

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ**

НАУКОВИЙ ВІСНИК

№ 3 (81)

Одеса — 2009

Науковий вісник • Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 3 (81). — 216 с. — Мови укр., рос.

Редакційна колегія

Соколов В. М. (головний редактор), д-р істор. наук, проф.; Рябіка В. Л. (зам. головн. ред.), канд. політ. наук; Делієва Я. Г. (відпов. секретар).

I. Економічні науки: Зверьяков М. І., д-р економ. наук, проф.; Левицький М. А., д-р економ. наук, проф.; Матвеев С. О., д-р економ. наук, проф.; Осипов В. І., д-р економ. наук, проф.; Уперенко М. О., д-р економ. наук, проф.; Харічков С. К., д-р економ. наук, проф.

II. Політичні науки: Балабаєва З. В., д-р філософ. наук, проф.; Василенко С. Д., д-р політ. наук, проф.; Кармазіна М. С., д-р політ. наук, проф.; Коваль І. М., д-р політ. наук, проф.; Пахарев А. М., д-р політ. наук, проф.; Пойченко А. М., д-р політ. наук, проф.

III. Історичні науки: Демін О. Б., д-р істор. наук, проф.; Парієнко Г. К., д-р істор. наук, проф.; Соколов В. М., д-р істор. наук, проф.; Солдатенко В. Ф., д-р істор. наук, проф., член-кор. НАН України; Стьопін А. О., д-р істор. наук, проф.; Хмарський В. М., д-р істор. наук, проф.

Редакційна колегія затверджена Вченою радою Одеського державного економічного університету 25 квітня 2003 року, прот. № 9.

Редакційна колегія затверджена Експертною Радою (Всеукраїнська асоціація молодих науковців) 20 березня 2003 р., протокол № 1.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації — серія ОД, № 881 від 12 вересня 2003 року.

Збірник “Науковий вісник” зареєстрований президією ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7 як наукове видання з економічних, історичних наук; зареєстрований президією ВАК України від 8 червня 2005 р. № 2-05/5 як наукове видання з політичних наук.

Затверджено Вченою радою Одеського державного економічного університету 27 січня 2009 р., прот. № 4.

Адреса редакційної колегії: Україна, 65026, м. Одеса,
вул. Преображенська, 8,
ОДЕУ
тел. в Одесі: (8-0482) 35-68-92

© Одеський державний економічний університет

УДК 338.27:330.33

А. Б. Васильев, Н. С. Васильева, Ю. С. Крутий

**О МЕТОДАХ КОЛИЧЕСТВЕННОГО АНАЛИЗА РИСКОВ
ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ**

Проблема количественной оценки риска относится к разряду “вечных”. Она насчитывает столько же лет, сколько существует человечество, и не утратит актуальности никогда ввиду своей сложности и практической важности. Сегодня на переломном этапе развития экономики Украины эта проблема стала особенно актуальной. Как верно отмечено в [1, с. 465]: “За умов сучасної української економіки проблема інвестиційних ризиків є особливо гострою через нестабільність податкового режиму, падіння курсу національної валюти, низьку купівельну спроможність значної частини населення. Тому для капіталовкладників, які мають справу з вітчизняним ринком, особливо важливо ретельно враховувати можливий вплив інвестиційних ризиків”.

В условиях рынка решения о целесообразности реализации инвестиционного проекта (ИП) принимаются, как правило, в условиях риска, т. е. частичной неопределённости, когда известны хотя бы распределения вероятностей возможных результатов проекта. Принятие решения о реализации ИП в условиях полной неопределённости, т. е. “в темную”, когда количественная информация о будущем проекта вообще отсутствует, сегодня вряд ли возможно — рынок жестоко накажет за такой авантюризм. С другой стороны, абсолютно достоверной информации о результатах предполагаемого проекта также ожидать нереалистично. Потоки денежных средств по любому ИП относятся к будущим периодам и потому неизбежно имеют прогнозный характер. При этом существует вполне реальная вероятность недостоверности используемых для расчётов числовых данных по проекту, а, следовательно, и самих прогнозируемых результатов. Таким образом, анализ ИП в условиях полной определённости (детерминированности) можно рассматривать только как первое приближение к реальности. Действительно же актуальным, насущным, приближенным к практике является анализ ИП с учетом риска, поскольку любой инвестиции обязательно сопутствует риск.

Обычно под риском понимают “возможность наступления некоторого неблагоприятного события, влекущего за собой различного рода потери” [4, с. 139]. Либо риск трактуется как “нестабильность, неуверенность в будущем, точнее, уровень неуверенности” [2, с.229]. Существует и более общая концепция, согласно которой риск не обязательно связывается с негативными явлениями. Например, существует риск выиграть в лотерею.

Риск ИП может рассматриваться в трёх аспектах:

- 1) **собственный (отдельный) риск** проекта — риск того, что фактические чистые выгоды в случае его реализации будут отличаться от запланированных [2, 3, 4]. При этом возможны отклонения от ожидаемых результатов как в худшую, так и в лучшую сторону. Такая трактовка риска полностью согласуется с его наиболее распространёнными количественными показателями — дисперсией и стандартным отклонением, для которых важна только абсолютная величина отклонения;
- 2) **корпоративный (внутрифирменный) риск** связан с влиянием, которое может оказать реализация ИП на финансовое состояние предприятия, т. е. в контексте портфеля ИП данной хозяйственной единицы;
- 3) **рыночный риск** характеризует влияние, которое может оказать реализация проекта на изменение стоимости акций фирмы, т. е. в контексте рынка капиталов.

В данной работе рассматриваются методы анализа собственного риска ИП.

На практике используются различные методы количественного анализа рисков ИП. Наиболее распространёнными из них являются:

- 1) метод корректировки нормы дисконта;
- 2) метод достоверных эквивалентов (коэффициентов достоверности);
- 3) деревья решений;
- 4) анализ чувствительности критериев эффективности (NPV , IRR);
- 5) метод сценариев;
- 6) анализ вероятностных распределений потоков платежей;
- 7) имитационное моделирование (метод Монте-Карло или метод статистических испытаний).

В данной работе детально рассматривается один из наиболее информативных методов анализа эффективности ИП с учётом риска — метод вероятностных распределений потоков пла-

тежей проекта. В этом методе по известному распределению вероятностей для каждого элемента потока платежей ИП определяют ожидаемые величины чистых поступлений наличности в периоде t , рассчитывают по ним ожидаемое значение чистой современной стоимости проекта (Net Present Value — NPV) и оценивают стандартные отклонения элементов потока платежей от их ожидаемых значений, а также дисперсию и стандартное отклонение NPV проекта. Однако традиционно исследуются только крайние случаи независимых и идеально коррелированных потоков [4]. Нашей целью является исследование общего случая произвольной корреляционной зависимости между элементами потока и вывод формул для оценки риска ИП.

Итак, пусть чистое современное значение потока платежей по ИП имеет вид:

$$NPV = \sum_{i=1}^n \frac{C_t}{(1+r)^t} + \frac{S}{(1+r)^n} - I_0, \quad (1)$$

где C_t — случайная величина чистого денежного потока в периоде $t = \overline{1, n}$, принимающая значение c_{it} с вероятностью $p_{it} (i = \overline{1, l})$; S — остаточная (ликвидационная) стоимость по проекту; I_0 — начальные инвестиции (капиталовложения); r — норма дисконта (стоимость капитала ИП); n — количество периодов срока жизни проекта. Без ограничения общности в дальнейшем будем считать, что остаточная стоимость $S = 0$. Тогда ожидаемое (среднее) значение NPV проекта по известным свойствам математического ожидания равно:

$$M(NPV) = M\left(\sum_{i=1}^n \frac{C_t}{(1+r)^t} - I_0\right) = \sum_{i=1}^n \frac{M(C_t)}{(1+r)^t} - I_0, \quad (2)$$

где

$$M(C_t) = \sum_{i=1}^l c_{it} p_{it}, \quad t = \overline{1, n} \quad (3)$$

Дисперсия элементов потока платежей равна:

$$D(C_t) = S_t^2 = \sum_{i=1}^l (c_{it} - M(C_t))^2 p_{it}, \quad t = \overline{1, n} \quad (4)$$

где S_t – стандартное отклонение элементов потока платежей в периоде $t = \overline{1, n}$. Величина дисперсии NPV проекта, служащая мериллом его риска, существенно зависит от степени корреляции между элементами потока платежей. Рассмотрим сначала два крайних случая — независимых и идеально коррелированных потоков, а затем самый общий случай произвольной корреляции между элементами потока.

1. Независимые потоки платежей. В этом случае для любых $t \neq t$, $t = \overline{1, n}$, $t = \overline{1, n}$ справедливо равенство:

$$\text{cov}(C_t, C_t) = 0, \quad (5)$$

где $\text{cov}(C_t, C_t) = M((C_t - M(C_t))(C_t - M(C_t)))$ – ковариация случайных величин C_t и C_t . Поэтому дисперсия суммы случайных величин равна сумме их дисперсий:

$$D(NPV) = D\left(\sum_{t=1}^n \frac{C_t}{(1+r)^t} - I_0\right) = \sum_{t=1}^n \frac{D(C_t)}{(1+r)^{2t}} = \sum_{t=1}^n \frac{S_t^2}{(1+r)^{2t}} \quad (6)$$

Тогда стандартное отклонение проекта равно:

$$S(NPV) = \left(\sum_{t=1}^n \frac{S_t^2}{(1+r)^{2t}}\right)^{1/2}.$$

2. Идеально коррелированные (сильно зависимые) потоки.

Пусть положительная линейная зависимость между элементами потока платежей очень сильная (почти функциональная). Тогда коэффициент корреляции между элементами потока приблизительно равен единице. Следовательно, справедливо равенство:

$$\text{cov}(C_t, C_t) = S_t S_t, \quad (8)$$

где S_t и S_t – стандартные отклонения соответствующих элементов потока C_t и C_t , $t = \overline{1, n}$, $t = \overline{1, n}$. В этом случае при $t \neq t$ имеем:

$$\begin{aligned} D(NPV) &= D\left(\sum_{t=1}^n \frac{C_t}{(1+r)^t} - I_0\right) = \sum_{t=1}^n \frac{D(C_t)}{(1+r)^{2t}} + \sum_{t=1}^n \sum_{t=1}^n \frac{1}{(1+r)^t} \cdot \frac{1}{(1+r)^t} \text{cov}(C_t, C_t) = \\ &= \sum_{t=1}^n \left(\frac{S_t}{(1+r)^t}\right)^2 + \sum_{t=1}^n \sum_{t=1}^n \frac{S_t}{(1+r)^t} \cdot \frac{S_t}{(1+r)^t} = \left(\sum_{t=1}^n \frac{S_t}{(1+r)^t}\right)^2. \end{aligned}$$

Отсюда получаем:

$$s(NPV) = \sum_{t=1}^n \frac{S_t}{(1+r)^t} \quad (9)$$

3. Общий случай. На практике значительно чаще, чем два предыдущих крайних случая, наблюдается промежуточная ситуация, когда элементы C_t и C_t потока платежей умеренно коррелируют между собой. В этом случае при $t \neq t$:

$$\begin{aligned} D(NPV) &= D\left(\sum_{t=1}^n \frac{C_t}{(1+r)^t} - I_0\right) = \sum_{t=1}^n \frac{D(C_t)}{(1+r)^{2t}} + \sum_{t=1}^n \sum_{t=1}^n \frac{1}{(1+r)^t} \cdot \frac{1}{(1+r)^t} \text{cov}(C_t, C_t) = \\ &= \sum_{t=1}^n \frac{S_t^2}{(1+r)^{2t}} + \sum_{t=1}^n \sum_{t=1}^n \frac{\text{cov}(C_t, C_t)}{(1+r)^{t+t}}, \end{aligned}$$

а стандартное отклонение NPV проекта вычисляется по формуле:

$$s(NPV) = \left(\sum_{t=1}^n \frac{S_t^2}{(1+r)^{2t}} + \sum_{t=1}^n \sum_{t=1}^n \frac{\text{cov}(C_t, C_t)}{(1+r)^{t+t}} \right)^{1/2}, \quad (10)$$

которую в отличие от двух предыдущих случаев уже нельзя упростить.

К сожалению, матрица ковариаций элементов потока платежей часто неизвестна, так как для её определения нужно знать все совместные вероятности элементов потока. В этом случае можно применить подход, предложенный Ф. С. Хайлером [6], не требующий задания ковариационной матрицы элементов потока. Рассмотрим его подробнее.

Пусть $Y_t, Z_t^{(1)}, \dots, Z_t^{(m)}$ – нормально распределённые случайные величины, такие что:

$$C_t = Y_t + Z_t^{(1)} + \dots + Z_t^{(m)}, \quad (11)$$

где все эти случайные величины взаимно независимы при любом $t = \overline{1, n}$, а случайные величины $Z_t^{(1)}, Z_2^{(2)}, \dots, Z_t^{(m)}$ из разных временных периодов при фиксированном $k = \overline{1, m}$, наоборот, идеально коррелированы. Другими словами, чистый денеж-

ный поток C_t каждого периода $t = \overline{1, n}$ состоит из независимого денежного потока Y_t плюс m идеально коррелированных в своих группах денежных потоков $Z_t^{(k)}$ (группа определяется верхним индексом при Z). Найдем дисперсию NPV такого потока:

$$\begin{aligned} D(NPV) &= D\left(\sum_{t=1}^n \frac{C_t}{(1+r)^t} - I_0\right) = D\left(\sum_{t=1}^n \frac{Y_t + Z_t^{(1)} + \dots + Z_t^{(m)}}{(1+r)^t}\right) = \\ &= D\left(\sum_{t=1}^n \frac{Y_t}{(1+r)^t}\right) + D\left(\sum_{t=1}^n \frac{Z_t^{(1)} + \dots + Z_t^{(m)}}{(1+r)^t}\right) = \sum_{t=1}^n \frac{S_{Y_t}^2}{(1+r)^{2t}} + D\left(\sum_{t=1}^n \frac{Z_t^{(1)}}{(1+r)^t}\right) + \dots + D\left(\sum_{t=1}^n \frac{Z_t^{(m)}}{(1+r)^t}\right) = \\ &= \sum_{t=1}^n \frac{S_{Y_t}^2}{(1+r)^{2t}} + \left(\sum_{t=1}^n \frac{S_{Z_t^{(1)}}}{(1+r)^t}\right)^2 + \dots + \left(\sum_{t=1}^n \frac{S_{Z_t^{(m)}}}{(1+r)^t}\right)^2 = \sum_{t=1}^n \frac{S_{Y_t}^2}{(1+r)^{2t}} + \sum_{k=1}^m \left(\sum_{t=1}^n \frac{S_{Z_t^{(k)}}}{(1+r)^t}\right)^2. \end{aligned}$$

Таким образом, стандартное отклонение NPV проекта в этом случае равно:

$$s(NPV) = \left(\sum_{t=1}^n \frac{S_{Y_t}^2}{(1+r)^{2t}} + \sum_{k=1}^m \left(\sum_{t=1}^n \frac{S_{Z_t^{(k)}}}{(1+r)^t} \right)^2 \right)^{1/2} \quad (12)$$

Формулы (7) и (9) являются частными случаями формулы (12): при $m=0$ получим формулу (7), а при $m=1$ и $Y_t=0$ получим формулу (9). Ожидаемое значение NPV проекта определяется обычным образом:

$$M(NPV) = \sum_{t=1}^n \frac{M(Y_t) + \sum_{k=1}^m M(Z_t^{(k)})}{(1+r)^t} - I_0 \quad (13)$$

Пример. Проект требует начальных капиталовложений в размере 100 тыс. грн. Прогнозируемый по проекту нетто-поток платежей характеризуется распределением вероятностей, представленным в таблице 1.

Требуется оценить риск проекта $s(NPV)$ (стандартное отклонение NPV проекта), если ставка дисконтирования $r = 6\%$ годовых.

Таблица 1

Вероятностное распределение для элементов потока платежей ИП

Год 1		Год 2		Год 3	
C_{i1} (тыс. грн.)	P_{i1}	C_{i2} (тыс. грн.)	P_{i2}	C_{i3} (тыс. грн.)	P_{i3}
30	0,3	20	0,2	30	0,3
50	0,4	40	0,6	50	0,4
70	0,3	60	0,2	70	0,3
$M(C_1) = 50$		$M(C_2) = 50$		$M(C_3) = 50$	

Решение. Применим подход Ф. С. Хайлера [6]. Разобьём каждый элемент данного прогнозируемого по проекту денежного потока на два слагаемых (можно и больше!):

$$C_{it} = Y_{it} + Z_{it}^{(l)}, \quad i = \overline{1, l}; \quad t = \overline{1, n} \quad (\text{в примере } l = n = 3),$$

где слагаемые Y_{it} — независимы при $t = \overline{1, 3}$, а слагаемые

$Z_{it}^{(1)}, Z_{i2}^{(1)}, Z_{i3}^{(1)}$ — наоборот, идеально коррелированы (сильно линейно зависимы). Например, выберем:

$$Z_{it}^{(1)} = Z_{i2}^{(1)} = Z_{i3}^{(1)} \quad \text{при } i = \overline{1, 3}.$$

Тогда исходная таблица прогнозируемых платежей по проекту примет вид:

Таблица 2

Разложение элементов потока платежей ИП согласно подхода Ф. С. Хайлера

	Год 1			Год 2			Год 3		
	Y_{i1}	$Z_{i1}^{(1)}$	P_{i1}	Y_{i2}	$Z_{i2}^{(1)}$	P_{i2}	Y_{i3}	$Z_{i3}^{(1)}$	P_{i3}
	25	5	0,3	15	5	0,2	25	5	0,3
	40	10	0,4	30	10	0,6	40	10	0,4
	55	15	0,3	45	15	0,2	55	15	0,3
Математическое ожидание платежа	40	10		30	10		40	10	
Дисперсия платежа	135	15		90	10		135	15	
Стандартное отклонение платежа	11,6 2	3,87		9,49	3,16		11,6 2	3,87	

Оценим риск проекта по формуле (12):

$$\begin{aligned}
 s(NPV) &= \left(\sum_{t=1}^3 \frac{S_{Y_t}^2}{(1+r)^{2t}} + \left(\sum_{t=1}^3 \frac{S_{Z_t^{(i)}}}{(1+r)^t} \right)^2 \right)^{1/2} = \\
 &= \left(\frac{135}{1.06^2} + \frac{90}{1.06^4} + \frac{135}{1.06^6} + \left(\frac{3.87}{1.06} + \frac{3.16}{1.06^2} + \frac{3.87}{1.06^3} \right)^2 \right)^{1/2} \approx \\
 &\approx (286.61 + 94.34)^{1/2} \approx \sqrt{380.95} \approx 19.52 \text{ (тыс. грн.)}
 \end{aligned}$$

Если предположить, что элементы C_{it} исходного (т. к. неразбитого на слагаемые) потока платежей проекта идеально коррелированы, то по формуле (9) оценка риска проекта получится значительно большей: $s(NPV) \approx 38.88$ (тыс. грн.). Ожидаемое значение NPV проекта не зависит от степени коррелированности элементов денежного потока и по формуле (2) равно:

$$\begin{aligned}
 M(NPV) &= \frac{50}{1.06} + \frac{40}{1.06^2} + \frac{50}{1.06^3} - 100 \approx 47.17 + 35.60 + 41.98 - 100 \approx \\
 &\approx 124.75 - 100 = 24.75 \text{ (тыс. грн.)}
 \end{aligned}$$

Так как $M(NPV) > 0$, то данный проект рекомендуется к реализации по критерию NPV . Что касается другого основного показателя финансовой эффективности проекта — внутренней нормы доходности (IRR), то для рассматриваемого проекта:

$$P(IRR < 6\%) = P(NPV < 0) \approx 0.14.$$

Следовательно, вероятность того, что IRR проекта превысит стоимость капитала проекта, равную по условию 6 %, является довольно большой:

$$P(IRR \geq 6\%) \approx 0.86.$$

Таким образом, по показателю IRR проект также рекомендуется к реализации.

Коэффициент вариации NPV проекта, характеризующий степень риска на единицу среднего дохода по проекту, равен:

$$C(NPV) = \frac{s(NPV)}{M(NPV)} \approx \frac{19.52}{24.75} \approx 0.79$$

Заметим, что при коэффициент вариации NPV проекта равен $C(NPV) \approx 1.57!$

Учёт риска инвестиций весьма полезен при сравнительном анализе ИП. С введением показателя риска $s(NPV)$ появляется возможность выбора между двумя альтернативными проектами с примерно равными ожидаемыми значениями NPV . Если $M(NPV_1) \approx M(NPV_2)$, а $s(NPV_1) < s(NPV_2)$, то предпочтение следует отдать первому проекту как менее рискованному при той же доходности. Если же $M(NPV_1) < M(NPV_2)$ и $s(NPV_1) < s(NPV_2)$, то выбор проекта зависит от субъективного отношения к риску лица, принимающего решения (ЛПР). При склонности ЛПР к риску будет выбран второй проект как более рискованный, но зато и более доходный. При несклонности ЛПР к риску будет выбран, скорее всего, первый проект. При нейтральном отношении ЛПР к риску больше шансов быть выбранным у второго проекта (более доходного по прогнозам). Выбор в подобных неоднозначных ситуациях зависит также от соотношения величин доходности и риска. При этом полезным может оказаться коэффициент вариации:

$$C(NPV) = \frac{s(NPV)}{M(NPV)}, \quad (14)$$

который определяет степень риска на единицу среднего дохода. Данный показатель особенно полезен в тех случаях, когда ожидаемые доходности сравниваемых проектов существенно различаются.

Риск ИП можно учитывать не только при расчёте чистой современной стоимости проекта (NPV), но и при определении другого важного показателя эффективности — внутренней нормы доходности проекта (Internal Rate of Return — IRR), так как имеет место следующее равенство вероятностей:

$$P(IRR < r) = P(NPV < 0 \mid r),$$

где r — норма (процентная ставка), по которой вычисляется NPV проекта.

Использование метода вероятностных распределений потоков платежей предполагает, что вероятности возможных результатов по проекту известны. Действительно, в некоторых случаях такое распределение вероятностей может быть определено с доста-

точной степенью надёжности на основе большого объёма исторических данных. Однако часто такие данные отсутствуют, и необходимые для метода распределения задаются экспертным путём.

Таким образом, на современном этапе развития украинской экономики одной из наиболее актуальных является проблема количественной оценки инвестиционных рисков, поскольку нестабильность экономической ситуации в стране увеличивает влияние факторов риска на результаты инвестиционной деятельности. Одним из основных методов количественной оценки финансовой эффективности ИП с учетом риска является анализ вероятностных распределений потоков платежей. В этом методе оценки риска ИП с помощью дисперсии и стандартного отклонения существенно зависят от степени коррелированности элементов потока платежей проекта. В данной работе исследован самый общий случай произвольной корреляционной зависимости между элементами денежного потока ИП. Кроме того, выведены формулы дисперсии и стандартного отклонения NPV проекта для крайних случаев независимых и идеально коррелированных потоков платежей. В случае, когда ковариационная матрица элементов денежного потока проекта неизвестна, предлагается воспользоваться альтернативным подходом Ф. С. Хайлера. В работе выведены общие формулы дисперсии и стандартного отклонения NPV проекта, соответствующие этому подходу. Показано, что формулы для крайних случаев независимых и идеально коррелированных потоков следуют из полученных общих формул как частные случаи. Подход Ф. С. Хайлера проиллюстрирован на модельном примере конкретного ИП, для которого получены оценки риска с помощью дисперсии, стандартного отклонения, математического ожидания и коэффициента вариации NPV проекта, а также с помощью вероятности превышения IRR проекта стоимости его капитала. Взвешенные оценки, полученные для примера по предложенным в работе общим формулам, сравниваются с оценками, полученными в предположении сильной положительной корреляционной зависимости элементов денежного потока ИП. При этом последние оказались существенно завышенными.

Литература

1. За заг. ред. Федоренко В. Г. Шляхи підвищення інвестиційної діяльності в Україні. — Ніжин: Аспект-Поліграф, 2003. — 724 с.

2. Воркут Т. А. Проектний аналіз. — К., 2000. — 440 с.
3. Ван Хорн Дж. К. Основы управления финансами. — М.: ФиС, 1996. — 512 с.
4. Лукасевич И. Я. Анализ финансовых операций. — М.: ЮНИТИ, 1998. — 418 с.
5. Волков И. М., Грачёва М. В. Проектный анализ. — М.: ЮНИТИ, 1998. — 423 с.
6. Ли Ч. Ф., Финнерти Дж. И. Финансы корпораций: теория, методы и практика. — М.: ИНФРА — М, 2000. — 686 с.

Резюме

В статті отримані формули обчислення дисперсії та стандартного відхилення NPV проекту у випадку довільної залежності елементів грошового потоку проекту. Застосування цих формул проілюстровано на прикладі конкретного інвестиційного проекту, що розглядається в умовах ризику.

Рецензент доктор економ. наук, професор С. А. Якубовский

УДК 368.002

І. М. Ненно

ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНА МОДЕЛЬ ІНВЕСТИВАННЯ ФІНАНСОВИХ РЕСУРСІВ СТРАХОВИКА

Значне перевищення в портфелі інвестиційних вкладень українських страховиків питомої ваги такого інструменту, як банківський депозит, стає реальною загрозою погіршення фінансової стійкості, що й підтверджується зараз щодо багатьох фінансових інститутів під час світової фінансової кризи. Розвиток інвестиційної діяльності страховиків потребує розробки інструментарію і моделей, адаптованих до умов українського інвестиційного оточення, якому властиві нерозвиненість і слабка привабливість основної маси інвестиційних інструментів, окрім інвестицій у вигляді депозитних внесків і активів підприємства.

Моделювання дозволяє менеджерам та власникам страховика прогнозувати найвірогідніші результати використання різних інвестиційних інструментів, виділяти взаємозв'язки із розвитком сукупного фінансового потенціалу компанії.

Метою даної статті є запропонування економіко-математичної моделі інвестування фінансових ресурсів страховика з урахуванням обмежень з боку законодавства та акціонерів.

Згідно з обраною метою були поставлені наступні завдання: розібрати теоретичні засади моделювання інвестиційних вкладень страховика; виявити законодавчі вимоги щодо процесу інвестування українських страхових компаній; виявити вимоги власників страховика щодо використання фінансових ресурсів у вигляді інвестицій; врахувати законодавчі вимоги та вимоги власників страховика при максимізації інвестиційного доходу страховика шляхом економіко-математичного моделювання.

Об'єкт дослідження виступає у вигляді процесу інвестування фінансових ресурсів страховика. Предметом дослідження є існуючі обмеження отримання максимального інвестиційного доходу внаслідок вимог законодавства та власників страховика.

Ряд економістів схильні розглядати страхові компанії як інституційних інвесторів, провідною функцією яких в економіці ринкового типу є залучення капіталу за допомогою страхування, а власне надання страхових послуг вважають другорядною функцією, лише засобом для здійснення мети нагромадження коштів. Нерідко буває так, що за підсумками фінансового року страхова компанія має збитки від своєї основної, тобто страхової, діяльності, і покриває їх за рахунок прибутків від інвестиційної та фінансової діяльності.

Останнім часом все більшу актуальність набуває побудова логіко-структурних і економіко-математичних моделей, на базі яких може бути проведена оцінка і вибір перспективних інструментів інвестування страховика [1, 2, 3, 4, 5]. До основних задач моделювання інвестиційного процесу страховика відносяться обґрунтування варіантів вибору інвестиційних інструментів, прогнозування пріоритетів інвестування. У практиці моделювання інвестування широке поширення набули різного роду моделі чинників, що дозволяють оцінити взаємний вплив різних груп змінних чинників в початкових системах. Такі підходи характеризуються різним рівнем деталізації моделей, обсягом інформаційного наповнення і точністю одержуваних на основі їх результатів обчислень.

Об'єктивно існуючі особливості інвестиційної діяльності страхової компанії обумовлюють її особливості її реалізації на практиці. Для забезпечення дійсної ефективності інвестування необхідно мати відповідну методику оптимізації. Унаслідок цілого ряду причин, як загального, так і приватного характеру, питань

ня оптимізації інвестиційної діяльності страховиків практично не зачіпалися в науковій літературі, а ті дослідження, де підіймалося дане питання, були, на наш погляд, недостатньо повними і не враховували в належній мірі саме специфіку страхової діяльності.

По-перше, характерне звуження задачі побудови інвестиційної моделі страхової компанії до проблеми розміщення страхових фондів тільки в частині коштів страхових резервів. Проте, як було показано в нашому дослідженні, кошти страхових фондів є не єдиними інвестиційними ресурсами страхової компанії. Окрім них є ще “власні засоби” безпосередньо не зв’язані страховими зобов’язаннями. Частина власних засобів також використовується для інвестування.

По-друге, для оцінки обсягу інвестиційного портфеля часто використовується такий показник як “страхові резерви”. На наш погляд, це далеко не завжди виправдано, оскільки аналітичний показник “страхові резерви” носить достатньо умовний характер, а його величина залежить від вибраного методу розрахунку. В результаті, страхові резерви можуть не відповідати величині зобов’язань, і використання даного показника для оцінки інвестиційного портфеля страхової компанії приводить до помилкових висновків.

Є і третій аспект, який не враховується в роботах по оптимізації інвестиційної діяльності страхових компаній. Практично скрізь розглядається тільки один вид обмежень, що накладаються на інвестиційну діяльність страховиків — це регламентація розміщення страхових фондів в частині засобів страхових резервів з боку держави.

Проте існує як мінімум ще один вид обмежень, пов’язаний із вимогами самих інвесторів до інвестиційних вкладень. Засоби страхових резервів — це такі самі інвестиційні вкладення, які повинні приносити певний бажаний рівень дохідності, що може бути виражений бажаною нормою дохідності, визначаємою інвестором чи, в даному випадку, акціонером страховика. Природно, що обмеження, пов’язані із зобов’язаннями підлеглості інвестиційної діяльності страховій повинні виконуватися згідно з принципами, визначеними законодавством. Іншими словами, інвестування фінансових ресурсів страховика повинно здійснюватися таким чином, щоб і у будь-який момент можуть бути “відкликані” [6, 7]. Причому сама можливість, розмір і момент вилучення

засобів з інвестиційного портфеля є випадковими через характер вірогідності страхових зобов'язань. Оцінити даний чинник можливо тільки на основі аналізу страхового портфеля. Таким чином, оптимізаційна модель повинна враховувати цю реальність.

Беручи до уваги подібні недоліки раніше розроблених методик, в даному дослідженні ми запропонували власну модель оптимізації інвестиційної діяльності страхової компанії. Як і більшість подібних моделей [8, 9, 10, 11, 12], вона побудована на основі теорії портфельного інвестування Марковіца-Шарпа з урахуванням обмежень, специфічних для страхової компанії.

Інвестиційна діяльність страховика — інвестування і розміщення тимчасово вільних коштів, що є його власністю або якими він володіє (розпоряджається). Доходи від цієї діяльності є вторинними (похідними) від первинних доходів (зібраних страхових премій), але за обсягом можуть істотно перевищувати первинні доходи.

Страховик виступає інституціональним інвестором, основна функція якого в умовах ринкової економіки — залучення вільного капіталу клієнта в обмін на гарантію надання клієнту страхової послуги. Найчастіше саме інвестиційна діяльність забезпечує страховику основний прибуток, що буде компенсувати його збитки за основною (страховою) діяльністю та витрати на розвиток страхової діяльності. Свобода дії страховика у сфері інвестиційної та фінансової діяльності безпосередньо пов'язана з джерелом походження коштів, що використовуються для інвестування. Страховик має в розпорядженні дві групи коштів: 1) власні кошти у вигляді статутного фонду (капіталу), спеціальних і резервних (за винятком страхових) фондів, вільних резервів, нерозподіленого прибутку; 2) залучені кошти у вигляді страхових резервів.

Інвестування коштів, що належать до першої групи, законодавче не регламентується і здійснюється страховиком на власний розсуд. Виняток становить статутний фонд. Так, Закон України “Про страхування” вимагає формування статутного фонду новоствореного страховика або збільшення статутного фонду вже діючого страховика за рахунок внесків виключно у грошовій формі. Єдиним винятком з цього правила є внески до статутного фонду страховика у вигляді цінних паперів, що випускаються Державою. Закон допускає такі внески у межах 25 % загального розміру статутного фонду. Таким чином, ідеться

про непряме спонукання вкладати до 25 % статутного фонду саме в цінні папери, що випускаються державою. Обмеження загального розміру внесків страховика до статутних фондів інших страховиків України (не більш як 30 % його власного статутного фонду, у тому числі внесок до статутного фонду окремого страховика — не більш як 10 %) означає регулювання фінансових вкладень у корпоративні права. Заборона формувати статутний фонд нематеріальними активами виключає можливості вкладання його коштів у ці види активів.

Власні кошти страховика — статутний фонд і нерозподілений прибуток, спеціальні і резервні (крім страхових) фонди, вільні резерви — можуть бути вкладені до будь-якої галузі економіки й у будь-якій формі згідно з чинним законодавством. Кошти страхових резервів (страхового фонду) — це залучені, або зв'язані страховими зобов'язаннями кошти, які перебувають у тимчасовому розпорядженні страховика. Тому напрямки інвестування страхових резервів є суворо регламентовані, і страховик повинен бути гранично обережним при їх розміщенні. Завдяки вільним коштам страхових резервів страховик може здійснювати капітальні інвестиції та фінансові інвестиції.

Обмеження напрямків інвестування страхових резервів залежать також від різновидів здійснюваної страхової діяльності, і встановлені окремо для страхування життя і окремо для інших, крім страхування життя, ризикових видів страхування, про що йтиметься у наступному.

Капітальні інвестиції обмежуються придбанням тільки нерухомого майна, причому обсягом не більше 10 % від обсягу наявних страхових (технічних) резервів. Інші різновиди капітальних інвестицій для розміщення коштів страхових резервів не передбачені. Власні кошти страховика можуть бути вкладені у будь-яку галузь економіки й у будь-якій формі згідно чинного законодавства: пряме інвестування, права участі і цінні папери, нерухомість і ін.

Фінансові інвестиції більш різноманітні. Проте вони повинні бути не прямими, а портфельними, тобто страховик позбавлений можливості прямо вкладати тимчасово вільні кошти страхових резервів у статутні фонди інших юридичних осіб в обмін на корпоративні права, що емітуються цими юридичними особами. Доходи від інвестиційної діяльності можуть бути використані як

на компенсацію збитків від страхових операцій, так і на розвиток страхової справи, з метою інвестиції або для власного споживання. Саме таким чином може підтримуватися нормальна рентабельність діяльності страховика при оптимальному ринковому рівні ціни на страхову послугу.

Дисертант пропонує модель аналізу чинника, яка може бути використана для формування інвестиційної стратегії страховика.

Π_t — чистий прибуток в кінці кожного періоду реалізації проекту;

$t=1, n$ — термін інвестування;

i — ставка дисконтування;

K — первинні інвестиції.

Аналіз для формування інвестиційного портфеля страховика рекомендується проводити в три етапи:

1. Оцінка недисконтованого грошового потоку
2. Оцінка поточної вартості чистого грошового потоку.
3. Оцінка вартості чистого грошового потоку з урахуванням ризику.

Вживання моделі чинника дозволяє максимізувати величину чистого грошового потоку для визначення мінімально прийняттого значення норми прибутку, оптимізації загальної спрямованості при розміщенні інвестицій, прогнозування маси прибутку компанії. У результаті, була розроблена модель, об'єднуюча реалізацію цільової функції оптимального інвестування з дотриманням всіх існуючих обмежень, що накладаються на значення її параметрів:

$$D = \sum_k A_k \times \sum_i \sum_j a_{ij} d_{ij} + B \times \sum_i \sum_j b_{ij} d_{ij} \quad (1);$$

при обмеженнях, які можуть накладатися в явному вигляді:

$$\sum_j a_{ij} \leq v_i \quad \text{або (2);}$$

так і непрямым чином через вимоги до значень синтетичних показників, що враховують вказані регульовані параметри, наприклад, до таких як міра ринкового чинника ризику страховика:

$$P = \sum_k A_k \times \sum_i \sum_j a_{ij} p_{ij} + B \times \sum_i \sum_j b_{ij} p_{ij} \leq P_{\text{доп}}, \quad (3);$$

де D — прибутковість інвестиційних вкладень;

A_k — загальна величина страхових резервів по k -му виду страхування;

a_{ij} — частка в портфелі активів i -го виду j -го емітента, що приймаються в покриття страхових резервів;

B — власні засоби страхової компанії, що використовуються як інвестиційні ресурси;

b_{ij} — частка в портфелі активів i -го виду j -го емітента, що представляють власні засоби;

d_{ij} — прибутковість активів i -го виду j -го емітента;

e_{ij} — обмеження по частці активу i -го виду j -го емітента в портфелі активів, що приймаються в покриття страхових резервів;

p_{ij} — міра чинника ризику страховика при розміщенні страхових резервів в активи i -го виду j -го емітента;

$P_{дон}$ — встановлюваний страховиком максимально допустимий рівень ризику по інвестиційному портфелю.

Відповідно, обмеження накладаються на наступні регульовані страховиком параметри:

- а) перелік допустимих видів вкладень (U_i — область допустимих значень i);
- б) перелік можливих емітентів (U_j — область допустимих значень j);
- в) частка окремого виду вкладень (по всіх або строго певним j);
- г) частка окремого емітента (по всіх або строго певним i).

У результаті оптимізації необхідно забезпечити максимум цільової функції при дотриманні всіх даних явних і непрямих обмежень на значення перерахованих регульованих параметрів.

Для обмежень були вказані можливі способи оцінки числових показників. У цілях забезпечення практичної реалізації розробленої моделі нами пропонується наступна методика її вживання.

1. На певний момент часу відомі наявні в наявності власні засоби (не зв'язані зобов'язаннями) і тимчасово вільні засоби, що приймаються в покриття страхових резервів (зв'язані страховими зобов'язаннями).
2. Вибирається деякий період, для якого проводитиметься визначення оптимального портфеля.
3. На кінець вказаного періоду прогноуються очікувані значення і можливі відхилення наступних показників: надходжень

страхових внесків і інших надходжень, що враховуються при формуванні інвестиційної політики; страхових виплат (в дисертаційному дослідженні запропоновані можливі методи оцінки даного показника).

4. Виходячи із зроблених прогнозів, визначаються: обмеження, що накладаються страховим портфелем; очікуваний дохід від наявного портфеля DT .
5. Проводиться оптимізація інвестиційного портфеля з урахуванням всіх розглянутих обмежень — пошук максимуму цільової функції при дотриманні обмежень. Задача оптимізації інвестиційного портфеля страхової компанії відноситься до класу задач лінійного програмування. Методи оптимізації вибираються страховиком самостійно. В результаті рішення задачі визначається максимально можливий при заданих обмеженнях очікуваний дохід від інвестиційного портфеля на кінець періоду DT^{opt} .
6. Одержаний результат у вигляді масиву значень часток кожного інвестиційного інструменту порівнюється із структурою інвестиційного портфеля, що є на даний момент часу. Визначається “ціна” перетворення наявного портфеля в “оптимальний” портфель C_{np} .
7. Очікуваний дохід від “оптимального” портфеля $Dt0^{opt}$, приведений на початок періоду, порівнюється з приведеним на той же момент очікуваним доходом від наявного портфеля $Dt0$ і ціною перетворення C_{np} .

Якщо вона перевищує їх більш ніж на певну величину Δ , що враховує організаційні і трудові витрати на перетворення портфеля, то перетворення портфеля в “оптимальний” можна визнати за доцільне.

$$D_{t0}^{opt} - D_{t0} - C_{np} \geq \Delta, \Delta > 0 \quad (4)$$

Якщо ця умова не виконується, то перетворення портфеля можна визнати за недоцільне і проводиться перевірка наявної структури на відповідність регламентованим обмеженням. При необхідності здійснюється необхідне коректування структури портфеля. Приклад практичного використання моделі по ЗАТ “Міська страхова компанія” за станом на 01.01.2008 р. привів до наступних результатів. Вважаючи фіксованим обсяг страхових резервів страховика, у моделі введені наступні змінні:

x_j — доля активів j -го виду у загальному обсязі, ($j = \overline{1,6}$)

Позначимо Z — відсоток доходу від загального обсягу інвестування, який буде отримано по всіх видах інвестицій. Тоді цільова функція, яка відображує критерій оптимальності — максимум доходу, набуває вигляду:

$$Z = 3x_1 + 15x_2 + 80x_3 + 14x_4 + 0.05x_5 + 0.1x_6 \quad (\max) \quad (5)$$

Обмеження відображають встановлені нормативно верхні межі по інвестиціям кожного виду:

$$\left\{ \begin{array}{ll} x_1 & \leq 0.1 \\ x_2 & \leq 0.7 \\ x_3 & \leq 0.2 \\ x_4 & \leq 0.32 \\ x_5 & \leq 0.5 \\ x_6 & \leq 0.2 \\ x_1 + x_2 + x_3 + x_4 + x_5 + x_6 & = 1 \end{array} \right. \quad (6)$$

Зрозуміло, що змінні у моделі повинні бути невід'ємними:

$$x_1 \geq 0, x_2 \geq 0, x_3 \geq 0, x_4 \geq 0, x_5 \geq 0, x_6 \geq 0. \quad (7)$$

Оскільки цільова функція та система основних обмежень є лінійними, то ми отримали задачу лінійного програмування, яку можна розв'язати симплексним методом.

Результати мають вигляд:

$$X_{opt} = (0; 0.7; 0.2; 0.1; 0; 0), Z_{max} = 25.4 \quad (8)$$

Згідно з оптимальним планом пропонуються така структура інвестицій:

- грошові кошти на поточному рахунку — 0 % ,
- банківські вклади (депозити) — 70 % ;
- нерухоме майно — 20 % ;
- акції, облігації, іпотечні сертифікати, цінні папери, що емітуються державою — 10 % ;
- права вимоги до перестраховиків — 0 % ;
- інвестиції в економіку України за напрямками, визначеними Кабінетом Міністрів України — 0 % .

Таким чином, вживання даної моделі дозволяє визначити структуру інвестиційного портфеля страховика, що забезпечує

максимально можливу прибутковість при дотриманні умов: по регламентованому розміщенню засобів страхових резервів з боку держави; по обмеженню чинника ризику страховика; по дотриманню необхідного об'єму активів, що легко реалізуються в портфелі для виконання страхових зобов'язань в поточному періоді.

Ми вважаємо, що майбутні інвестиційні прибутки вважаються достовірними, якщо використана ставка дисконту без урахування ризику, яка дорівнює i , чи, якщо майбутній дохід не можна вважати гарантованим, ризикова ставка дисконтування r . Таким чином величина r відображає ступінь ризику. Це буде норма капіталізації або вартості капіталу фірма, тобто норма доходу, яку зажадають інвестори після вивчення економічного стану фірми і фінансового ризику.

Незалежно від того, яку змінну використовувати (з урахуванням ризику або без), модель дозволить максимізувати поточну вартість дисконтованого потоку інвестиційних прибутків, тобто оптимізувати прибутки, очікувані фірмою в першому, другому, третьому і n -годах при ризиковій ставці дисконту r або необхідній нормі доходу.

$$PV = p \left[\frac{1 - (1+r)^{-n}}{r} \right] \quad (9)$$

де p — періодичні платежі, r — ризикова ставка дисконту, n — кількість періодів.

Загальний дохід ЗАТ “Міська страхова компанія” складатиме $25,4 \cdot V$, де V — загальний обсяг інвестицій.

$$D_{t0}^{opt} - D_{t0} - C_{np} \geq 2$$

Калькуляція результатів щодо запропонованої моделі відбувалася із використанням інформаційного пакету MathLab. Інвестиційний дохід дорівнює 23,7 тис. грн. Результат свідчить про необхідність визначення напрямів вдосконалення інвестиційного портфеля. В даному випадку для підвищення її інвестиційної привабливості доцільно придбання компанією легко реалізованих активів.

Кошти страховика, які перебувають у його розпорядженні, є сукупністю ресурсів, за рахунок яких він (страховик) виконує свої зобов'язання при настанні страхового випадку та забезпечує нормальне функціонування компанії. Ці кошти представлені, по-

перше, надходженнями страхових премій, по-друге, власними коштами, які можуть використовуватися протягом кількох років.

Безпечність вкладень активів страхової компанії свідчить про мінімальний інвестиційний ризик, вона може досягатися шляхом диверсифікованості коштів. Що ж до прибутковості активів страховика, то вона істотна при визначенні загального фінансового результату. Адже іноді в кінці звітного періоду страховик компенсує збитки, пов'язані зі страховою діяльністю, за рахунок прибутку від інвестиційної діяльності. Тому в цілому по компанії може досягатися позитивний фінансовий результат.

Говорячи про ліквідність активів страхових компаній, мають на увазі можливість оперативної конвертації їх у готівкові платіжні кошти, за рахунок яких страховик дістає змогу виконати свої зобов'язання. Але безпечність, прибутковість, ліквідність активів не є взає-мозамінюваними характеристиками. Так, за надійними активами (державні цінні папери) маємо низьку прибутковість. Збалансований портфель інвестування досягається за допомогою диверсифікації вкладень. Диверсифікованість — це розподіл інвестиційних коштів між категоріями активів інвестування.

Для удосконалення методичного забезпечення інвестиційної діяльності страховика (з урахуванням обмежень і можливостей, які їй властиві) розроблена інвестиційна імітаційна економіко-математична модель оптимізації прибутковості інвестиційного портфеля, визначені її функціональні можливості і сфера використання, алгоритми розрахунків окремих модельних показників. Модель враховує вартість капіталу з використанням дисконтування інвестиційних потоків.

Вдосконалення економіко-математичного моделювання інвестування страховика полягає в обліку вимог власників страховика щодо використання фінансових ресурсів у вигляді інвестицій. Прогнозування інвестиційних прибутків вважається достовірним, а інвестиційний дохід гарантованим у разі, якщо використана ставка дисконту без урахування чи з урахуванням ризику. Відсутність урахування ризику з боку власників страховика можлива тільки за умови внутрішнього інвестування в цінні папери суб'єктів фінансово-промислових груп. Ставка дисконту є нормою капіталізації або вартості капіталу власників страховика, тобто норма доходу, яку зажадають інвестори після вивчення економічного стану фірми і фінансового ризику.

Модель дозволить максимізувати поточну вартість дисконтованого потоку інвестиційних прибутків, тобто оптимізувати очікувані прибутки при ризиковій ставці дисконту або необхідній нормі доходу. Принципи, встановлені в основу моделі, допомагають зрозуміти, якою повинна бути стратегія розвитку інвестиційного напрямку діяльності страховика, як страховику слід виробляти рішення і вибирати час для своїх інвестиційних вкладень. Модель дозволяє більш достовірно оцінити майбутній інвестиційний дохід.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження:

- проаналізовано існуючі обмеження інвестування фінансових ресурсів не тільки з боку держави, а й з боку власників страховика;
- обмеження інвестування фінансових ресурсів страховика знайшли своє відображення при оптимізації інвестиційного доходу страховика шляхом економіко-математичного моделювання з використанням програмного інформаційного пакету MathLab.

Запропонована модель може бути вдосконалена. Однак, в умовах підвищеної інфляції національної валюти, перевищуючою 10 % річних, а також, враховуючи відсутність повної інформації для виявлення величини і розподілу в часі майбутніх потоків інвестиційних прибутків та юридичні, соціальні і етичні обмеження які обмежують страховика, модель дозволяє не стільки максимізувати, скільки збалансувати інвестиційний портфель в рамках цілей розвитку страховика та законодавчих обмежень щодо формування інвестиційного портфелю.

Література

1. Хавтур О. Инвестиционная деятельность страховых компаний // Финансовые услуги. — 2000. — № 7-9. — С. 28- 31.
2. Чернышев С. Инвестиционный потенциал страхового рынка как инструмент развития страны // Insurance TOP. — 2006. — № 3 (15). — С. 30-33.
3. Спецогляд Міжнародного Інвестиційного Конгресу Страхової Еліти. Портфельні інвестори “біжать поперед потягу”, показуючи напрямок // Страхова справа. — 2006. — №2 (22). — С. 20-43.

4. Ткаченко Н. В. Інвестиційна діяльність страхових компаній: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.04.01 / Інститут економічного прогнозування НАН України. — К., 2004. — 22 с.
5. Тринчук В., Василенко А. Інвестиційна діяльність страхових компаній: стратегія та пріоритети // Страхова справа. — 2006. — № 3(23). — С. 38-36.
6. Правила розміщення страхових резервів із страхування життя: Розпорядження Держфінпослуг України №2875 від 26.11.2004 р. // [http://www.dfp.gov.ua/64.html?&tx_ttnews\[pointer\]=7&cHash=208f4e247c](http://www.dfp.gov.ua/64.html?&tx_ttnews[pointer]=7&cHash=208f4e247c).
7. Правила розміщення страхових резервів за видами страхування, іншими, ніж страхування життя: Розпорядження Держфінпослуг України №3104 від 17.12.2004 р. // [http://www.dfp.gov.ua/64.html?&tx_ttnews\[pointer\]=7&cHash=208f4e247c](http://www.dfp.gov.ua/64.html?&tx_ttnews[pointer]=7&cHash=208f4e247c).
8. Янов В. Э. Инвестиционная деятельность страховых компаний: принципы организации, регулирование и оптимизация: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.10 (финансы, денежное обращение и кредит) / С-Пб. ун-тет. — СПб, 2001. — 28 с.
9. Зайцев М. Б. Экономико-математическая модель платежеспособности страховой компании: Автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.13 (математические и инструментальные методы экономики) / С-Пб. ун-тет. — СПб, 2002. — 25 с.
10. Медницкий В.Г. Анализ экономической эффективности с помощью оптимизационных моделей // Экономика и математические методы. — 1996. — Т. 32, вып. 2. — С. 104-116.
11. Нудельман Р.И. Моделирование инвестиционной активности предприятия разных форм собственности // Экономика и математические методы. — 1995. — Т. 31, вып. 2. — С. 91-99.
12. Иванов С. С., Голубев С. Д., Чёрная Л. А., Шарафутдинова Н. Е. Теория и практика рискованного страхования. — М.: Анкил, 2007. — С. 259-263.

Резюме

Статья посвящена совершенствованию экономико-математического моделирования инвестиционного процесса украинского страховщика с целью учета требований владельцев страховой компа-

нии, которые предъявляются к использованию финансовых вложений в виде инвестиций.

Рецензент канд. эконом. наук, доцент В. Г. Баранова

УДК 339.545:(477)

Г. В. Анасічук

НАПРЯМИ І ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ МИТНО-ТАРИФНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНИ

Важливою складовою економічного зростання країни є ефективна зовнішньоекономічна діяльність, підвищення її результативності і стійкості. Підвищення ефективності зовнішньої торгівлі залежить від багатьох чинників, серед яких особливе значення мають, по-перше, формування науково-обґрунтованої зовнішньоторговельної політики, по-друге, дієвість механізму державного регулювання експортних і імпорتنних операцій. Ефективна зовнішньоторгівельна політика створює сприятливі умови для підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на світовому і внутрішньому ринках, мотивує проведення стратегії на імпортозаміщення, сприяє формуванню прибуткової частини бюджету, а також зміцнює економічну безпеку країни.

Мета статті — розкрити сучасний стан митного регулювання, виокремити проблеми митного регулювання зовнішньоекономічної діяльності України, сформулювати заходи, які повинні використовуватися державою для забезпечення вирішення проблем митного регулювання зовнішньоекономічної діяльності України та її ефективного функціонування.

Для досягнення поставленої мети необхідно, по-перше, проаналізувати сучасний стан регулювання зовнішньоекономічної діяльності України; по-друге, з'ясувати основні проблеми митного регулювання зовнішньоекономічної діяльності України; по-третє, визначити комплекс дій, котрі допоможуть вирішити проблеми митного регулювання в Україні.

Митний тариф як активний інструмент державного регулювання зовнішньоторгівельної діяльності має повсюдне застосування, охоплюючи, за окремими оцінками, близько 2/3 зовнішньоторгівельного обігу розвинутих країн. Митний тариф, збільшу-

ючи ціну імпортного та/або експортного товару, впливає на обсяг і структуру зовнішньої торгівлі [1, с. 21-22].

В Україні експортне мито упродовж 1993-1996 років застосовувалося головним чином з фіскальною метою, про що свідчить широка номенклатура товарів, з вартості яких стягувалось мито, та відносно високі його ставки. У подальшому експортне мито використовувалося як важіль оперативного регулювання зовнішньоторгівельної діяльності передусім для обмеження вивезення важливої для економіки сировини. Цей захід був пов'язаний з необхідністю підвищення рівня завантаженості потужностей підприємств переробної промисловості. Вивізне мито стало використовуватися стосовно експортних операцій з металобрухтом, живою худобою, шкіряною сировиною, а також щодо насіння окремих олійних культур.

Нині в Україні митний тариф на 90 % формується за рахунок імпортного мита і лише на 10 % — за рахунок експортного мита.

Той факт, що мито є частиною ціни реалізації (кінцевої ціни), дозволяє формувати митно-тарифну політику таким чином, щоб держава впливала на процес зовнішньоторгівельного обміну не прямо, а через ціновий чинник.

Відмінності між національними та світовими затратами і цінами, обумовлені відносно стійкими відмінностями національних умов виробництва продукції в різних країнах, складають об'єктивну основу формування мита.

Сутність митного тарифу, його роль і значення проявляється через його функції: фіскальна та регуляторна, протекціоністська і балансуєча, або стабілізуєча, та стимулюєча функції, використання яких сприяє гнучкості і багатогранності митно-тарифної політики. Застосування митного тарифу в його захисній функції полягав в тому, що мито робить товар, який ввозиться, дорожчим і тим самим захищає національних виробників аналогічної чи взаємозамінної продукції від іноземної конкуренції на внутрішньому ринку.

Фіскальна функція митного тарифу дозволяє йому у вигляді надходжень коштів від його сплати служити джерелом доходів бюджету. Значення цієї функції митного тарифу зменшувалося у міру підвищення рівня економічного розвитку країн [6, с. 74-85].

Мито у своїй регуляторній або стабілізуючій функції сприяє формуванню однакового конкурентного середовища для імпоротної та вітчизняної продукції завдяки встановленню його на рівні різниці між внутрішніми і світовими цінами.

Стимулююча функція мита проявляється у випадку, коли воно встановлюється нижче різниці між національними і світовими цінами.

В Україні структура ввізного митного тарифу за видами ставок характеризується переважним зростанням застосування адвалорних ставок. Так, якщо у 2001 році адвалорні ставки становили 60,2 % у структурі ввізного мита в Україні, то станом на вересень 2005 року їх частка перевищила 92 % [5, с. 110-114].

Діапазон ставок українського тарифу досить звужений: нижня межа 5 %, верхня — 25 %, що є аналогічним діапазону ескалації російського тарифу. При цьому розвинуті країни мають дуже широкий діапазон — від нульових до тризначних чисел.

Після прийняття змін до Митного тарифу середньоарифметична ставка ввізного мита по всій товарній номенклатурі знизилася з 10,47 до 6,51 %, а середньозважена — з 7,7 до 5,1 %, при цьому середньоарифметична ставка ввізного мита по продовольчих товарах знизилася з 19,71 до 13,84 %, а по промислових товарах — з 8,29 до 4,4 %. Середньозважені ставки ввізного мита становили по продовольчих товарах — 14,81 %, по промислових товарах — 4,39 % [4, с. 145-146].

Серед головних причин і чинників, що спонукають до поглиблення участі економіки України в міжнародному поділі праці, до органічного включення її господарства в сучасні цивілізаційні процеси, можна назвати, насамперед, високу питому вагу експорту у валовому національному продукті. Досить характерним є те, що третина національного виробництва України опосередкована дією зовнішніх економічних зв'язків. Це підкреслює виняткову важливість даної сфери в системі життєзабезпечення держави і для виходу його з надзвичайно важкої і всеосяжної кризи. Є й інші передумови, що детермінують тісну взаємодію української економіки і світового господарства. До них варто зарахувати досить розвинуті внутрішній поділ і кооперацію праці, ресурсну обмеженість (особливо щодо забезпеченості паливно-енергетичними ресурсами), традиційні господарські зв'язки з республіками

колишнього СРСР, і насамперед з Росією, зростаючу необхідність створення нових технологій, інвестиційних і фінансових ресурсів із високорозвинутих країн світу [7, с. 145].

На сьогодні є практично повну лібералізацію експортної діяльності (без контингентування і ліцензування). Останнім часом цей процес значно інтенсифікувався завдяки розповсюдженню вільних економічних зон в нашій державі. Діє гнучка система захисту внутрішнього ринку, сформована по загальносвітових стандартах (тарифне і нетарифне регулювання імпорту). Закладено правову основу двостороннього і багатостороннього економічного співробітництва (з цією метою підписано більше 70 міжнародних договорів різного характеру).

В цих умовах передбачається вирішити багато проблем принципової важливості органічного входження України в світове господарство, використання у повній мірі можливостей МПП для вирішення своїх внутрішніх завдань, географічних і структурних проблем зовнішньоекономічних зв'язків країни. Україна має не просто проголосити про перехід до економіки відкритого типу, але й прийняти відповідні рішення з практичної реалізації цього курсу.

Проблеми і негативні довгострокові тенденції українських зовнішньоекономічних зв'язків, які зберігаються в структурі експорту та імпорту:

- переважно сировинна спрямованість експорту, переважання в ньому енергомісткої та матеріаломісткої продукції;
- деформована демографічна структура експорту та імпорту аж до монопольної залежності від окремих країн в (нафта, газ);
- нерациональне і нерівномірне розміщення експортного потенціалу.

На розвиток зовнішньої торгівлі України впливали несприятливі внутрішні чинники:

- неконкурентноспроможність більшості товарів і послуг на міжнародних ринках;
- тривалий час відсутність ефективного митного контролю;
- проблеми, пов'язані з національною валютою та зовнішньою заборгованістю країни;
- нерозвиненість зовнішньо-торгівельної інфраструктури;
- незбалансована зовнішньо-торгівельна політика держави з точки зору лібералізації торгівлі, регулювання цін, валютно-го регулювання, тощо.

Несприятливими були і чинники зовнішнього середовища:

- переважання закритих міжнародних ринків, внаслідок транснаціоналізації;
- жорстка регульованість ринків внаслідок регіональної інтеграції;
- дискримінаційна політика окремих держав по відношенню до України;
- конкуренція з боку інших пострадянських і постсоціалістичних країн.

Ключові проблеми розвитку зовнішньої торгівлі України пов'язані з диверсифікацією її геополітичних або регіональних пріоритетів, з оптимізацією структури експорту й імпорту, з гармонізацією національного законодавства відповідно до вимог і норм ГАТТ/ВТО [2, с. 66-67].

Хоча, незважаючи на це і на багато інших чинників, Україна в цілому зайняла своє місце на міжнародних товарних ринках, сформувала систему регулювання зовнішньої торгівлі. З цієї точки зору має досить непоганий вигляд в очах світового співтовариства.

Для країни з трансформативною економікою суттєве значення має використання митного тарифу для здійснення структурної політики. Єдиної думки щодо цього напрямку його застосування у фахівців немає. Вважається, що мито є інструментом, який може вплинути на покращення стану підприємств у конкурентній боротьбі з іноземними поста чальниками, але не впливає на їх забезпеченість чинниками виробництва. Крім того, призначення пріоритетів структурної політики знаходиться за межами митної політики.

Ефективна митна політика є одним із чинників, який визначає ступінь привабливості країни для іноземного капіталу. Адже значна частка іноземних інвестицій реалізується шляхом ввезення технічного устаткування, сировини і матеріалів на митну територію країни. Тому створення умов, що забезпечують максимально можливе залучення іноземних інвестицій у вітчизняну економіку, повинно бути одним з пріоритетів митно-тарифної політики. Для цього необхідно підвищити ефективність імпортного тарифу, який в Україні поки що недостатньо диференційований за товарними позиціями та рівнями ставок і тому мало придатний для структурного регулювання економіки на ріпні видів діяльності та вузькоспеціалізованих виробництв.

Досвід ряду країн, що пройшли шлях масштабних структурних перетворень, засвідчує, що завдання ефективного регулювання економіки пов'язані з необхідністю створення розгалуженої системи імпорتنих тарифів. Необхідно у зовнішньоторговельній політиці зосередити зусилля на досягненні більшої диференціації ставок за видами товарів, розширити діапазон ескалації ставок українського тарифу, бо нині він досить звужений.

Диверсифікація та деталізація митного тарифу дозволяє раціонально поєднувати його фіскальну і протекціоністську функції. Необхідність суттєвого зменшення ставок ввізного мита обумовлена тим, що у Митному тарифі України на товари і продукцію, які ввозяться на митну територію України, діяли специфічні ставки ввізного мита на фактично заборонному рівні (від 100 до 300 %), а також ставки на однорідні товари із значною диференціацією, що спричинило зловживання і дало змогу окремим суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності занижувати митну вартість та ухилятися від сплати податків повним обсягом.

Подальша диференціація тарифних ставок для України пов'язана також зі вступом до СОТ, що потягнуло за собою загальне зниження рівня тарифних ставок. За цих умов збереження нинішніх принципів зміни адвалорних ставок свідчить про відсутність достатньої гнучкості тарифної політики України, а отже, гальмуватиме переговорний процес щодо “зв'язування” тарифів.

З метою подальшої деталізації митного тарифу та диференціації ставок мита відповідно до якісних характеристик українських виробів доцільно перейти до більш короткого кроку зміни адвалорних ставок. Це дозволило б правильно класифікувати продукцію, що ввозиться, і відповідно обкладати її митом, оскільки недостатня гнучкість діючого митного тарифу призводить до того, що близько третини імпорتنих товарів, які подаються для оформлення на митниці, заявляються за підсубпозицією “інші”, що спричиняє недобір митних платежів [5, с. 115-117].

У розвинених країнах добре засвоїли та активно застосовують на практиці постулат відомого італійського економіста Ф. Нітті: “... щоб відродити нові галузі, використовують непрямі податки як заходи захисту: мета податку не фіскальна, хоча він може приносити дохід”. На сучасному етапі розвитку мито повинно виконувати насамперед функцію захисту товаровиробників

країн — учасниць спільного ринку, а не як в Україні — тільки приносити дохід.

Світові тенденції митно-тарифного регулювання розвиваються в напрямку забезпечення прозорості і відкритості митно-тарифних систем різних країн.

Митно-тарифна політика в Україні повинна бути важелем забезпечення економічного зростання, збільшення конкурентоздатності вітчизняної продукції і розширення експортних можливостей національної економіки. В цьому контексті треба вирішити два завдання:

- підтримати та захистити національних виробників від експансії іноземних товарів на період модернізації й реконструкції окремих галузей економіки;
- забезпечити поживлення ділової та інвестиційної активності.

Для виконання поставлених завдань пропонуємо застосування двох альтернативних стратегій: стратегії максимально уніфікованого захисту, яка полягає у запровадженні єдиної адвалорної ставки мита на всю номенклатуру імпортованих товарів, та стратегії селективно-уніфікованого захисту, яка сконцентрована на митно-тарифному захисті винятково перспективних галузей економіки за одночасного відкриття внутрішнього ринку в секторах “неперспективних” виробництв [8, с. 108].

Досвід європейських країн переконує, що інтеграційні процеси в економіці починаються зі створення найсприятливіших умов для торгівлі окремими товарами. Податкова інтеграція починається саме з інтеграційних процесів у митній політиці. Цей напрям можна вважати правильним, оскільки приведення у відповідність митних платежів є вихідним моментом гармонізації податкових систем у цілому. Адже саме мито першим стоїть на заваді економічній інтеграції, тоді як більшість інших податків регулюють внутрішні процеси споживання і накопичення.

Вихідною метою реформування має бути створення сприятливих умов для розвитку національного виробництва, підвищення його ефективності та якості. Для цього потрібно:

- розглянути можливість ширшого використання всіх елементів митного тарифу як засобів регулювання імпорту;
- забезпечити максимальне використання нетарифних засобів регулювання (передовсім антидемпінгових, компенсаційних),

що застосовуються у країнах — членах ГАТТ/СОТ, але не застосовуються в Україні;

- запровадити достатні заходи митно-тарифного захисту сільськогосподарського виробництва. Зі зміцненням фінансової самостійності України значення податків та податкової гармонізації зростатиме, що потребуватиме всебічного теоретико-практичного розроблення питань удосконалення оподаткування для забезпечення інтеграційних процесів [3, с. 6].

Цілями митної політики України є забезпечення найбільш ефективного використання інструментів митного контролю і регулювання товарообміну на митній території, участь в реалізації торгово-політичних завдань щодо захисту українського ринку, стимулюванню розвитку національної економіки, сприянню проведенню структурної перебудови і інших завдань економічної політики країни.

На сучасному етапі розвитку економіки України проведення ефективною митної політики є одним із основних засобів регулювання зовнішньоекономічної діяльності з огляду на важливість інтеграції у світовий торговельний простір. У сучасних економічних системах розвинених держав мито застосовується не як засіб поповнення державної скарбниці, а як дієвий інструмент регулювання економічної та політичної співпраці в системі міжнародної торгівлі.

Література

1. Артемов Н. М. Финансово-правовое регулирование внешне-торговой деятельности. — М., 1999.
2. Гродзинський О. В. Методологічні засади регулювання // Вісник соціально-економічних досліджень — Одеса: ОДЕУ, 2006. — № 23.
3. Демиденко Л. М. Мито і митна політика в умовах глобалізації // Фінанси України. — 2004. — № 1.
4. Кравчук Г. В. Оптимізація процесу тарифікації // Формування ринкових відносин в Україні. — 2007. — № 6(73).
5. Мельник Т. М. Напрями вдосконалення митно-тарифного регулювання зовнішньої торгівлі в Україні // Формування ринкових відносин в Україні. — 2005. — № 11(54).
6. Пашко П. В., Пісной П. Я. Митна політика та митна безпека України // Фінанси України. — 2006. — № 1. — С. 74-85.

7. Полянський О. Ю. До історії митного оподаткування в Україні // *Фінанси України*. — 2004. — № 7.
8. Яковлев А.І. Спрямованість податкової системи на розвиток // *Фінанси України*. — 2004. — № 2.

Резюме

В статті проведена оцінка сучасного стану таможенно-регулювання зовнішньоекономічної діяльності України, виявлені внутрішні та зовнішні фактори, які викликають деякі проблеми в таможенному регулюванні зовнішньоекономічної діяльності України. На основі аналізу науково-практичної літератури виявлено комплекс заходів, який допоможе вирішити проблеми таможенно-регулювання зовнішньоекономічної діяльності України

Рецензент доктор економ. наук, професор Н. А. Левицький

УДК 330.115:658.1

В. В. Лебедева

ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО КОМПЛЕКСУ

Починаючи з 90-х років, курорти України переживають тривалу кризу, що торкнулася всіх підприємств санаторно-курортного комплексу, причому більшою мірою з причини відсутності коштів на їх утримання у відомств, на балансах яких вони були закріплені. Виявлені значний знос основних засобів (55,1-67,6 %), систематична збитковість (64 % закладів), що свідчать про кризову ситуацію в галузі. Невирішені питання власності значно ускладнюють управління закладами. Висока імовірність розвитку кризи в процесі діяльності підприємств санаторно-курортного комплексу зумовлює необхідність здійснення спеціалізованого антикризового управління.

Останнім часом цей термін набув значного поширення, однак розуміння сутності цього напрямку управління, його змісту, особливостей, теоретичного підґрунтя ще знаходиться на стадії формування. Це спричинює різні підходи та тлумачення, нетотожність оцінок окремих базових положень. Забезпечення реалізації курсу на стійке зростання економіки України робить надзвичайно актуаль-

ним питання організації протидії кризовим явищам та відродження нормального перебігу функціонування підприємств потребує розробки моделі процесу антикризового управління.

За останні роки в Україні видано значну кількість спеціалізованих колективних та індивідуальних монографій, науково-методичних видань, присвячених проблемам антикризового управління підприємства, в яких поряд з іншими питаннями знайшли висвітлення і змістовні ознаки цього терміну. Однак у сучасній літературі відсутня єдність поглядів на процес антикризового управління та його специфічності для умов санаторно-курортного комплексу.

Загальноновизнано, що антикризове управління слід розглядати як один з функціональних напрямів управління підприємством, Вживання, тобто можливість існувати якомога довше, є найважливішим завданням більшості організацій, тому антикризове управління, безперечно, є складовою менеджменту підприємства в цілому. Ця точка зору підтверджується у визначенні антикризового управління проф. Е. О. Уткіна — “складова загального менеджменту на підприємстві використовує його кращі прийоми, засоби та інструменти, орієнтується на запобігання можливим ускладненням у діяльності підприємства, забезпечення його стабільного успішного господарювання” [1, с. 38].

В роботі Лігоненко Л. О. [2, с. 19-25], висловлюється думка, що будь-яке управління організацією повинно бути антикризовим, тобто побудованим на врахуванні ризику та небезпеки кризових ситуацій. Відповідно до такого тлумачення Лігоненко Л. О. пропонується диференціювати антикризове управління залежно від стадії (глибини) кризи на такі підвиди:

- передкризове управління, яке здійснюється для своєчасного виявлення та розв’язання проблем (прийняття рішень) з метою запобігання кризі;
- управління в умовах кризи, метою якого визнається стабілізація нестійких станів та збереження керованості системи;
- управління процесами виходу з кризи, яке здійснюється з метою мінімізації втрат та втрачених можливостей під час виведення підприємства зі стану кризи.

Можливість антикризового управління визначається насамперед людським фактором. Тільки усвідомлена діяльність людини

дозволяє шукати та знаходити шляхи виходу з критичних ситуацій, концентрувати зусилля для розв’язання найбільш складних та болючих проблем, накопичувати досвід переборення криз та творчо використовувати його з врахуванням реалій поточної макроситуації та особливостей господарської системи підприємств санаторно-курортного комплексу [3, 4]. Визначимо основні відмінності, що притаманні антикризовому управлінню підприємствами санаторно-курортного комплексу:

- специфічність мети здійснення — збереження підприємств санаторно-курортного комплексу як господарюючого суб’єкта та відновлення його життєздатності;
- використання специфічного управлінського інструментарію, тобто засобів та прийомів управлінського впливу;
- суттєві ресурсні обмеження, пов’язані з неможливістю або складністю отримання додаткових ресурсів, в умовах низької кредитоздатності та інвестиційної привабливості;
- суттєві часові обмеження, обумовлені виникненням загрози ініціювання банкрутства та обмеження дієздатності існуючого керівництва підприємства;
- орієнтація управлінських зусиль не тільки на зовнішні прояви ускладнень та проблем, а на причини появи, що є перешкодою повторення кризи;
- підвищена ризикованість управлінських рішень, що приймаються та реалізуються;
- підвищення значимості інформаційно-аналітичної підтримки управлінських рішень;
- орієнтація на мінімізацію втрат усіх зацікавлених осіб;
- використання креативного підходу до визначення типу поведінки в кризовій ситуації та пошуку шляхів виходу з неї;
- забезпечення високої ефективності управлінського впливу.

Враховуючі вищенаведене дамо наступне тлумачення терміну “антикризове управління” — спеціальне управління, в основу якого покладена система методів розробки і реалізації специфічних управлінських рішень, що приймаються в умовах суттєвих ресурсних та часових обмежень, підвищеного ризику, фінансових та інтелектуальних витрат для відновлення життєздатності підприємства.

Антикризове управління підприємством санаторно-курортного комплексу має здійснюватись поетапно та передбачати послідовність дій (рис. 1).

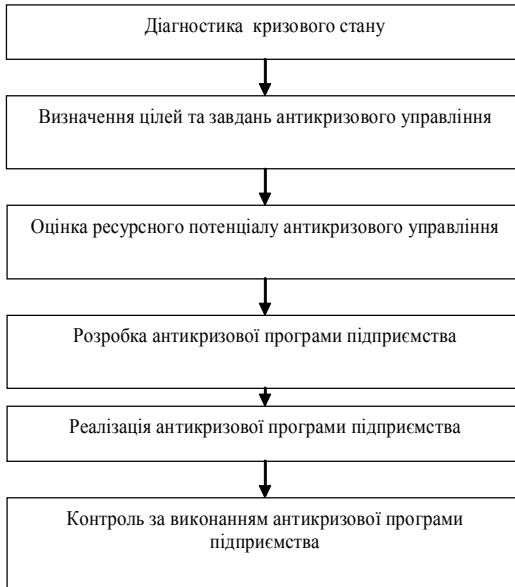

Рис. 1. Модель процесу антикризового управління підприємством санаторно-курортного комплексу

На першому етапі роботи шляхом використання спеціальних прийомів і методів дослідження необхідно:

- здійснити комплексний аналіз результатів господарсько-фінансової діяльності підприємств санаторно-курортного комплексу, вивчити динаміку найважливіших показників діяльності (обсяг туристичного потоку, стан і розвиток матеріально-технічної бази, показники фінансово-економічної діяльності);
- визначити обсяг, структуру і час погашення зовнішніх фінансових зобов'язань;
- визначити основні причини виникнення та поглиблення кризи розвитку підприємств;

- оцінити масштаб і можливі наслідки подальшого поглиблення кризових явищ;
- оцінити внутрішні можливості підприємств щодо локалізації та переборення кризових явищ (функціональна орієнтація діяльності, технологічне забезпечення діяльності, фінансове забезпечення діяльності, забезпечення трудовими ресурсами, матеріально-технічне забезпечення).

Результати проведеної діагностики дають можливість визначити глибину кризи, яка охопила підприємство, а отже, дозволяють визначити на другому етапі мету та завдання антикризового управління. Залежно від глибини кризи такими завданнями можуть бути: локалізація кризових явищ; фінансова стабілізація; запобігання повторенню кризи.

На цьому етапі роботи необхідно також визначити суб'єкт, який бере на себе відповідальність за розробку і реалізацію антикризових процедур, встановити його повноваження стосовно розробки та впровадження антикризової програми. Антикризовий керівник повинен володіти такими якостями, як високий професіоналізм, досвід практичної роботи, ініціативність, творчий підхід, бізнес-інтуїція, висока відповідальність за доручену справу, бути лідером фахівців, високі морально-етичні якості, відповідальність за використання конфіденційної інформації тощо.

Оцінюючи ресурсний потенціал підприємства в процесі антикризового управління, необхідно звернути увагу на такі його характеристики, як:

- достатність ресурсів для вирішення поставлених завдань, комплексність ресурсного потенціалу, тобто наявність усіх видів необхідних ресурсів;
- гнучкість і адаптованість ресурсного потенціалу, що визначає спроможність підприємства до інновації;
- перспективність ресурсного потенціалу або наявність життєздатного ядра.

Часові обмеження антикризових процедур визначаються інтенсивністю поширення кризових явищ. Наступним етапом є розробка антикризової програми підприємства, яка являє собою детальний план заходів, що мають бути житі, послідовність, ресурси, і відповідальність за їх виконання. Її зміст обумовлюєть-

ся результатами проведеної діагностики, його часовими та ресурсними обмеженнями. Залежно від фази кризи, жорсткості часових та ресурсних обмежень в антикризовій програмі підприємства має бути знайдене оптимальне поєднання оперативних, тактичних і стратегічних рішень.

Найважливішою управлінською функцією на етапі безпосереднього проведення запланованих заходів є організація контролю за перебігом виконання розробленої антикризової програми для своєчасного вжиття заходів щодо модернізації корегування раніше розробленої політики у зв'язку з не прогнозованими збудженнями у зовнішньому і внутрішньому середовищі. Система контролю має забезпечувати: по-перше, відстеження динаміки зовнішніх проявів кризових явищ, причин і факторів розвитку кризи, інтегральних показників кризового стану; по-друге, оцінку результатів вжитих антикризових заходів.

Залежно від ступеня досягнення поставлених цілей можливі такі управлінські дії:

- продовження реалізації розробленої антикризової програми при досягненні поставлених цілей і завдань, необхідній результативності вжитих заходів;
- модернізація й корегування антикризової програми при недотриманні її окремих параметрів або несподіваних збуреннях у зовнішньому середовищі підприємства;
- кардинальний перегляд розробленої програми та внесення відповідних корективів.

На цьому етапі роботи особливе значення має популяризація позитивних змін серед робітників підприємства, господарчих партнерів для створення позитивного іміджу підприємств санаторно-курортного комплексу, підтримання впевненості в досягненні поставленої мети.

Метою заключного етапу процесу антикризового управління є створення або модернізація основних елементів системи протидії банкрутства на рівні підприємства, розробка та реалізація профілактичних заходів щодо запобігання повторення кризи в майбутньому. Контроль виконання антикризової програми підприємств санаторно-курортного комплексу передбачає дотримання трьох основних етапів контрольного процесу:

- визначення стандартів;
- визначення досягнутих результатів та їх порівняння з встановленими стандартами;
- обґрунтування необхідних дій та заходів управлінського впливу.

Стандарти контролю можуть встановлюватися не тільки на рівні усього підприємства, але й на рівні його функціональних підрозділів. Періодичність проведення контролю визначається стадією розвитку кризових явищ та гостротою часових обмежень антикризового процесу. При контролі виконання антикризової програми мають бути обґрунтовані допустимі межі зміни кожного контрольного показника. На заключному етапі контролю вибір варіанта дій залежить від експертної оцінки потенціалу результативності окремих заходів та можливості подолання перешкод, які зумовлюють низьку результативність або невідповідність часовим обмеженням.

Таким чином, розробка антикризової програми підприємств санаторно-курортного комплексу являє собою детальний план заходів, що мають бути вжиті, послідовність, ресурси і відповідальність за їх виконання являється основою моделі антикризового управління підприємством. Її зміст обумовлюється результатами проведеної діагностики. Представлена модель має практичну направленість і може бути використана в діяльності підприємств санаторно-курортного комплексу.

Література

1. Уткин Э. А. Антикризисное управление: Учебн.- М.: ЭКМОС, 1997. — 399 с.
2. Кошкин В. И. и др. Антикризисное управление — М.: Дело, 2002. — 279 с.
3. Лігоненко Л. О. Антикризове управління підприємством — К.: Ніка, 2001.- 178 с.
4. Чоботар Ю. М Антикризисная программа предприятия — М., 1997. — 327 с.

Резюме

В статье рассматривается проблема формирования модели антикризисного управления предприятий санаторно-курортного комплекса.

Рецензент канд. економ. наук О. В. Пятаева

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Традиційно конкурентоспроможність трактується як зумовлене економічними, соціальними і політичними факторами стійке становище країни або товаровиробника на внутрішньому і зовнішньому ринках. Національна економіка України, яка успадкувала традиційно матеріально та енергомісткі виробництва, була об'єктивно неспроможною витримати конкуренцію на світових ринках. Вкрай несприятливі внутрішні умови розвитку при порівняно слабких міжнародних позиціях економіки України примушують активно шукати нестандартні шляхи виходу з кризи, засоби формування по-справжньому міжнародно конкурентоспроможної національної економіки.

Конкурентоспроможність національної економіки є одним з головних критеріїв в проблемі лібералізації зовнішньоекономічних зв'язків і рівня відкритості економіки. Для того, щоб підвищувався рівень конкурентоспроможності, важливим є існування конкуренції, що визначається як суперництво, змагання людей, груп, організацій задля досягнення схожих цілей, кращих результатів в конкретній сфері суспільства. За даними експертів рівень конкуренції на світовому ринку з боку українських виробників є досить низьким (3,98 бала з 7), для порівняння середній показник в ЄС — 5.06 бала. Тому на зарубіжних ринках українська продукція зіштовхується з жорстокою конкуренцією, особливо це стало помітно після вступу України до СОТ у 2008 р. Чому ж така ситуація на світовому ринку? По-перше, це пов'язано з низькою конкуренцією на внутрішньому ринці. Економічний аналіз показує, що на міжнародному ринку виграють ті галузі економіки, які мають найбільш жорстку конкуренцію на внутрішньому. Наприклад, найвищу конкурентоспроможність серед виробників української продукції в світі мають підприємства з виробництва шкіри та шкіряного взуття, ядерного палива та коксу (оцінена як вища за середню), а найнижчу — продукція целюлозно-паперова промисловості, виробники медичних та точних приладів, текстильна промисловість, транспорт і зв'я-

зок. Крім того, частина вітчизняної продукції зовсім не витримує конкуренції [1].

Ще одним з факторів, що обмежують конкурентоспроможність українських виробників є відсутність політичної стабільності в країні, недостатній професіоналізм, гостра залежність від імпорту енергоносіїв та іншої сировини, застаріле обладнання (приблизно 60-80 % зношене), недооцінка робочої сили, висока інфляція.

Для оцінки конкурентоспроможності економіки різних країн у 2004 році був розроблений індекс глобальної конкурентоспроможності Всесвітнім економічним форумом (ВЕФ). При його розрахунку досліджуються такі напрямки, як діяльність установ, інфраструктура, макроекономічна стабільність, охорона здоров'я і початкова освіта, вища освіта, ефективність товарних ринків та ринка праці, складність фінансових ринків, технологічна готовність, розмір ринку, розвиток бізнесу й інновацій. Позиція України в 2008 р. у цьому рейтингу погіршилась на чотири пункти порівняно з минулим. Україна перемістилась з 69 на 73 місце. Всього в рейтингу 131 країна. На думку експертів, падіння пов'язане з тим, що за останній рік спостерігався ріст ВВП на душу населення, але при цьому не покращилась продуктивність праці.

По деяким з параметрів Україна виглядає досить привабливо. Наприклад, якщо взяти розмір ринку, то вона займає 6 місце, проте, якщо взяти ефективність ринка праці, то тут лише 64 місце. Погано виглядають справи з технологічною готовністю бізнесу, макроекономічна стабільність залишає бажати

Таблиця 1
Рейтинг загальної конкурентоспроможності країн світу (за [2])

Країна	2006	2008
США	6	1
Швейцарія	1	2
Данія	4	3
Швеція	3	4
Німеччина	8	5
Фінляндія	2	6
Сінгапур	5	7
Ізраїль	15	17
Чилі	26	26
Китай	54	34
Індія	Дані відсутні	48
Росія	62 (у 2007 р. 59)	58
Україна	78 (у 2007 р. 69)	73

кращого. За словами головного економіста представництва форуму в Україні Володимира Дубровського, Україна за останні роки перейшла з розряду країн, де головними факторами конкурентоспроможності є сировина і дешева робоча сила, до “перехідної” зони, де цим фактором є розподіл ресурсів. Причиною падіння в рейтингу В. Дубровський вважає недосконалість системних реформ і відсутність в країні державного узгодження з приводу необхідності й методів їх проведення. Відповідаючи на питання, як вплине на конкурентоспроможність вступ України до СОТ, економіст відмітив, що це буде корисно: ряд галузей “побачать свою “неконкурентоспроможність” та будуть вимушені здійснити заходи для її підвищення. А якщо здійснені заходи не принесуть успіху, та деякі галузі просто загинуть, то експерти мають відповідь і на це питання: “Не всі галузі повинні бути присутні в економіці” [3].

У 2008 р. Всесвітній економічний форум вперше підготував дослідження конкурентоспроможності областей України. Серед лідерів опинились Закарпатська та Львівська області, тоді коли Донецький регіон показав невисоку конкурентоспроможність. Але більш висока конкурентоспроможність не завжди сприяє притоку інвестицій. Абсолютним лідером в Україні був признаний Київ, показник якого (4,25 бали) відповідає рівню Хорватії. Небагато відстає Дніпропетровська область (4,24), випереджаючи Кіпр. Високі показники присвоєні західним областям: Закарпаття випереджає по розвитку Туреччину, Хмельницька область — Бразилію, Львівська — на рівні з Росією. Несподівано низькою виявилась конкурентоздатність Донецької області. Її бал 4,07 є середнім по Україні і співпадає з рівнем Сумщини. Найгірші показники в Криму (3,99), Полтавщини (4,02), Вінниччини (3,98), Херсонщини (3,9) та Черкащини (3,85). Рівень останньої ненабагато випереджає Вірменію та поступається Боснії та Герцеговині [3, 4].

Загальний аналіз позицій України серед інших держав показує, що процес адаптації до проблем глобалізації, динамічного розвитку ринків і передових технологій є визначальним у досягненні світової конкурентоспроможності. Важливим аспектом подальшого розвитку та підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції є впровадження інноваційних проєктів. Держава повинна допомагати та стимулювати розвиток інноваційної бази в Україні. Регіональна політика держави спрямова-

на проведення наступних заходів: розвиток системи страхування інноваційних проєктів, здійснення моніторингу, розвиток інформаційної системи про передові ринки, надання субсидій та пільг підприємствам.

Інноваційний механізм обумовлює систему інститутів, які стимулюють розвиток науково-дослідної та конструктивної діяльності. Політика держави має бути направленою на створення наукоємних галузей, що мають бути орієнтовані на експорт товарів до країн, з якими Україна має тісні зв'язки. З бюджету мають виділятися кошти на науково-дослідні роботи.

Крім того, держава має створити умови для приваблення іноземних інвесторів до регіональних проєктів. За їх допомогою країна зможе покращити своє міжнародне становище та сальдо торгівлі. Це призведе до зниження росту безробіття та підвищення середнього рівня реальної заробітної плати. До того ж, необхідно проводити заходи щодо припинення відтоку “умів” за кордон та привабити іноземних вчених. Україна є членом багатьох міжнародних організацій: ООН, СОТ, ГУАМ, СНД та ін., але на сьогоднішньому етапі економічного розвитку неефективно використовує членство в них [5].

Окрім цього, Україна виробляє дешеві товари, що не можуть конкурувати зі світовими товарами високої якості. Тому в даній ситуації теж треба вибрати: чи продовжувати виробляти дешеву продукцію, чи почати випускати дорогої, але високоякісні вироби?

Таким чином, для України дуже важливо сформувати таку політику, яка б була направлена на підвищення конкурентоспроможності нашої економіки; створити всі умови для розвитку експортних галузей. Необхідно, щоб ця політика включала розробку відповідних програм на коротко-, середньо- та довгострокову перспективу, передбачала механізми їх реалізації та моніторинг ефективності.

Література

1. Хамініч С. Конкурентоспроможність національної економіки: особливості, пріоритети та проблеми // Економіст — № 4. — 2007. — С. 52-56.
2. <http://www.domik.net/mod/main/news/id171481305>.
3. Конкурентный отбор // Коммерсантъ-Украина. — 2008.

4. Безугла В. Аналіз конкурентоспроможності регіонів України // Регіональна економіка. — 2004. — № 4. — С. 5-6.
5. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку — К: Фенікс, 2003. — С. 156.

Резюме

Проведен анализ уровня конкурентоспособности отраслей экономики и регионов Украины, определены пути повышения указанных критериев, влияющих на уровень экономики страны.

Рецензент канд. економ. наук, доцент В. Н. Ермолин

УДК 336.581:339.9

Т. М. Лаврик

ФОРМИ ФІНАНСУВАННЯ ЗЕД УКРАЇНСЬКИМИ БАНКАМИ

Велика кількість видів зовнішньоекономічної діяльності та наявність неменшого числа ризиків (підводних каменів), що вичікують учасників міжнародних економічних відносин майже на кожному кроці, зумовили суб'єктів ЗЕД світового співтовариства розробити комплекс захисних застережень та відповідний валютно-фінансовий механізм, який забезпечує ефективність міжнародних економічних операцій для обох сторін зовнішньоекономічної угоди. Валютно-фінансових механізм ЗЕД працює ефективно лише за умови функціонування всіх складових елементів, що складають його структуру і за допомогою яких держава спрямовує економічний і соціальний розвиток. Такими основними елементами, що складають структуру валютно-фінансового механізму виступають — валютно-фінансові відносини, валютно-фінансові важелі, валютно-фінансові методи, правове, нормативне та інформаційно-методичне забезпечення, які, в свою чергу, мають відповідні складові елементи (інструменти) (рис.1) [3, с. 37].

Виходячи з даної класифікації елементів валютно-фінансового механізму зовнішньоекономічної діяльності, можна стверджувати, що приблизно половина форм валютно-фінансових відносин здійснюються та забезпечуються саме банківськими установами і одночасно являються своєрідними формами прояву фінансування зовнішньоекономічної діяльності. Тож важливість даного

Рис.1. Валютно-фінансовий механізм ЗЕД [3, с. 37]

аспекту не підпадає під сумніви. Банківська система є провідним сектором вітчизняної фінансової системи.

За станом на 1 жовтня 2008 р. у Державному реєстрі банків зареєстровано 197 банків, в тому числі 50 банків, створених за участю іноземного капіталу, серед яких 18 банків зі 100-відсотковим іноземним капіталом. Банківські ліцензії та дозволи на здійснення банківських операцій мали 182 банків, у тому числі 182 банків, уповноважених на здійснення валютних операцій [6].

Як за кордоном, так і в Україні під фінансуванням зовнішньоекономічної діяльності в ряді випадків розуміється просто

використання документарних форм розрахунків в зовнішній торгівлі, проте на практиці фінансування часто виходить за рамки проведення розрахунків в акредитивній формі по міжнародних договорах купівлі-продажу та передбачає надання позичкових коштів учасникам зовнішньоекономічної діяльності. Інструменти фінансування ЗЕД успішно використовуються банками як в розвинених країнах, так і на ринках, що розвиваються, до яких економісти відносять і Україну, недостатнє використання сучасних форм кредитування забезпечує темпи зростання об'ємів фінансування, що значно перевищують темпи в розвинутих країнах [1, с. 56].

В загальному, традиційному вигляді фінансування банками зовнішньоекономічної діяльності включає два види операцій [2, с. 72]:

1) Посередництво у платежах.

Практика міжнародної торгівлі та банківської практики виділяє п'ять основних форм розрахунків: авансовий платіж (cash in advance/down payment); банківський переказ (remittance); акредитив (letter of credit); інкасо (collections); відкритий рахунок (open account). Перші чотири види здійснюються саме за допомогою банківських установ, а розрахунки за відкритим рахунком — шляхом взаємозаліку в бухгалтерській документації контрагентів [4, с. 224].

2) Надання кредитів.

В сучасних умовах кредит обслуговує більшість видів зовнішньоекономічної діяльності — зовнішню торгівлю, обмін послугами, закордонну інвестиційну діяльність, виробничі та науково-технічні зв'язки і т. ін. Надання банком коштів при фінансуванні зовнішньоекономічних операцій передбачає використання різних комбінацій елементів організації фінансування, тому за технікою надання банком коштів позичальнику розрізняють: пряме кредитування; овердрафт; кредитна лінія; акцептний кредит; терміновий кредит; операції РЕПО; вексельний кредит банку.

Також банківське фінансування зовнішньоекономічних операцій у міжнародній практиці ґрунтується на різних гарантіях та здійснюється в різних формах: форфейтинг, факторинг, лізинг, надання гарантій [2, с. 72].

Особливості організаційних відносин, які виникають при фінансуванні зовнішньоторговельних операцій банками, дають змогу виділити такі види банківської активності, як торговельне фінансування та структурне фінансування зовнішньоекономіч-

ної діяльності [7, с. 67]. Схематично класифікацію та взаємозв'язок форм фінансування ЗЕД, виходячи з практичної діяльності комерційних банків в цій сфері, можна зобразити наступною схемою (рис. 2), з якої можна побачити, що механізм фінансування ЗЕД є складнішим, ніж просто фінансування підприємств. Але також зрозуміло, що даний блок є невід'ємною його частиною, своєрідною базою, бо форми фінансування ЗЕД формуються з комбінацій та поєднань загальноприйнятих методів зовнішнього фінансування підприємств, в даному випадку банківського.

В останні п'ять років фінансування зовнішньоторговельних операцій в Україні набуло динамічно розвитку, банки впровад-

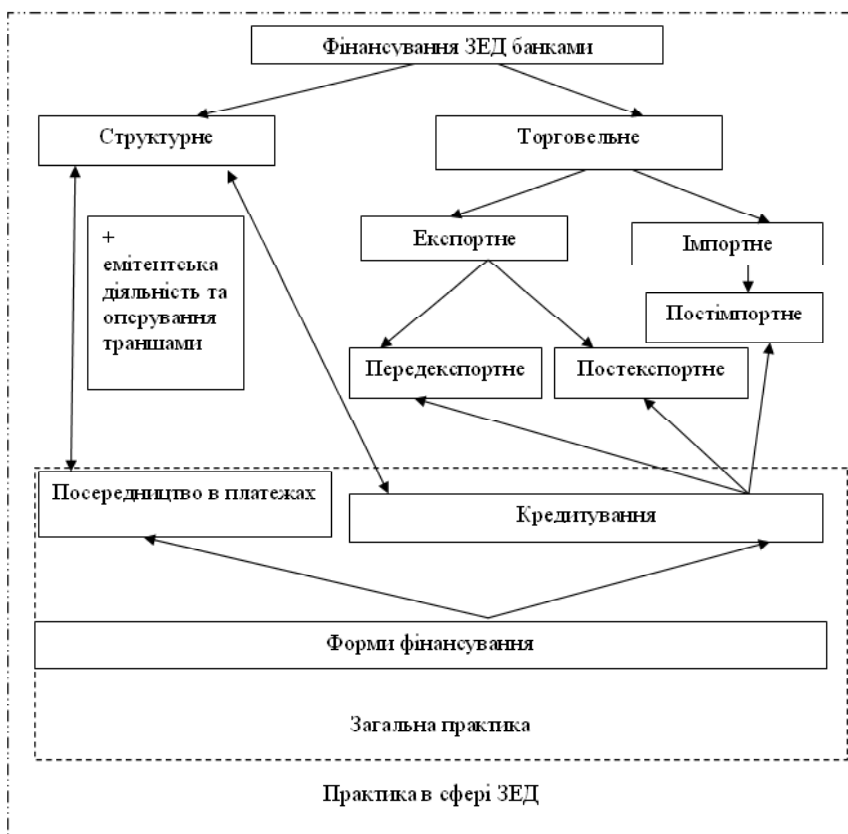

Рис. 2. Класифікація форм фінансування ЗЕД банками

жували й розвивали спеціальні інструменти для фінансування експортерів та імпортерів. Найбільші гравці ринку до початку 2007 р. надали підприємствам гарантій на суму близько 3 млрд. грн. і профінансували торговельні операції більш ніж на 15 млрд. грн. Однак навіть ці значні суми ще порівняно невеликі з огляду на масштаби зовнішньоекономічної діяльності України (експорт та імпорт товарів і послуг в 2006 р. перевищив 103 млрд. дол.), а тому фінансування зовнішньоторговельних операцій має набирати обороти [2, с. 72]. Цільовою групою для надання послуг з фінансування є крупні і середні підприємства, що займаються зовнішньоторговельною діяльністю. Схеми фінансування використовують в основному експортери таких галузей, як машинобудування, металургія, сільське господарство (зернотрейдери) і інших. Широко застосовується цей інструментарій також при імпорті до України тих, що комплектують до автомобілів, продуктів нафтохімії, фармацевтичної продукції, тобто товарів з швидким оборотом. Все частіше за підприємство використовують можливості фінансування при імпорті устаткування, зокрема енергозбережного, що, природно, припускає триваліші терміни фінансування. Для таких цілей існують свої інструменти: довгострокове фінансування імпорту під покриття іноземних експортних страхових агентств, міжнародні програми довгострокового фінансування. Але мають місце й фактори, що гальмують цей розвиток. Вітчизняні банки, беручи участь у процесі фінансування, не надають кредити за власні кошти, а лише виконують роль посередників та гарантів. Справа в тому, що прямі гарантії більшості вітчизняних банків за кордоном не приймають. Виключенням являються такі відомі за кордоном банки, як Приват-Банк і Укресімбанк. В найбільш вигідному становищі опиняються дочки іноземних банків. Наприклад, УкрСиббанк пропонує своїм клієнтам гарантії материнського банку BNP Paribas. До того ж міжнародні, що працюють на нашому ринку, приймають прямі гарантії, що видаються УкрСІБбанком. Це знижує вартість операцій для клієнтів банків з іноземним капіталом.

Завдяки швидкому зростанню банківського сектора і налагодженню банками міжнародних зв'язків об'єми операцій по фінансуванню ВЕД нестримно ростуть, що дозволяє торговцям вибирати найбільш прийнятні умови постачань. Популяризації таких операцій сприяє їх пропаганда банками і розширення

географії експорту і імпорту українських компаній. Деякі з них не користувалися послугами банків в цій сфері до тих пір, поки не стикалися з певними ситуаціями. Наприклад, товар прибув до країни, але гроші українській фірмі не перерахували — клієнт хотів отримати відстрочення в дев'яносто днів. Українська фірма в даному випадку може побоюватися, що він взагалі не заплатить. Імпортне фінансування постає достатньо поширеним в нашій країні. Проте подібний інструмент доступний далеко не всім. Раніше, коли вітчизняні банки тільки налагоджували співпрацю із зарубіжними колегами, недоліком фінансування була тривалість оформлення операцій. Зараз швидкість проведення операцій залежить від давності взаємин банку і клієнта. Добре знайомому клієнтові з кредитною історією і оформленою заставою акредитив може бути відкритий протягом одного дня. А новачкові доведеться почекати декілька тижнів. Фінансування імпорту інвестиційних товарів може здійснюватися за участю експортно-кредитних агентств (ЕКА). Для операцій строком від року використовується фінансування із страховим покриттям експортних агентств, оскільки західні банки хочуть захиститися від ризиків. Ці схеми не нові, але останнім часом активно розвиваються. ЕКА створюються з метою захисту підприємств-експортерів від політичних і інших ризиків тих країн, в які вони поставляють товари. Конкурентоспроможність товарів залежить від умов оплати, тому більшість країн світу створили експортно-кредитні агентства, чиї страховки дозволяють експортерам продавати свою продукцію на виплат на тривалий термін. Часто агентства створюються за участю держави, іноді їх функції виконують банки або страхові компанії. Крупні гравці ринку фінансування активно співробітничать із зарубіжними експортно-імпортними банками і ЕКА. Наприклад, Укрексімбанк уклав більше тридцяти угод з банками і ЕКА інших країн про фінансування поставань з цих держав. А VAB Банк співробітничав з німецьким банком АКА Ausfuhrkredit-GmbH і агентством Euler Hermes KREDITVERSICHERUNGS-AG. В рамках такої співпраці фінансується імпорт товарів з Німеччини на суму від 250 тис. євро строком на 3-5 років. Ресурси надаються українському банку під 8 % річних. При цьому західний банк виплачує іноземному виробникові вартість поставлених товарів, а ЕКА виступає фінансовим гарантом. Як можна відмітити, великі фінансові ресурси зосе-

реджені на Заході, і в таких умовах фінансування зовнішньої торгівлі завжди матиме для України переки́с у бік імпорту. Іншими словами, розвиваючи фінансування ЗЕД, українські банки хочеш не хочеш сприяють збільшенню торгового дефіциту [5].

У сучасних умовах вітчизняні банки ще не можуть запропонувати довгострокові кредити і великі гарантії експортерам, що знижує рівень їх конкурентоспроможності на міжнародних ринках.

Активізації діяльності банків у сфері фінансування зовнішньоекономічної діяльності, розширенню спектра послуг та збільшенню обсягів операцій сприятимуть стабілізація в кредитно-фінансовій сфері країни, і зниження рівня кредитних ставок, зміцнення іміджу українських банків на міжнародному ринку, вдосконалення механізму надання кредитів та гарантій [2, с. 77].

Отже, в Україні фінансування зовнішньоекономічної діяльності є перспективною галуззю банківської справи, що розвивається швидкими темпами. В останні роки у зв'язку з активізацією зовнішньоекономічних відносин розширюється й спектр послуг, що надаються українськими банками, урізноманітнюються форми фінансування ЗЕД. Але ще існує багато недоліків, які заважають суб'єктам ЗЕД використати даний механізм на повну силу.

Література

1. Арутюнян С. С. Фінансовий механізм ЗЕД: Навч. посібн. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2006. — 168 с.
2. Грищенко Т., Наумені В. Банківське фінансування зовнішньоторговельних операцій в Україні // Банківська справа. — 2008. — № 5. — С. 72-77.
3. Васенко В. К. Валютно-фінансовий механізм зовнішньоекономічної діяльності: Навч. посібн. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 216 с.
4. Козик В. В., Панкова Л. А., Карп'як Я. С., Григор'єв О. Ю., Босак А. О. Зовнішньоекономічні операції і контракти: Навч. посіб. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 608 с.
5. Офіційний сайт аудиторської фірми “Global Consulting” // <http://www.audit.kharkov.com/archive.php?type=news&id=2423>
6. Офіційний сайт Національного банку України // <http://www.bank.gov.ua/Statist/index.htm>

7. Софіщенко І. Я. Фінансування зовнішньоекономічної діяльності підприємства: Навч. посіб. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 138 с.

Резюме

В статті приводиться загальна класифікація форм фінансування зовнішньоекономічної діяльності підприємства комерційними банками. На основі аналізу послуг, надаваних агентами ВЕД, дана класифікація приймає більш практичний вигляд, що дозволяє виділити фінансування зовнішньоекономічних операцій з загального обсягу банківського фінансування. Проведено короткий аналіз сучасного стану ринку банківських послуг по фінансуванню ВЕД і його учасників в Україні.

Рецензент доктор економ. наук, професор І. Ю. Савченко

РЕГІОНИ ЄВРОПИ І ЗОНИ ІНТЕГРАЦІЙНОГО ТЯЖІННЯ

Останніми роками регіоналізм, поряд з глобалізацією, все частіше відносять до основних тенденцій, що визначають розвиток сучасного світу. Проте навіть в спеціальній літературі термін “регіоналізм” часто використовується для опису явищ, що далеко не ідентичні за своїм змістом, мають різний сенс і значення. Проблема багатоваріантності його трактувань багато в чому обумовлена недостатньою чіткістю поняття “регіон”, його “лавіруванням” між різними галузями знання і науковими школами, що природним чином переноситься на поняття “регіоналізм” [2].

Сплеск інтересу до проблематики ідентифікації регіонів в 1950-1960-і роки породив безліч гіпотез і досить обмежену кількість обґрунтованих і загальноновизнаних висновків як викладає американський вчений Б. М. Рассет [7]. Спроби вирішення цієї проблеми неодноразово робилися і пізніше, проте аж до сьогодення вони не привели до скільки-небудь істотного прогресу за словами нашої співвітчизниці В. Г. Воронкової [9]. Підтверджують це що стали вже традиційними обмовки відносно недостатньої ясності поняття “регіон”, що завершуються або засланням на одне з традиційних його визначень, або введенням нових розмежувань, що мало відрізняються від вже відомих зазначає російський вчений А. Д. Воскресенський [1]. Тим часом, як справедливо помічає європейський вчений Е. Харрелл, “без певних географічних обмежень “регіоналізм” перетворюється на розпливчате і неопераційне поняття” [6].

Зараз, схоже, сам регіоналізм дає можливість поглянути на проблему “виявлення” регіонів під іншою точкою зору. В період його зародження основні зусилля були пов’язані з пошуком на основі тих або інших критеріїв “об’єктивно” існуючих регіонів і прогностичною оцінкою можливостей інтеграції вхідних в них держав. Такий підхід був сповна виправданим, оскільки практичний досвід внутрішньорегіональних взаємодій був украй обмежений. Сьогодні ситуація змінюється. Більш ніж півстоліт-

ня історія регіоналізму надає досить даних, щоб, відштовхуючись від зон взаємного тяжіння, що поступово визначаються в ході багаточисельних інтеграційних експериментів, спробувати уточнити уявлення про регіони і роль окремих чинників, що обумовлюють регіоналізацію сучасного світу. Виправданість даної аналітичної перспективи обумовлюється можливістю трактування міжнародного регіону як особливої інституційної сфери взаємодій, тісно пов'язаної з представленнями акторів, і тому структурованою як об'єктивно, так і суб'єктивно [3].

Рішення поставленої вище задачі передбачає ідентифікацію просторових рамок зон взаємного тяжіння, що оформляються в процесі еволюційного розвитку регіоналізму, і визначення міри їх відповідності традиційним шаблонам сегментації світу, а в близькому розгляді Європи на географічні і культурно-цивілізаційні регіони [4]. Як критерії виділення зон взаємного тяжіння в даному випадку виступатимуть: а) схильність до групових взаємодій в тому або іншому складі з державами-сусідами; б) тривалість (міцність) взаємодій; в) масштаби вказаних взаємодій [5].

Просторові рамки зон взаємного тяжіння і, відповідно, кордони регіональних, субрегіональних і мікрорегіональних розділів починають поступово промальовуватися в процесі налагодження групового міждержавного економічного співробітництва і кооперації в різних частинах світу. В більшості випадків вони досить чітко збігалися з контурами природних природно-географічних і культурних сегментів. Велика частина неспівпадань між кордонами зон взаємного тяжіння, що визначалися спільним членством в інтеграційних об'єднаннях, і географічною приналежністю держав обумовлювалася в 1950-1960-і роки політико-ідеологічними чинниками (Європа), попереднім досвідом взаємних контактів (Азія) або залишковими ефектами співіснування в рамках колоніальних імперій, що тільки що звалилися (Африка). Одним з показників наявності такого роду неспівпадань можна рахувати кількість реорганізацій і частоту зміни організаційних форм співпраці, особливо якщо вони супроводжувалися одночасною зміною складу учасників.

Найбільш стабільними в цьому відношенні впродовж перших двадцяти років залишалися природний макрорегіон Західної Європи і штучно сконструйований простір, що об'єднав країни Центрально-східної Європи, і колишній СРСР. У першому ви-

падку просторові кордони загально регіонального об'єднання (Організація європейського економічного співробітництва — ОЄЕС) практично повністю збігалися з природними регіональними рамками Західної Європи. Єдиним виключенням в цьому випадку була відсутність в числі членів ОЄЕС групи малих європейських держав, частина з яких знаходилася під зовнішньополітичним патронажем сусідів (Монако, Андорра), і участь Туреччини, що географічно відноситься до регіону Середнього Сходу (Південно-західній Азії). Організаційна диференціація держав Західної Європи, що зумовила виникнення двох інтеграційних об'єднань, — Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) і Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ), не мала під собою інших підстав, окрім непринципових розбіжностей в трактуванні завдань і кінцевої мети регіональної кооперації. Деяка автономність відізначала лише мікрорегіон Північної Європи (скандинавські держави) і групу слабо орієнтованих на розвиток регіональної співпраці країн півдня Європи (Іспанія, Португалія і Греція). В цілому перші дослідження з регіональною інтеграцією в Західній Європі привели до виділення групи держав, найбільшою мірою орієнтованих на взаємну співпрацю і активно його розвиваючих (“інтеграційне ядро”). Вона включала держави-члени ЄЕС, Великобританію і Данію. Велика частина членів ЄАВТ (окрім, ймовірно, Ісландії, Ліхтенштейну і Швейцарії), а також Греція, Ірландія, Португалія і Іспанія створювали так звану “ближню периферію” європейського інтеграційного процесу. До “далекої периферії”, окрім вже згаданих “малих” членів ЄАВТ, відносилися в цей період європейські країни, що “вибірково” брали участь в діяльності регіональних об'єднань (Фінляндія), і “пограничні” держави, що відносяться до інших регіонів, але досить явний що орієнтуються на взаємодію з Європою (Туреччина). До складу ЄАВТ входили держави, території яких в більшості випадків навіть не стикалися один з одним і не створювали цілісного загального простору. Деяку організаційну оформлену ця автономність придбала лише в першому випадку, завдяки створенню Північної Ради (НК).

Протягом 1970-х - першої половини 1980-х років західно-європейський регіональний простір поступово уніфікується завдяки інтенсифікації коопераційних взаємодій і їх “стягання” довкола Європейського Співтовариства (ЄС). Одним з проявів

даної тенденції було розширення членського складу ЄС за рахунок держав, до цього рамок організованої регіональної співпраці (Ірландія, Греція, Іспанія), що знаходилися зовні, і країн, що змінили організаційну приналежність (Великобританія, Данія, Португалія). Про явне переважання доцентрових тенденцій в цій географічній зоні свідчило і підписання в 1972-1973 рр. серії двосторонніх договорів про вільну торгівлю, підписаних ЄС з членами ЄАВТ і НК (Австрія, Ісландія, Ліхтенштейн, Норвегія, Фінляндія, Швеція, Швейцарія). Нарешті, прогресуючому зближенню західноєвропейських держав сприяла поява в 1970-і роки трансграничних коопераційних об'єднань, що стирали "міжфракційні" бар'єри на рівні локальних взаємодій. Деякі з такого роду об'єднань (Асоціація Адріатичних Альп) втягували в орбіту західноєвропейської регіональної співпраці окремі країни, що знаходилися на периферії сусідньої інтеграційної зони (Югославія).

У 1990-і роки кордони субрегіональних і мікрорегіональних просторів, визначувані коопераційними орієнтаціями європейських держав, істотним чином міняються. З появою в 1993 р. Єдиного європейського простору (ЄСП) і розширенням інтеграційного ядра за рахунок входження до складу Європейського Союзу (ЄС) Австрії, Швеції і Фінляндії (1995 р.) рамки західноєвропейської зони взаємного тяжіння приходять в повну відповідність з географічними кордонами макрорегіону Західної Європи. Одночасно з цим ліквідація СЕВ і розпад ряду держав, що входили в його склад, спричинили дроблення "східного блоку" на окремі проторегіональні ареали. Перший з них — Центрально-східна Європа із самого початку був деякою умовністю у зв'язку з виразно вираженим тяжінням більшості складових його країн до Західної Європи. Тому поява тут на початку 1990-х років групових об'єднань відображала не стільки наявність прагнення до оформлення об'єктивно існуючої регіональної спільності, скільки потреба в координації зусиль, що готують (і прискорюють) включення держав-учасників в орбіту західноєвропейського інтеграційного процесу. В ході останнього розширення ЄС (2004 р.) частина держав, що відносяться до цієї зони (Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія і Естонія), офіційно увійшла до числа членів цього регіонального співтовариства. Останні, виходячи з наявності двосторонніх угод про розвиток співпраці з ЄС або ЄАВТ, сповна можуть розглядатися як найближча периферія Західної Європи.

Формальним завершенням цього процесу стало входження до складу ЄС Мальти (2004 р.).

Другий проторегіональний ареал — Російсько-євразійський регіон також не відрізнявся явно вираженими орієнтаціями на зміцнення групової єдності. Наявність інституційної оболонки у вигляді Співдружності Незалежних Держав (СНД), покликаною стимулювати міждержавну співпрацю в цій зоні, не стільки укріплювало взаємне тяжіння країн-учасниць, скільки підсилювало внутрішньогрупову диференціацію. Поява в другій половині 1990-х років у складі СНД ряду фракційних союзів (ЦАЕС, ЄВРАЗЕС, ГУУАМ) ясно вказувала на орієнтації окремих груп держав, що поступово промальовувалися, на розширення взаємодій з сусідніми регіонами і інтеграційними об'єднаннями, що діяли там (ЄС, АЧ).

Таким чином, на обширному географічному просторі, що включає три макрорегіони (Західна Європа, Центральна-східна Європа і Російсько-євразійський регіон) і 46 державних утворень, до теперішнього часу досить чітко визначилися дві зони взаємного тяжіння, кордони яких визначаються інтенсивністю і тривалістю коопераційних взаємодій держав, що є сусідами. До першої з них — західноєвропейському інтеграційному простору можуть бути віднесені 37 країн, 23 з яких складають власне Західну Європу, 16 географічно відносяться до ЦВЕ і 2 — до Південно-західної Азії (Середньому Сходу). Ядро цієї зони утворюють держави-засновники ЄС і країни, що пізніше увійшли до складу союзу або тривалий час що розвивали співпрацю з цією організацією в рамках двосторонніх домовленостей. “Внутрішню” периферію цієї зони створюють держави, що недавно приєдналися до ЄС і, ймовірно, Туреччина, досить давно претендує на повноправне членство. Нарешті, до “зовнішньої” периферії західноєвропейської інтеграційної зони може бути віднесена група східноєвропейських країн (Болгарія, Румунія, нові балканські держави), деякі учасники СНД, що входять в одну з його “буферних” зон (Молдавія, можливо, Вірменія, Грузія і Україна).

Ядро другої зони взаємного тяжіння утворюють РФ, Білорусь і, можливо, Казахстан. Зовнішню оболонку цього ядра створюють дві групи держав з різноспрямованими орієнтаціями. Першу складають вже згадані Молдавія, Україна, Вірменія і Грузія, членство яких в СНД багато в чому обумовлюєть-

ся відсутністю близьких перспектив на тісне зближення із Західною Європою.

Не дивлячись на багаточисельні пошуки “природних” міжнародних регіонів, що є найбільш відповідними для успішного розвитку інтеграції майданчиками, загальновизнаний сенс терміну “region” довгий час вичерпувався вказівкою на обмеженість числа учасників коопераційних взаємодій рівнем меншим, ніж глобальний, і більшим, ніж національний. “Регіональний” часто не означав нічого більш, ніж “обмежено-сторонній” на відміну від “двостороннього” або “багатобічний”. Як основний критерій в цьому випадку використовувалося досить невизначене поняття “Просторова близькість”. Проте більш ніж півстолітня історія активного розвитку міжнародної кооперації і інтеграції в групових рамках дає можливість по-новому поглянути на проблему. Сама інтеграційна практика, що не лише проявляє регіональні кордони, але і конструює (що модифікує) їх, дозволяє знайти відповідь багато питань, що до цих пір залишаються дискусійними.

Література

1. Воскресенский А. Д. Политическая компаративистика как часть дискурса мирового комплексного регионоведения: общие закономерности и специфика их трансформации на Востоке // Восток (Oriens). — 2005. — № 2.
2. Гладкий Ю. Н., Чистобаев А. И. Регионоведение. — М.: Гардарики, 2000.
3. Казанцев А. А. Центральная Азия: институциональная структура международных взаимодействий в становящемся регионе // Полис. — 2005. — № 2.
4. Комаров М. П. Инфраструктура регионов мира. — СПб.: Изд-во В. А. Михайлова, 2000.
5. Песцов С. К. Современный международный регионализм: сравнительная историческая динамика. — Владивосток: Морской гос. ун-т им. адм. Г. И. Невельского, 2004.
6. Hurrell A. Regionalism in Theoretical Perspective. In: Regionalism in World Politics. Regional Organization and International Order / Ed. by L. Fawcett and A. Hurrell. Oxford: Oxford University Press, 1997.

7. Russett B. M. *International Regions and the International System: A Study in Political Ecology*. — Chicago: Rand McNally, 1967.
8. Twitchett C. C. *Europe and Africa: From Association to Partnership*. Westmead: Saxon House, 1978.
9. В. Г. Воронкова “Політика Європейської інтеграції: — К.: Професіонал, 2007. — 512 с.

Резюме

В данной статье осуществляется анализ идентификации и пространственных рамок зон взаимного тяготения, оформляющихся в процессе эволюционного развития регионализма.

Рецензент канд. истор. наук, доцент Н. В. Гаврилова

УДК 316.32

С. В. Білошицький

ПРОБЛЕМИ СТВЕРДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ В СУЧАСНИХ ЛІБЕРАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Стратегічні завдання, які стоять перед українським суспільством щодо ствердження державності, вкрай потребують вироблення адекватного уявлення про ресурси, проблеми та перспективи розвитку ліберально-демократичної ідеології, яка останнім часом виступала в якості домінуючої форми політичної організації провідних країн світу. Політична наука має сприяти розробці принципово нового підходу до усвідомлення ролі і місця ліберальної демократії у формуванні майбутнього світового порядку та визначення в ньому місця України.

У рамках комплексного дослідження феномена ліберальної демократії представляється важливим встановити наявність або відсутність як внутрішньосистемних чинників, так і зовнішніх перешкод на шляху поширення ліберальних цінностей в сучасному світі, зокрема — з боку правової сфери сучасної держави, її законодавства, судової системи та правоохоронних органів.

У загальному вигляді проблема полягає в тому, що нормативні канони ліберальної демократії передбачають зростання ролі конституційного лібералізму в сфері регулювання відносин між суб'єктами державної влади, самою державною владою, суспіль-

ством і громадянином. В першу чергу це стосується питань установлення чітких меж повноважень уряду, забезпечення верховенства права, рівності всіх громадян перед законом, конституційних гарантій прав людини. Відповідно, зворотній процес — такий, що призводить до урядового волюнтаризму та обмеження правової захищеності особи, класифікується як вихід політичної системи за межі ліберальної демократії в бік авторитаризму або тоталітаризму. Аналіз останніх тенденцій в розвитку правової сфери сучасних провідних країн світу засвідчує, що ствердження принципів конституційного лібералізму втрачає очікувану позитивну динаміку і супроводжується явищами, котрі ставлять під сумнів подальшу лібералізацію правових систем і демократизацію політичного життя цих країн.

Деякі аспекти даної проблеми у своїх наукових працях висвітлювали С. Хантінгтон, Ф. Фукуяма, І. Валлерстайн, Ж. Аттالی, М. Кревельд, Ж. Маритен, Ф. Закарія, О. Тоффлер, Дж. Сорос, О. Дугін, О. Ковлер, О. Зинов'єв, С. Кара-Мурза, О. Панарін, М. Делягін та інші, однак вони лише виявили тенденцію поступового занепаду конституціонального лібералізму в сучасному світі, не відповідаючи на питання про ідеологічний зміст та ідеологічні перспективи досліджуваного процесу. Таким чином, завдання статті — проаналізувати причини та обставини формування доктрини конституційного лібералізму; визначити характер впливу конституціоналізму на розвиток ліберальної демократії; окреслити основні напрямки еволюції правових систем сучасних країн світу, за якими спостерігається відступ конституційного лібералізму з набутих раніше позицій.

Феномен правової держави виник в надрах Римської імперії, після чого був відтворений усього кілька століть тому і функціонував переважно в рамках західно-християнської цивілізації. Римські мислителі (Цицерон, Гай, Папініан, Павло, Ульпіан, Модестін та ін.) висунули ідеї, що відповідали відносинам зрілого рабовласницького суспільства. Утворення великої земельної власності й концентрація багатства, що супроводжувалася поглибленням соціальних антагонізмів, поставили панівні класи перед необхідністю підсилити правовий захист майнових відносин, що породило уяву про те, що держава слугує для захисту власності.

Як наслідок римське право вперше сформулювало принципи конституціоналізму: установлення меж повноважень уряду, верховен-

ства права й рівності всіх громадян перед законом. Саме Римська республіка стала для засновників ліберального вчення зразком державного устрою (причому найбільш свідомо й послідовно на нього орієнтувалися при заснуванні Північноамериканської республіки).

У подальшому майже у всіх своїх варіаціях конституційний лібералізм наполягав, що в людей є певні природні, або “невід’ємні”, права і що з метою забезпечення таких прав уряди повинні приймати базовий закон, який встановлює межі їхніх власних повноважень, однак тільки наприкінці XVII - початку XVIII ст. це положення знайшло своє теоретичне обґрунтування в роботах таких мислителів, як Т. Гоббс, Дж. Лільберн, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск’є, Ф. Вольтер та ін. Значне посилення позицій конституціоналістів в інтелектуальному і політичному житті Європи сприяло первісним успіхам Великої французької революції. 26 серпня 1789 р. Установчими зборами була прийнята Декларація прав людини і громадянина, яка закріплювала природні та невід’ємні права людини (на свободу, власність, безпеку та опір гнобленню), рівність громадян перед законом, а також принцип поділу влади [2, с. 19].

Французька революція сприяла підйому конституціонального руху в США, де значний вплив на формування політичної й правової думки Т. Пейна, Т. Джефферсона, О. Гамільтона справляла європейська природно-правова теорія. Під безпосереднім впливом революційних подій у Франції в травні 1787 р. у Філадельфії відбулися засідання Конституційного конвенту, який у вересні виробив текст конституції США. Даний документ проголошував створення республіканської федеративної держави, що передбачала широку автономію штатів, однак не давав гарантій забезпечення прав і свобод громадян [10, с. 76].

У XIX ст. інтерес до конституціоналізму помітно зменшився. Національна буржуазія, законодавчо та фактично закріпивши своє привілейоване положення у владі, втратила інтерес до подальшої лібералізації правової і політичної системи. Тривалий час ця проблема була відсунута на другий план протистоянням у Європі різних націоналістичних доктрин (які відстоювали права нації) і марксизму (який оперував поняттям прав та інтересів соціальних класів).

На початку XIX ст. пророчо пролунали попередження французького філософа Б. Констана про те, що демократія, не об’єдна-

на з принципами конституціонального лібералізму, як і монархічна влада, становить небезпеку для індивідуальної свободи людини. Виходячи з цього, Б. Констан по-новому порушив питання про форму правління. Він засудив будь-яку форму держави, де існує “надмірний ступінь влади” і відсутні гарантії індивідуальної свободи, навіть при конституційному закріпленні прав людини. Такими гарантіями, писав Б. Констан, є суспільна думка, представництво, поділ і рівновага влади, місцеве самоврядування [6, с. 622-623], тобто базові принципи класичного лібералізму.

Однак до середини ХХ ст., як помітив Ф. Закарія, більшість країн Заходу залишалися “ліберальними автократіями або, у найкращому разі, напівдемократіями”, які могли забезпечити верховенство закону, права приватної власності і, в усье більшій мірі, поділ влади, а також свободу слова і зборів”, однак не квапилися вводити демократичні системи правління: “влада в Європі й Північній Америці характеризувалася і відрізнялася від інших урядів у світі не демократичністю, а конституційним лібералізмом”. Тільки після завершення Другої світової війни західні уряди, за великим рахунком, об’єднали демократію й конституційний лібералізм, одержавши емпіричну модель ліберальної демократії. При цьому, відзначає американський політолог, вже сьогодні “дані поняття важко уявити собі у відриві одне від одного, будь то у формі антиліберальної демократії або ліберальної автократії” [3, с. 9-10].

Якщо в ХІХ ст. основною темою дискусій в середовищі конституціоналістів виступала проблема розподілу влади, то в ХХ ст. такою темою стала проблема визначення конституційних гарантій прав людини. Чітко окреслилося два концептуальних підходи (які отримали найменування “негативний” і “позитивний”), що протистоять один одному в питаннях ставлення до соціально-економічних аспектів. Так, “негативне” розуміння концепції прав людини припускало їхнє обмеження класичним набором політичних прав і гарантій володіння власністю та її недоторканності, “позитивне” в свою чергу виступало за надання державних гарантій гідного рівня життя. В результаті прийнята в грудні 1948 р. трьома чвертями голосів Генеральної Асамблеї ООН Декларація прав людини містила в собі як мінімальний набір політичних і цивільних прав, так і цілий ряд прав “економічних” і “соціальних”. Останні були включені пе-

реважно під тиском комуністичних країн (які при голосуванні утрималися) на чолі з СРСР.

В другій половині ХХ ст. на зміну теоретичним дискусіям конституціоналістів прийшли ідеологічні сутички, викликані логікою “холодної війни”. На думку Зб. Бжезинського, артикуляція уваги суспільства на забезпеченні політичних прав людини не тільки змусила існуючі комуністичні режими зайняти оборонну позицію, але й, “з глобальної точки зору, послужила відділенню комунізму від демократії”. Завдяки небаченій досі концентрації уваги всього світу на “запереченні свободи вибору при комунізмі, на погранні прав індивідуума, на відсутності правового механізму й на політичній монополії як на засоби масової інформації, так і на економічну життєдіяльність був більш чітко виявлений зв’язок між багатопартійною системою, ринковою економікою й справжньою демократією” [1, с. 240].

Як наслідок, з одного боку, було дискредитоване поняття демократичного комунізму, з іншого боку — створений потужний бренд ліберальної демократії, якій тісно пов’язував в масовій свідомості єдність ідей представницької демократії та конституційного лібералізму. При цьому важливо зазначити, що на самому Заході ситуація із дотриманням принципів конституційного лібералізму, і зокрема прав людини виглядала теж не ідеально. Агресивні й рішучі кампанії маккартизму в США та декомунізації в Західній Європі не відповідали вимогам Всезагальної декларації прав людини, однак розглядалися правлячим класом у категоріях політичної доцільності. У країнах третього світу, близьких до Заходу, встановлювалися різні форми диктатури (Іран, Чилі, Лаос, Філіппіни, Бірма, Гватемала й ін.), найчастіше з використанням армій і спецслужб західних країн, що також виправдувалося логікою “холодної війни”.

Однак навіть із розпадом соціалістичної системи та припиненням формаційної конфронтації питання про універсальний характер принципів конституційного лібералізму не знайшло свого глобального методологічного і практичного вирішення. Тривожну тенденцію до зниження ролі конституціоналізму відзначає Ф. Фукуяма, який в 2005 р. стверджував, що, незважаючи на ріст чисельності формальних ліберальних демократій у світі, “зміцнення ліберального правопорядку і захисту прав людини прогресувало дуже повільно, а де в чому відбувся і серйозний

відкіт назад”, а багато сучасних держав застрягли в “напівавторитарній сірій зоні” [14, с. 83-84].

В першу чергу, кризові явища в сфері ствердження конституційного лібералізму можна помітити, відслідковуючи такі аспекти розвитку правових систем сучасних розвинених суспільств, як авторитет і ефективність правосуддя взагалі, динаміка злочинності, права підслідних і засуджених. Зокрема, система правосуддя в сучасних ліберально-демократичних державах переживає період складної трансформації, викликаній цілим рядом факторів еволюції західного суспільства в цілому. Відзначається значне ускладнення та розростання правової сфери в житті сучасного суспільства. “Якщо, наприклад, на зорі американської державності податкові закони були записані на декількох сторінках, — констатував О. Зинов’єв, — то тепер для їх запису необхідно більше десяти об’ємних томів, — збільшення в тисячі разів! І так у всьому. До того ж у десятки разів зросло число сфер, що зажадали правового регламентування” [4, с. 340]. Наприклад, сьогодні країна, що бажає вступити до Європейського Союзу, повинна включити у власне законодавство вже 80 тисяч сторінок базових європейських законів [8, с. 71].

Розростання сфери правової регламентації, на думку В. Цапліна, несе в собі певну загрозу для збереження демократичної форми правління. По мірі ускладнення громадського життя кількість заборон і правил стає некеровано великою і робить нереальним їхнє знання, а тим більше виконання. Як результат — правосуддя перетворюється на “змагання на знання кодексів, а не на пошук і відновлення справедливості” і створює додаткову годівницю, дозволяючи розростатися, виходячи за всі розумні межі, числу адвокатів і юристів, що спеціалізуються на окремих частинах цього “права”. Така система, наполягає В. Цаплін, стверджує стереотипність мислення, здобуваючи роль фактора, що програмує мозок, чим неминуче породжує масову антидемократичну інфантильність і пасивність [16, с. 126-127].

Підсилення маніпулятивної функції сучасного правосуддя відзначає й О. Панарін. На його думку, якщо порівняти колишнього юриста з новітнім, різниця впадає в око: колишній тип юриспруденції “тяжів до принципів наукового знання, що працює у двозначній логіці “так — ні”. Правові кодекси склалися так, щоб можна було чітко відрізнити правову поведінку

від протиправної, а у випадку злочину однозначно судити: винний або невинний. Тепер юристи, з огляду на можливі комерційні дивіденди, формулюють правові кодекси в нарочито амбівалентній формі, щоб між законом і громадянином більше не було прямого відношення: “між ними укрався посередник-інтерпретатор”, що здатен витлумачити ту або іншу правову норму в діапазоні від “невинний” до “заслугує вищої міри покарання”. Як наслідок — “суспільство втрачає можливість заохочувати легітимні практики та карати нелегітимні, тим самим їх поступово усуваючи” [11, с. 334].

Сучасне західне правосуддя починає помітно страждати від недоліку реальної легітимності в очах громадської думки. Сьогодні, стверджує член Конституційного Суду РФ О. Ковлер, “сільський суддя в Африці має набагато більше авторитету серед одноплемінників, ніж західний окружний суддя”. У відповідь на усе більш дороге та корпоративне правосуддя, відзначає О. Ковлер, західний обиватель починає творити власне право: він іде зі скаргою на сусіда не в окружний суд, а в який-небудь neighborhood justice center (суд для рішення конфліктів сусідів), а побита ним дружина — в domestic relations court (суд для сімейних конфліктів). Наприкінці ХХ ст. у США в суди загальної юрисдикції потрапляло всього 5-10 % спорів сторін, інші вирішувалися по каналах “неформальної юстиції”, що опирається більшою мірою на традиційні системи цінностей, ніж на юридичні [5, с. 90-91].

Відчувається поступове, але відчутне самоусунення держави зі сфери правосуддя. За останні роки, зауважує М. Кревельд, до числа державних інститутів, що прийшли в занепад, потрапили: система правосуддя (у деяких країнах приватне правосуддя, також відоме як “оренда судді”, починає брати угору, оскільки працює швидше й дешевше, ніж те, котре надає держава); тюремна система (всі розвинені країни, від Австралії й Британії до США, у розпачі шукають більш дешеву альтернативу тюремному ув'язненню та експериментують із приватними в'язницями); поліція (яка доповнюється, а часто замінюється приватними службами безпеки) [7, с. 512].

Відомий соціолог Л. Туроу пояснює, що за умов перемоги сучасних капіталістичних відносин, “заснованих на виживанні найбільш пристосованого”, уряду надається лише символічна роль

у розв'язанні суспільних проблем. У результаті “уряд все менше поважають”, і подальші відступи державних інституцій у приватну сферу стають все більш імовірними. Це стосується й правосуддя, яке “може бути приватизовано, і це вже відбувається” [13, с. 323-324].

Падіння довіри до системи правосуддя в самих західних суспільствах супроводжується падінням довіри до позиції США в питаннях захисту прав людини на міжнародній арені. Фактично, в силу усвідомлення своєї винятковості США поставили себе вище закону. Так, Америка невпинно знімає з себе зобов'язання по таких міжнародних угодах, як “Конвенція про права дитини” (1989 р.), “Договір про заборону використання протипіхотних мін” (1990 р.), “Декларація про право на належне харчування” (1999 р.). Американська сторона також виступала проти включення права на освіту, роботу і медичне обслуговування (1982 р. і 1983 р.) до Всезагальної декларації прав людини [21].

Значної еволюції зазнала практика поводження із громадянами в рамках пенітенціарної системи розвинених країн, і особливо США. Якщо після Другої світової війни, констатує американський соціолог Д. Нейсбіт, у місцях позбавлення волі панувала установка на перевиховання засуджених, то в 70-х роках ХХ ст. практика поводження з ув'язненими “поступово змістилася від реабілітації до покарання, і сьогодні ця парадигма превалює” [9, с. 139].

На думку британського соціолога В. Хаттона, стан американської системи карного правосуддя є найкращим індикатором відступу лібералізму: “Репресивна тенденція має загальний характер. Практично зникли програми реабілітації правопорушників, усе рідше застосовується дострокове звільнення, відкинуті спроби надати ув'язненим освіту і професійне навчання. За останні 20 років побудовано більше тисячі нових в'язниць, але їхня переповненість, як і раніше, є повсюдним явищем” [15, с. 141].

У цей час пенітенціарна система США вміщує близько 2,3 млн. ув'язнених, що в три рази більше, ніж двадцять років тому. В. Хаттон стверджує: ріст чисельності ув'язнених у США пояснюється двома причинами. По-перше, бажанням правлячих кіл країни досягти ефективної нейтралізації “асоціальних елементів (у своїй більшості чорношкірих), для яких немає підходящої роботи та шансів на перевиховання”. По-друге, бажанням

республіканців послабити електоральний потенціал демократів (оскільки серед позбавлених правосуддя права голосу 4,2 млн. американців більшість голосували б за демократів) [15, с. 36].

Однак, на думку провідних британських криміналістів М. Тонрі та Дж. Вітмена, різке зростання числа ув'язнених у США викликано не стільки закулісними іграми еліт, скільки існуючими демократичними традиціями формування суддівського і прокурорського корпусів в США. Вони виражають упевненість в тому, що представники американського правосуддя “прислухаються до громадськості, яка, відповідно до результатів опитувань громадської думки, схильється до твердих заходів відносно злочинців”. Як наслідок — система карного правосуддя політизується та жорсткішає, звужуючи потенціал конституційного лібералізму [19].

Значне збільшення жорсткості норм західного права відзначено після терористичних актів 11 вересня 2001 р. Якщо раніше в США дія положень акта “Habeas corpus” (закон про недоторканість особи) обмежувалась лише часом громадянської та двох світових війн, то на початку XXI ст. Сполучені Штати прийняттям закону “USA PATRIOT” (акронім назви закону “Про об'єднання й посилення Америки шляхом створення відповідних механізмів, необхідних для боротьби з тероризмом”) проголосили значне обмеження прав громадян в умовах невоєнного часу.

Даний закон надає безпрецедентні повноваження виконавчій владі та знімає численні обмеження із судового процесу. Зокрема, підслідного, підозрюваного в сприянні тероризму, можна повністю виключити зі свого судового процесу, тривалий час утримувати під вартою без пред'явлення обвинувачення чи взагалі судити закритим військовим трибуналом, що, на думку Дж. Сороса, “відкриває шлях для серйозних зловживань владою” [12, с. 48].

Паралельно з американцями й інші учасники глобальної антитерористичної коаліції оперативно й узгоджено внесли ряд істотних змін у внутрішньонаціональні закони і політику. Європейський Союз ввів єдиний ордер на арешт, що діє у всіх державах-членах. ФРН посилила законодавство щодо імміграції і охорони конституційного ладу, а Великобританія — антитерористичний закон. Японський парламент схвалив акти, що дозволяють Силам самооборони надавати допомогу Сполученим Штатам. Франція та Індія прийняли закон, що надає поліції більш широкі повноваження при розшуку злочинців. “Ці зміни,

— констатує А. Етціоні, — відбулися досить скоординовано та майже одночасно в багатьох країнах” [17, с. 142].

Більшість із прийнятих антитерористичних законодавчих норм дозволили західним спецслужбам у значних обсягах порушувати ті права людини, які ще наприкінці ХХ ст. вважалися непорушними в рамках ліберально-демократичної традиції. Існуючі ж законодавчі обмеження, наприклад, заборона на порушення прав засуджених на території США, були обійдені шляхом передачі осіб, що підозрюються у приналежності до терористичних організацій, без усяких юридичних процедур країнам, де в якості методів дізнання практикуються катування (Сирія, Пакистан, Єгипет, Йорданія, Саудівська Аравія та Марокко), а також створенням “офшорних” в’язниць у третіх країнах і застосуванням до підозрюваних методів примуса, які “психологічно розм’якшують” ув’язнених для підготовки до допитів. Ці методи, відзначає Б. Рід, мали на увазі “утримання ув’язнених у нестерпних, болісних умовах, позбавлення сну та світла протягом тривалого часу, вплив крайнього жару, холоду, шуму і яскравого світла, вдягання ковпаків на голову і позбавлення одягу” з метою “заподіяння болю, страждання і глибокого приниження ув’язненим” [18]. При цьому в порушення Женевських конвенцій ЦРУ відмовляється зареєструвати цих затриманих у Міжнародному Червоному Хресті та забороняє відвідування місць ув’язнення інспекторам цієї організації.

У жовтні 2005 р. віце-президент США Д. Чейні запропонував парламенту посилити режим утримання відносно в’язнів-іноземців, яких це відомство утримує за межами території США. Високопоставлений політик, фактично, запропонував легалізувати застосування катувань до цієї категорії підозрюваних, однак Сенату вдалося провалити цю ініціативу [24].

В самих США та провідних країнах Заходу на початку ХХ ст. виросла значна ліберальна опозиція правлячому курсу на обмеження сфери конституційного регулювання. Так, Зб. Бжезінський виражає тривогу із приводу падіння морального авторитету США, викликаного тим, що “країна, яка десятиліттями галасливо виступала проти політичних репресій, катувань та інших порушень прав людини, сама використовує методи, явно несумісні з повагою до людської гідності” [22]. На думку голови паризького суду вищої інстанції Ж.-К. Мажанді, у США перемогла

точка зору, відповідно до якої “постійно діючий режим надзвичайного стану стає нормою, стираючи розбіжності між війною і миром, між тим, що відбувається усередині країни і за її межами, між нормою і винятком”. Однак французький суддя наполягає: “Думка, що в важки часи правосуддя не повинне втручатися в рішення верховної влади, може привести демократичні держави до повороту у бік авторитаризму” [20]. А відомий англо-німецький соціолог Р. Дарендорф виявляє в практиці обмеження ролі конституційного лібералізму “повзучий авторитаризм”, котрий ініціюється виконавчою владою в боротьбі за додаткові повноваження, наслідком чого, на його думку, стане “викрадення демократії і влади закону” [23].

Вищенаведені факти дозволяють зробити наступні висновки і припущення:

- Уже в період Римської республіки були закладені основи конституційного лібералізму, котрий припускав загальну рівність громадян перед законом. Наприкінці XVII - початку XVIII ст. конституційний лібералізм знайшов своє теоретичне обґрунтування в роботах Т. Гоббса, Дж. Лільберна, Б. Спінози, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Ф. Вольтера та інших мислителів, які наполягали на тому, що в людей є певні природні, або “невід’ємні”, права і що з метою забезпечення таких прав уряди повинні приймати базовий закон, що встановлює межі їхніх власних повноважень.
- Тільки після завершення Другої світової війни уряди декількох західних країн об’єднали демократію і конституціоналістський лібералізм, одержавши емпіричну модель ліберальної демократії. Надалі в умовах “холодної війни” ліберальна демократія стала розглядатися як безальтернативна форма організації сучасного і майбутнього політичного простору.
- Останніми роками система правосуддя в сучасних ліберально-демократичних державах переживає період складної трансформації. Відзначається значне ускладнення і розростання правової сфери в житті сучасного суспільства. Сучасне західне правосуддя починає помітно страждати від браку реальної легітимності в очах громадської думки. Відбувається поступове, але відчутне самоусунення держави зі сфери правосуддя.

- Помітний відступ від принципів конституційного лібералізму зазнала і практика поводження із громадянами в рамках пенітенціарної системи розвинених країн, і особливо США. Останніми роками характер впливу на ув'язнених змістився від реабілітації до покарання: збільшуються строки відбування покарань, погіршуються умови утримання, поновлюється практика застосування насильства до затриманих осіб у процесі дізнання.
- Значне збільшення жорсткості норм західного права відзначено після терористичних актів 11 вересня 2001 р. Норми антитерористичного законодавства дозволили західним спецслужбам у значних обсягах порушувати ті конституційні права людини, які ще наприкінці ХХ ст. вважалися непопущеними в рамках ліберально-демократичної традиції.
- Незважаючи на ріст чисельності формальних ліберальних демократій у світі, останнім часом зміцнення режиму конституційного лібералізму викликає сумнів, а по деяких вищенаведених аспектах розвитку правової системи відбувся помітний відступ назад. Подібну ситуацію можна пояснити тим, що після завершення “холодної війни” та знищення формційного опонента ліберальної демократії — комунізму провідні держави поступово втрачають інтерес до конституціоналізму, оскільки він передбачає перерозподіл влади на користь соціальних аутсайдерів і, відповідно, послаблення владних позицій існуючих правлячих еліт.

Література

1. Бжезинский З. Большой провал. Рождение и смерть коммунизма в двадцатом веке. — Нью-Йорк: Liberty publishing house, 1989. — 256 с.
2. Бриггс Э., Клэвин П. Европа нового и новейшего времени. С 1789 года и до наших дней. — М.: Весь Мир, 2006. — 600 с.
3. Закария Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами. — М.: Ладомир, 2004. — 383 с.
4. Зиновьев А. А. Фактор понимания. — М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. — 528 с.
5. Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. — М.: Из-во Ин-та гос-ва и права РАН, 1997. — 104 с.

6. Констан Б. Про свободу древніх у її порівнянні зі свободою сучасних людей // Лібералізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 621-623.
7. Кревельд М. ван. Расцвет и упадок государства. — М.: ИРИСЭН, 2006. — 544 с.
8. Леонард М. XXI век — век Европы. — М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2006. — 250 с.
9. Нейсбит Д. Мегатренды. — М.: АСТ; Ермак, 2003. — 380 с.
10. Новая история, 1640-1870: Учеб. для студентов ист. фак. пед. ин-тов / А. Л. Нарочницкий, Н. Е. Застенкер, С. Б. Кан и др.; Под ред. А. Л. Нарочницкого. — М.: Просвещение, 1986. — 704 с.
11. Панарин А. С. Искушение глобализмом. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. — 416 с.
12. Сорос Дж. Мыльный пузырь американского превосходства. На что следует направить американскую мощь. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. — 192 с.
13. Туроу Л. К. Будущее капитализма. Как сегодняшние экономические силы формируют завтрашний мир. — Новосибирск: Сибирский хронограф, 1999. — 432 с.
14. Фукуяма Ф. Америка па распутье: Демократия, власть и неоконсервативное наследие. — М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2007. — 282 с.
15. Хаттон У. Мир, в котором мы живем. — М.: Ладомир, 2004. — 556 с.
16. Цаплин В. Странная цивилизация. — М.: Астрель: АСТ, 2006. — 640 с.
17. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям. — М.: Ладомир, 2004. — 384 с.
18. Brody R. La triple faute americaine, par Reed Brody // Le Monde. — 2004, 21 juin.
19. Liptak A. U. S. prison population dwarfs that of other nations // Global Research. — 2008, 06 May.
20. Magendie J.-Cl. Terrorisme et droits de l'homme // Le Monde. — 2005, 01 mars.
21. Vidal-Beneyto J. Antiamericanismo // El Pais. — 2002, 12 octubre.
22. Бжезинский З. Америка терпит катастрофу // Los Angeles Times. — 2005, 11 октября. — Сайт ИноСМИ.Ru. — www.inosmi.ru/translation/222887.html.

23. Дарендорф Р. Искушение авторитаризмом // Россия в глобальной политике. — 2005. — № 5, сентябрь-октябрь. — <http://www.globalaffairs.ru/numbers/16/4783.html>.
24. Редакционная статья. Вице-президент лоббирует применение пыток // The Washington Post. — 2005, 26 октября. — Сайт ИноСМИ.Ru. — <http://www.inosmi.ru/translation/223322.html>.

Резюме

В статье предпринимается попытка проанализировать причины и обстоятельства формирования доктрины конституционного либерализма; очертить основные направления эволюции правовых систем современных обществ, по которым наблюдается отступление конституционального либерализма с завоеванных ранее позиций. Автор приходит к выводу, что после окончания “холодной войны” и уничтожения формационного оппонента либеральной демократии — коммунизма, правящие элиты утратили интерес к продвижению конституционного либерализма поскольку уже не испытывают потребности перераспределять власть в пользу социальных аутсайдеров.

Рецензент доктор полит. наук, профессор ВС. Д. Василенко

УДК 329.4(277.8)

С. Е. Кальян

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА УКРАЇНИ В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ВКЛАД У РОЗРОБКУ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНИХ РОСІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Метою статті є аналіз напрацювань російських та вітчизняних дослідників по проблемі участі єврейства українських підросійських земель у політичному процесі в період із середини ХІХ до початку ХХ століття. Завдання, які ставимо перед собою: виокремити питань, які найбільше привертають увагу дослідників та ті, які тільки окреслені в їхніх працях, але не набули достатнього висвітлення та наукової розробки; з'ясувати джерельну основу проведених досліджень.

Як відомо із встановленням радянської влади наукові дослідження політичної історії єврейства, які, з-поміж іншого, про-

водили члени Єврейської історико-археографічної комісії (функціонувала у складі Всеукраїнської Академії наук з 1919 р.) поступово були згорнуті. Це не в останню чергу зумовило те, що довгий час, як зауважував Дж. Кліер, історія євреїв Східної Європи залишалася однією з найбільш помітних і “чутливих” у політичному відношенні “білих плям”. У 50-х-60 роках у СРСР з’явився цілий ряд праць, присвячених “єврейському питанню” на території України в різні періоди історії (у т. ч. і в період другої половини XIX — початку XX століття), які були позбавлені критичного погляду на сутність україно-єврейських взаємин, та часто мали характерний юдофобський присмак [1]. Попри сумнівну наукову цінність, їх, на нашу думку, не можна не враховувати, аналізуючи літературу з досліджуваної теми (варто додати, що з унезалежненням України юдофобська традиція, на жаль, не втрачає актуальності для деяких дослідників, про що дозволяє твердити поява видань відповідного змісту [2]).

Говорячи про сучасні дослідження, які виходять на теренах Російської Федерації, наголосимо, що вони передовсім зачіпають загальноімперські аспекти (зокрема, правові) вирішення “єврейського питання”, аналізують участь єврейства у революційному русі, висвітлюють життя окремих єврейських громад (конкретного міста, регіону) на території російських губерній. Разом з тим у них певною мірою висвітлюються різноманітні питання, пов’язані із етнополітичним аспектом перебування єврейства на території України у складі імперії росіян. У зв’язку з цим звернемо увагу на публікації О. Будницького, Д. Ельяшевича, С. Калинчука, В. Кельнера та інших дослідників у “Вестнике еврейского университета в Москве” (з 1998 р. — “Вестнике еврейского университета”) [3], а також на публікації [4] в інших виданнях, в яких висвітлюються різні аспекти місця і ролі євреїв у політичному житті та на українських підросійських територіях — політиці самодержавства, генезису сіонізму, сіоністському руху тощо.

Не можна поминути увагою публікації російських дослідників, присвячені вивченню питання віддзеркалення єврейства у творчості літераторів другої половини XIX - початку XX століття [5]. Російські письменники, тонко підмічаючи настрої населення імперії щодо єврейства, у своїх творах досить точно передавали сутність цих настроїв, окреслювали прагнення росіян, їх погляди на “єврейське питання”. Науковий аналіз художніх творів

допомагає зрозуміти не тільки устремління владних кіл, але й різних верств російського суспільства, збагнути суть їхніх претензій до єврейства, довідатися про причини міфологізації національної свідомості щодо єврейства.

Заслуговує на увагу книга В. Віхновича [6] що побачила світ у Санкт-Петербурзі, в якій увагу привертає матеріал стосовно походження та значення ряду понять: “єврей”, “жид”, “сини Ізраїля”, “юдеї”. Автор досліджує деякі питання історії єврейства на території Росії від часу появи юдейських громад на берегах Північного Причорномор’я на початку нової ери аж до сьогодення. Наш інтерес викликали оцінки, дані В. Віхновичем таким особам, як С. Дубнов, В. Жаботинський, В. Шульгин.

Привертає увагу й публікація В. Кельнера, в якій він дійшов висновку про те, що Росія успадкувала від Польщі не тільки єврейське населення, але “фактично і всю систему польсько-єврейського законодавства, яка була без змін перенесена на російський ґрунт” [7]. Крім того, В. Кельнер відзначає, роль народництва у поєднанні антисемітизму з “боротьбою за царство соціальної рівності”, що стало “важливим елементом” антисемітизму кінця XIX — початку XX століття [7, с. 18].

У відповідь на публікацію А. Солженіциним діалогії “Двести лет вместе” [8] з’явилася праця С. Резніка [9]. Вона відбиває сучасне протистояння, яке існує між російською і єврейською інтелектуально елітою Росії та стосується проблем висвітлення і трактування особливостей історії єврейства, зокрема, у царській Росії. С. Резник вважає, що “те, що відбувалося і продовжує відбуватися з євреями в Росії — СРСР — Росії, можливо, не підпадає під поняття геноцид (фізичне знищення народу), але безумовно підпадає під поняття етноцид [9, с. 6]. Критикуючи А. Солженіцина, автор вказує, що він “значно частіше... з більшим розумінням ставиться до репресивних заходів проти євреїв, вбачаючи у цих заходах захист корінного народу, нібито потерпаючого від єврейської експлуатації, споювання, лихварства, підриву державних устоїв...” [9, с. 24]. Оцінюючи роль єврейських інститутів, С. Резник, зокрема, вірно вказує, що “кагал був інструментом... царської влади”, слугував “цій владі всупереч інтересам основної маси єврейського населення”, що кагалні старшини та інші представники общин, що були наділені владою, “були корумповані”, і влада заохочувала цю корупцію [9,

с. 46-47]. Разом з тим відзначити, що у праці С. Резника зустрічаємо деякі застарілі для сьогодення оцінки. Так, автор твердить, що ідеї Гаскалі, що зародилася в Німеччині, пересаджувалася на непідготовлений російський ґрунт, найперше, М. Ліліенталем [9, с. 81].

Особливої уваги заслуговує праця Д. Ельяшевича [10], в якій автор проаналізував історію цензури єврейських видань (як періодичних, так і неперіодичних) з кінця XVIII століття до 1917 р. (у т. ч. й тих, які у XIX столітті виходили друком на теренах сучасної України), Крім того, висвітлив специфіку політики самодержавства щодо єврейського друку.

Попри суттєві досягнення російських вчених у вивченні політичної історії єврейства загалом і численних аспектів участі єврейства в політичному процесі на українських підросійських землях у другій половині XIX - на початку XX століття, у літературі існує певний дисонанс в оцінках політичних подій минулого (що стосується, насамперед, погромів початку 80-х років XIX століття). Крім того, існує різнобій у підходах щодо встановлення хронологічних меж політичних подій. Це стосується, зокрема, хронологічних меж Першої алії. Немає усталеної дати початку Гаскалі. Так, на думку М. Членова, почалася вона у другій половині XVIII століття; у Східну і Центральну Європу прийшла у другій половині XIX століття і, як стверджує дослідник, “з певними обмовками продовжується” до сьогодні [11]. З нашої точки зору, є всі підстави говорити, що на українських теренах ідеї Гаскалі були сприйняті раніше — у 20-х - 30-х роках XIX ст.

Щодо вкладу у вивчення проблеми участі єврейства у політичних процесах на українських підросійських землях у другій половині XIX — на початку XX століття сучасних українських дослідників відзначимо наступне. З самоліквідацією СРСР вітчизняні науковці, вивільнившись від ідеологічних пут, отримали шанс витрактовувати й поціновувати політичні події, спираючись тільки на власний багаж знань та керуючись власним науковим сумлінням. Це зумовило певне пожвавлення інтересу до єврейської проблематики загалом і політичної зокрема.

Самарцев І. присвятив свої статті [12] проблемам політико-економічної історії євреїв в Україні в кінці XIX — на початку XX сторіч, з'ясувавши етапи становлення смуги осілости в

Російській імперії та проаналізувавши місце і роль євреїв у сферах обміну (торгівлі, посередництві), виробництва (ремісництві, переробці сільськогосподарської продукції), розвитку ринкових відносин [12, с. 125-126] тощо. Окрему увагу автор приділив проблемі єврейського землеволодіння та землеробства, зробивши висновок про те, що на відміну від великого землеволодіння, яке було наслідком об'єктивних економічних процесів, дрібне єврейське землеволодіння в Росії вводилося зверху адміністративними заходами [12, с. 128]. Інший висновок І. Самарцева, на який варто звернути увагу, зводиться до того, що “єврейське питання” в Російській імперії виникло саме на економічному ґрунті [12, с. 120]. Крім того, дослідник стверджує, що відчуженість євреїв від політичної влади підштовхувала їх до опанування окремих зон впливу в економіці [12, с. 132].

У кінці 90-х з'явилося дослідження Й. Шайкіна, присвячене єврейському землеробству в Україні як наслідку відповідної політики російського самодержавства. Автор виділив шість періодів соціально-економічного розвитку, у тому числі у межах періоду, досліджуваного нами: перший — 1804-1834 рр., другий — 1835-1866 рр. та третій — 1867-1913 рр. [13].

Стаття А. Подольського [14] присвячена дослідженню антисемітської політики російського царизму в Україні. На думку науковця, ця антисемітська політика царизму “була державною політикою протягом усього ХХ століття” [14, с. 61]. А указ Катерини II від 23 грудня 1791 р. він розглядає як рік, який став “початком положення про смугу осілості для євреїв”.

Варті уваги колективні праці, в яких дослідниками значна увага приділяється єврейському питанню на українських підросійських землях. Так, у 2003 р. вийшла друком шеститомна “Політична історія України. ХХ століття”, в якій у першому томі (розділ II, підрозділ 1 та 3) приділена певна увага взаєминам між українцями, росіянами, євреями та поляками у досліджуваній нами період [15]. Зокрема автори вказали на те, що джерела юдофобії крилися не тільки у економічних чинниках, але й у тому, що “євреї виступали активними русифікаторами і колонізаторами українства” [15, с. 118]. Аналогічні оцінки, подані й у виданні “Україна: політична історія. ХХ - початок ХХІ ст.” [16].

На рубежі ХХ-ХХІ ст. з'явилися видання, які хоч і не присвячені конкретно досліджуваній проблемі, однак містять інте-

ресні зауваження стосовно подій періоду кінця XIX - початку XX ст. Зокрема, Я. Хонігсман та О. Найман звертають увагу на те, що десятиліттями “різні сили” намагалися схилити євреїв до участі у завоюванні Палестини і відродження античної Іудеї, але “ці заклики не знаходили широкого відгуку” до початку 80-х років XIX ст., коли погроми призвели до перевороту в умонастроях єврейства [17]. Варта уваги і праця І. Омелянчука, що присвячена чорносотенному руху на території України на початку XX ст., в якій автор подає статистику, щодо засуджених євреїв-народників, євреїв-есерів тощо [18].

Крім публікацій на рівні статей, підручників відзначимо появу дисертаційних досліджень, в яких піднімаються різноманітні питання політичної історії єврейства на українських землях. Так, політиці російського уряду у 80-х — на початку 90-х років XIX століття присвячене дисертаційне дослідження (у галузі всесвітньої історії) О. Безарова [19], у якому автор розглянув ідейні засади російської політики в єврейському питанні, діяльність губернських комісій та Комісії Готовцева, спрямовану на “розв’язання єврейського питання” та зауважив, що діяльність цих державних структур певні сили намагалися використати “з метою проведення в життя нового обмежувально-го закону для євреїв” [19, с. 11].

Певна увага вітчизняними науковцями (зокрема, В. Гончаровим) приділяється регіональним аспектам єврейської освіти в кінці XIX — на початку XX ст. [20]; різноманітним сторонам діяльності місцевих єврейських громад [21] (О. Гладуненко, Г. Гриневич, М. Дербаремдікер); єврейським погромам у тому чи іншому регіоні України [22] (публікації О. Гриневич та М. Гольденберг, О. Наймана та Л. Измайлової, В. Хітерер); вкладу єврейства у розвиток торгівлі [23] (С. Дубінець), промисловості [24] (С. Татаринів), становленню й діяльності єврейських політичних партій і, зокрема, — на українській території (В. Гусєв) [25], ставленню російської чи української еліти до єврейства [26] (С. Кальян, М. Рибаків) та іншим питанням. Переважна більшість із вказаних статей написана в історичному ключі, втім, у них міститься емпірика, яка дозволяє робити висновки щодо політичного буття єврейської громади. Крім того, інтерес викликають авторські оцінки й висновки щодо тих чи інших політичних подій. У цілому ж знайомство з цими працями сприяє

розумінню особливостей соціально-політичних взаємин між українцями, євреями, росіянами.

Особливостям міжетнічної (німецько-чесько-єврейсько-українсько-російської) взаємодії на українських підросійських землях, зокрема на території Волинської губернії у 1796-1914 рр., присвячена монографія М. Бармаки [27]. Увагу привертає розділ “Особливості єврейської колонізації Волині” (с. 114-172), у якому автор торкнувся питання специфіки впровадження політики самодержавства щодо єврейства.

Інтерес викликають спостереження та твердження М. Мариновича про те, що конфлікти інтересів українців та євреїв виникали “природним чином”. М. Маринович зауважує, що українська сторона часто виходить із тези, що єврейський народ на слов'янських землях “завжди орав сторону ворогів України”, через що “виявив свою органічну антиукраїнську орієнтацію” [28]. До того ж євреїв вважають свідомими визискувачами українського народу, що погіршувало його злиденне існування. У свою чергу єврейська сторона виходить із тези “про одвічну погромницьку природу українців, про його органічний антисемітизм”. Як бачимо, зазначав М. Маринович, “національні емоції та звинувачувальний пафос виводять аналіз за межі раціонального і знаходять причини конфліктів у сфері метафізичних та ірраціональних сутностей”. Натомість справжня причина непорозумінь, на думку дослідника, полягає у тому, що моделі виживання українського та єврейського народів суттєво різняться: “Українці прагнули вижити і здобути незалежність на своїй землі, тоді як перед євреями стояло завдання вижити і зберегти свою ідентичність у різноетнічному і часто конфліктогенному субстраті. Тому конфлікт інтересів запрограмований уже самою природою цих моделей”.

Суголосні думки щодо необхідності неупереджених досліджень україно-єврейських взаємин висловлює Я. Ісаєвич, підкреслюючи, зокрема, таке: “Темою зваженого дослідження мали б стати ...негативні уявлення значної частини українців про “євреїв взагалі” і значної частини Євреїв про “українців взагалі”, а також нинішній повільний, але сподіваємося неухильний процес подолання однобічності оцінок, наближення до взаємного розуміння” [29].

Сучасні українські дослідники здійснюють спроби “адаптації” політичних ідей єврейства кінця XIX століття до сьогодення. Так, через призму концепції національної самосвідомості С. Дубнова

С. Литвак пропонує аналізувати проблеми єврейського національного відродження у сучасній Україні [30].

Попри певні успіхи вітчизняних науковців у розробці політичної історії євреїв в контексті політичного процесу на українських підросійських землях у другій половині XIX — на початку XX століття, відзначимо те, що період, обраний нами для аналізу залишається маловивченим. Це зумовлено тим, що, політичне життя єврейства викликає науковий інтерес у досить невеликого кола дослідників. А якщо взяти до уваги, що, по-перше, значно привабливішими для наукового аналізу в Україні залишаються більш близькі у часовому відношенні політичні події (події XX століття), що по-друге, вивчення більш раннього періоду вимагає знання ідишу чи івриту, оскільки джерельний комплекс у значній своїй частині містить документи єврейською мовою, то стають зрозумілими причини в цілому досить незначного інтересу науковців до вказаної проблематики. Тож справедливим є зауваження, висловлене Л. Фінбергом: “Ні повноцінна історія єврейської літератури ідишем, івритом і російською... ні історія єврейських громад Східної Європи кінця XIX і XX віків достатньо не вивчені, не стали частиною національної пам’яті...” [31]. Крім того, якщо взяти до уваги зауваження Д. Шарбі про те, що “на зміну єврейській історії повинна прийти сукупність історій різних єврейських співтовариств”, то можна твердити, що перед українськими науковцями — непочатий край роботи.

Таким чином, у 90-х роках XX-го - на початку XXI століття російськими та українськими дослідниками зроблені певні кроки на шляху вивчення політичної історії єврейства і, зокрема, різним аспектам його участі у політичному процесі на українських підросійських землях у другій половині XIX — на початку XX століття. Так, свій вклад в осягнення проблеми внесли такі російські вчені, як Д. Ельяшевич, О. Будницький, А. Локшин та ін. Однак у своїх дослідженнях росіяни мало приділяють уваги життю єврейства на українській території.

З моменту українського унезалежнення отримали можливість неупереджено досліджувати місце і роль єврейства в політичних процесах XIX - початку XX століття й українські дослідники. Однак здобутки останніх у вивченні єврейства як учасника політичного процесу на українських підросійських землях у другій половині XIX - на початку XX століття поки що скромні і обме-

жуються переважно статтями в наукових журналах, виступами на конференціях тощо. Цілісної картини участі єврейства у політичному процесі на українських підросійських землях не створено.

Література

1. Іванов Ю. Обережно: сіонізм! Нариси з ідології, організації та практики сіонізму. — К., 1969; Кічко Т. Про іудейську релігію. — К., 1959; Його ж. Іудаїзм і сіонізм. — К., 1968.
2. Щокін Г. Виникнення давніх євреїв та подальший розвиток їхнього культу. — К., 2005.
3. Будницкий О. В чужом миру похмелье (Евреи и русская революция) // Вестник Еврейск. ун-та в Москве. — 1996. — № 3. — <http://ldn-knigi.lib.ru/JUDAICA/Evr3Stat.htm>; Вальдман Б. Тургенев и российское еврейство // Там само. — 1997. — № 3. — С. 183-196; Гиль П. “Еврейская география” и ее отражение в фамилиях ашкеназских евреев // Там само. — 1993. — № 2. — С. 40-67; Кельнер В. Книжное дело в контексте русско-еврейской культуры на рубеже XIX-XX вв. // Там само. — 1997. — № 3. — С. 129-150; Колинчук С. Павел Аксельрод, Лев Дейч и другие... Еврей-народники и погромы 80-х гг. XIX в. // Там само. — 1998. — № 2. — С. 43-62; Эльяшевич Л. Еврейские цензоры в России. 1797-1917 гг. // Там само. — С. 35-42 та ін.
4. Ведерников В. Еврейский вопрос в политике самодержавца (1860-1870). — <http://www.ijc.ru/istoki25.html>; Локшин А. “Национальное” и “социальное” в деятельности еврейских политических партий в России (1897-1907 гг.) в оценке департамента полиции // Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога: Сб. стат. — М., 1992. — С. 115-124; Синельников А. Сионизм как национальная идея и социальная утопия // Российский сионизм: история и культура: Мат. научн. конф. — М., 2002. — С. 28-51; Членов М. Еврейская этничность и сионизм (публицистические заметки) // Там само. — С. 6-14.
5. Калманович Е. Парадоксы пересечений: евреи в произведениях А. П. Чехова // Евреи в России: История и культура: Сб. науч. трудов. — Вып. 3. — СПб., 1995. — <http://www.jewish-heritage.org/tp3a13r.htm>.

6. Вихнович В. 2000 лет вместе: евреи России. — СПб., 2007.
7. Кельнер В. Евреи, которые жили в России // Евреи в России: XIX век. — М., 2000. — С. 7-8.
8. Солженицин А. И. Двести лет вместе (1795-1995). — М., 2001.
9. Резник С. Е. Вместе или врозь? Судьба евреев в России. Заметки на полях диалогии А. И. Солженицина. — М., 2005.
10. Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России. 1797-1917: Очерки истории цензуры. — СПб., 1999, Иерусалим, 5759.
11. Членов М. Соотношение конфессиональной и этнической идентификации в еврейском самосознании // Проблемы существования в диаспоре. Презентация и обсуждение книги А. Рубинштейна “От Герцля до Рабина и дальше. Сто лет сионизма”. — Мн., 2001. — С. 48, 34.
12. Самарцев І. Євреї в Україні. ХІХ - початок ХХ століть. Історико-економічний аналіз // Віче. — 1993. — № 11. — С. 50-132; Його ж. Євреї в Україні на початок ХХ ст. // Укр. істор. журнал. — 1994. — № 4. — С.19-29.
13. Шайкін Й. Єврейські землеробські колонії в Україні // Підготовчі матеріали популярної енциклопедії “Українське єврейство”. — К., 1998. — Вип. 3. — С. 68, 69, 72.
14. Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку ХХ ст. // Укр. істор. журнал. — 1995. — № 6. — С. 61-65.
15. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. — К., 2002. — Т. 1. — С. 93-98, 116-123.
16. Україна: політична історія. ХХ - початок ХХІ ст. — К., 2007. — С. 51-53, 64-68.
17. Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). — Ч. I. — К., 1992. — С. 3.
18. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914 гг.). — К., 2000. — С. 79.
19. Безаров О. Т. Політика російського уряду в єврейському питанні наприкінці ХІХ століття (1881-1894 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. — Чернівці, 2003.
20. Гончаров В. Некоторые тенденции в системе еврейского образования в Донбассе в послереформенный период // Еврейская мысль сквозь века. — Днепропетровск, 2001. — Вып. 5. — С. 138-143.

21. Гладуненко О. До питання про участь євреїв у міському самоуправлінні наприкінці ХІХ ст. на прикладі Острога Волинської губернії // Єврейська історія та культура кінця ХІХ - початку ХХ ст.: 36. наук. праць. — К., 2003. — С. 23-25; Дербаремдигер М. Культурная и общественно-политическая жизнь конца 19 - начала 20 ст. на примере города на Украине с преимущественно еврейским населением — Бердичева — в аспекте особенностей истории его еврейской общины // Там само. — С. 42-53.
22. Гриневиц Е., Гольденберг М. Еврейские погромы на Николаевщине // Там само. — С. 144-154; Найман О., Измайлова Л. Погроми і розвиток єврейських рухів в Україні наприкінці ХІХ ст. // Там само. — С. 85-92; Хітерер В. Еврейские погромы и самооборона в Российской империи // Там само. — С. 126-141.
23. Дубінець С. До питання про вклад євреїв у торгівлю Південно-східної України (кін. 19 - поч. 20 ст.) // Еврейская мысль сквозь века. — Днепропетровск, 2001. — Вып. 5. — С. 155-163.
24. Татаринов С. Евреи в Северном Приазовье // Социология. Психология. Краеведение. Образование: Мат. Шестой Ежегодной Межд. Междисц. конф. по иудаике. — В. 4. — М., 1999. — С. 69-75.
25. Гусев В. К вопросу зарождения бундовского движения в Украине (конец ХІХ - начало ХХ века). Новые архивные материалы // Вестник Еврейск. ун-та в Москве. — 1996. — № 2. — С. 104-133.
26. Кальян С. Світоглядні засади праведницької діяльності В. Г. Короленка // Єврейська історія та культура... — С. 279-284; Рыбаков М. Простите дорогие братья... (Сергей и Елена Бердяевы против антисемитизма) // Там само. — С. 186-192.
27. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914 рр.). — Тернопіль, 1999.
28. Маринович М. Українсько-єврейські стосунки у світлі конфліктології: перше наближення // Україна-Ізраїль. Вісник. — 2004. — № 1-2. — С. 19.
29. Ісаєвич Я. Євреї України в мемуаристиці. — С. 28.

30. Литвак С. Концепция национального самосознания С. Дубнова и проблемы еврейского национального возрождения в современной Украине // Еврейская мысль сквозь века. — С. 76-83.
31. Финберг Л. Еврейское наследие в Украине // Еврейська історія та культура... — С. 4.

Резюме

Автор изучает еврейские общины во второй половине XIX - начале XX столетия, ее роль в политических процессах.

Рецензент доктор истор. наук, профессор А. А. Степин

УДК 323.2

А. В. Зинковская

ПРОГРАММА НОВЫХ ЛЕЙБОРИСТОВ “ТРЕТИЙ ПУТЬ” КАК ОДНО ИЗ НАПРАВЛЕНИЙ СОВРЕМЕННОЙ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИИ

С распадом СССР и лагеря социализма “левая идеология” и социалистические идеи не прекратили своего существования. Более того, в 90-е годы в большинстве стран Европы у власти стояли партии левой направленности. Сегодня этот процесс еще идет в Латиноамериканском регионе и в ряде других стран, где в начале 21 века к власти пришли представители левых сил.

“Левое движение” в современном мире не прекратило своего существования, трансформируясь и видоизменяясь, оно находится в поиске новой модели развития общества, которая с одной стороны отражала бы сложные тенденции развития современного мира, а с другой — включала бы в себя принципы социального равенства и справедливости. Идеология “новейшего левого” движения основывается не столько на интересах той или иной социально-экономической общности, сколько на ценностях, разделяемых большинством, а предлагаемые ею решения — на реальностях современного мира, а не на положениях “единственно научной теории”.

Именно в этом направлении и движется современное социал-демократическое движение, в рамках которого сегодня и существует ряд концептуальных подходов. Одной из таких моделей является программа “Третий путь”, предложенная новыми

лейбористами во главе с Тони Блэром, которая была поддержана и Шредером в Германии. Использование этого варианта развития западными странами можно представить как новый этап политической модернизации. Стоит подчеркнуть, что не существует общей западной модели третьего пути. Однако, некоторые эксперты-аналитики указывают на новизну данного типа социал-демократического движения в Западной Европе, обращая внимание на отличия от постулатов “традиционалистов”. Не случайно европейская социал-демократия считается одной из наиболее конструктивных форм политического управления обществом, которое обеспечивает синтез стабильного прогресса с одновременной реализацией идеалов свободы и справедливости.

“Третий путь” новых лейбористов как раз и представляет собой такой синтез и является одним из примеров эффективной реализации принципов, которые имеют разноплановую идейную основу — концепции коммунитаризма, демократического, этического, либерального социализма и “новейших левых”.

“Третий путь” говорит о реформе государства, о превращении его в социальное государство в особом, новом смысле, о росте влияния гражданского общества, новых формах социального контроля, “восстановлении в правах” понятий общественного блага и социального равенства, сочетание индивидуализма и коммунитаризма, а также пересматривает концепции социальной помощи, выражает новое отношение к проблеме занятости, учитывает нестабильность экосистемы и признает важность социального и человеческого капитала. Также согласно постулатам “Третьего пути” государство должно быть инициатором создания надгосударственных объединений. Поощрение институтов гражданского общества государством должно осуществляться путем рассмотрения коммунитаризма как одного из источников поддержания этических ценностей [1, с. 14].

Одной из наиболее положительных черт третьего пути является то, что данная концепция остро реагирует на изменение жизненных стилей, проявляя интерес к проблемам риска, становящегося фактором повседневности, экологии, традиции, значимость которой возрастает, а также изменений в семье. Отношение к этим институтам и фактам обыденной жизни происходит в том же русле преодоления конфронтации старых левых взглядов и либеральных подходов.

Одна из целей программы новых лейбористов — расширение среднего класса, пересмотр проблем социальной помощи и обсуждение проблем неравенства. Данная программа провозглашает равенство возможностей и плюрализм реальных состояний и предлагает пересмотр идеи равенства на основе сравнительных оценок возможностей самых верхних и самых нижних слоев.

Особое внимание уделяется развитию темы “общественного домена”, который считают пристанищем ценностей гражданства, справедливости и общественного служения. Но не стоит ставить знак равенства между понятиями “общественный” и “государственный домен” из-за того, что часто интересы общества и рынка пересекаются. Однако общественный домен зиждется не на отношениях собственности, а на этике, морали, когда людьми движет желание общественного служения, основанного на принципе доверия, а не меркантильного расчёта. Государство в 1980-90-е годы при консерваторах стало противником общественно-го домена, и хотя конституционные реформы, начатые “новыми лейбористами”, способствовали его частичному укреплению, они не остановили его эрозии.

Сегодня Гидденс, один из соавторов программы лейбористов “Третий путь”, утверждает, что концепция третьего пути — это даже не термин, а просто некий ярлык для современной социальной демократии. Он говорит, что “Третий путь” подразумевает создание и развитие на пространстве мирового рынка конкурентоспособного общества, которое воспринимает и адекватно реагирует на глобальные изменения. Но в то же время это должно быть общество солидарности, в котором бедные могут получить поддержку и защиту. Он указывает на то, что развитие современного общества базируется на трех вещах. Во-первых, это активное правительство, во-вторых, общество, в котором люди из-за своей бедности или по каким-либо другим причинам не способны быть социально активными, но, тем не менее, включены в социальные процессы и не становятся аутсайдерами. И третье — это роль государства в помощи этим категориям населения [2, с. 1-2].

“Третий путь” также говорит о равенстве в современном обществе. И эта проблема, являясь центральной для левоцентристского движения, нашла отражение в данной программе. Равенство подано как цель и заменено социальным включением и справедливостью. “Третий путь” не говорит об открытом

обществе или свободе, но дает четкое объяснение “инфраструктуре справедливости”, где и косвенно раскрывает данные понятия. “Инфраструктура справедливости” обеспечивает базовые права, свободы и достойный уровень существования каждого, а “тест на справедливость” — реальное, а не формальное применение принципа равенства возможностей [4, с. 30]. Согласно данному постулату, справедливо то общество, в котором богатые, окажись они на месте бедных, посчитали бы разрыв в их доходах и статусе приемлемым. Такое общество терпимо относится к социальному расслоению, но ставит условие, что улучшение жизни преуспевающих должно сопровождаться улучшением жизни нуждающихся, а также выступает против структурного неравенства в системе социального обслуживания.

Следует обратить внимание, что “Третий путь” вводит новое понятие — “общество всеобщего благоденствия”, под которым понимает общество, граждане которого достигают социальных благ не только за счет распределительной деятельности государства в социальной сфере, а, прежде всего, путем самостоятельной активной деятельности. На государство возлагается деятельность только по основным направлениям социальной политики с целью обеспечения самых бедных, а общество должно решать все остальные проблемы путем стимулирования граждан.

Тони Блэр, как один из известнейших последователей идей “Третьего пути”, преобразовал саму идею “общества благосостояния”. Им была выдвинута задача перехода ко второй стадии развития (“второму поколению”) такого общества, в котором социальный прогресс должен и будет опираться не на бенефиты, то есть пособия со стороны государства.

Оттачивая идею “государства благосостояния”, Блэр концентрировал внимание массового электората на непреходящих социальных ценностях — чувствах справедливости, гражданской ответственности, делового партнерства в сфере производства. Эта последняя форма ответственности представлялась особенно важной, поскольку составляет костяк экономической стратегии “нового лейборизма” [2, с. 32]. Имеется в виду принципы так называемой стейкхолдерной системы — “застолбленного участия” (буквально) или — упрощенно — “долевого участия” наемных работников в бизнесе того предприятия, на котором они трудятся, их активного вмешательства в прерогативы менеджмента. По

замыслу Блэра реализация такого плана должна была снять большинство непреодоленных противоречий между собственником и трудовым коллективом, способствовать устойчивости занятости и росту благосостояния рабочих.

Таким образом, “Третий путь” — это своеобразная попытка новых лейбористов создать некую модель развития общества, которая была бы адекватной тем процессам, которые в нем происходят и которая отражала бы опыт, накопленный лейбористами за многие годы, а также свою идейную разноплановость и поддержку принципов левоцентристского движения. Как показывает опыт его реализации в Великобритании, который осуществляется на протяжении более чем 10 лет, этот процесс является достаточно эффективным.

Учет социальных сдвигов последнего времени, таких новых социальных процессов, как распад коммунизма, глобализация, технологическая революция, увеличение рисков, лишает концепцию третьего пути той абстрактности, которая присуща политическим программам различных партий, декларирующих преимущественно лишь намерения. Модель третьего пути становится более специфической, конкретно реагирующей на те проблемы, способы, решения которых левыми социал-демократами и правыми либералами не представляются адекватными “новым левым”.

Несомненно, “Третий путь” — это попытка синтезировать либеральные принципы с идеями социальной справедливости. Именно поэтому данная программа характеризует социализм, как общество равных возможностей и вводит такие новые понятия, как общественный домен и инфраструктура справедливости. Можно с уверенностью сказать, что такая модернизация “левых принципов” только расширило круг их последователей.

Литература

1. Дейтон А. Единая Европа как предмет политики // Вестник Европы. — 2002. — № 4.
2. Лафонтен О. Вызовы на пороге третьего тысячелетия // Социал-демократия в Европе на пороге XXI века. — М., 1998. — № 1.
3. Дарендорф Р. Сто и два пути // Project Syndicate. — 2007. — № 4.
4. Федотова В. Г. Третий путь // Свободная мысль-XXI. — 2002. — № 2.

5. Фесенко М. У вирі перемін // Нова політика. — 2006. — № 5.
6. Anthony Giddens. Introduction. Neoprogressivism. A new Agenda for Social Democracy // The Progressive Manifesto / Anthony Giddens (ed.). — Polity Press, 2003.
7. Marquand D. Decline of the Public. — Polity Press, 2004.

Резюме

Стаття розкриває концептуальну модель розвитку суспільства в рамках соціал-демократичного руху та аналізує програму нових лейбористів “Третій шлях” як приклад ефективної реалізації соціал-демократичних принципів не тільки у межах Великобританії, а й у західноєвропейських державах.

Рецензент канд. економ. наук, доцент Н. В. Гаврилова

УДК

І. Т. Зварич

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Як відомо, основними суб’єктами етнополітики є відповідні державні органи; органи місцевого самоврядування; політичні партії та угруповання; громадські об’єднання етнопонаціональних спільнот. Вони і складають сукупність національних інститутів або структуру владних інституцій, що здійснюють регулювання етнополітичних процесів з метою оптимізації міжетнічних відносин та запобігання виникненню міжетнічних конфліктних ситуацій у державі з поліетнічним складом населення [1].

При цьому належний захист прав національних меншин в Україні забезпечується створеною в нашій державі спеціальною інституційною системою. За своєю функціонально-організаційною суттю та призначенням вона є сукупністю гарантій і принципів, що стосуються і взаємовідносин між національними меншинами та окремими громадянами України, а також з міжнародними інституціями у цій сфері, на основі яких здійснюється ця діяльність органами публічної влади, неурядовими та іншими організаціями.

Разом з тим практика свідчить, що всі негативні явища у площині етнопонаціональних стосунків (загострення конфліктних ситуацій, силові прояви впливу, інші протистояння) спричинені

не процесами політизації етносів, а насамперед її неврегульованістю на державному рівні, спробами їх загальмування, зупинення силовими методами тощо [2, с. 16, 625]. Тому, коли йдеться про систему національних інститутів у сфері етнополітики або етнополітичного менеджменту, то передусім маємо розуміти під цим механізми взаємодії державних і недержавних інституцій, які здатні формувати або впливати на прийняття політичних рішень стосовно саме такого об'єкта управління, як етнічні меншини. Іншими словами, йдеться про такі владні повноваження, масштаб і рівень котрих залежить від обсягу компетенції, авторитету та спроможності здійснювати їх на практиці. Отже, можна виділити щонайменше декілька рівнів суб'єктивності в етнополітиці: перший — державний; другий — регіональний; третій — рівень органів місцевого самоврядування; четвертий - політичних інституцій — політичних партій; п'ятий — громадських об'єднань етнопонаціональних спільнот або ж меншин [3].

Розглядаючи це питання у контексті української етнополітики, слід зазначити, що тут головним суб'єктом її здійснення є держава, уособлена такими провідними інститутами влади, як Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, суди, прокуратура, міжнародні судові установи та відповідні органи міжнародних організацій, членом або учасницею яких є Україна [4].

Необхідно відзначити, що національні інститути захисту прав етнічних меншин як головні носії державної етнополітики значною мірою впливають на механізм державно-управлінських відносин. Вони у своїй діяльності окреслюють основні цілі в етнопонаціональній сфері суспільного життя, у чому знаходить прояв складне поєднання чинників, обумовлених особливостями полікультурного середовища, міжетнічних і етнополітичних комунікацій. Цей специфічний взаємозв'язок накладається й на моделі функціонування управлінських структур.

У такій делікатній і тонкій царині соціального буття, як сфера етнопонаціонального розвитку, є закономірною первинність об'єкта управління над його суб'єктом. Адже формування основних напрямків захисту національних меншин ґрунтується на усвідомленні і врахуванні реальних потреб етносоціального

розвитку країни. Цілком логічно, що вони — ці потреби обумовлюють завдання відповідних владних структур, якими визначаються загальні риси, форми, методи та конкретні процедури адміністративно-управлінського впливу [5].

Таким чином, функціонування основних національних інститутів в етносоціальной галузі є не чим іншим, як інструментом регулювання етносоціальних процесів і міжнаціональних відносин. А з цього випливає, що власне етнічність у саме такій структурі управління не є об'єктом їх безпосереднього впливу. Дійсними об'єктами тут слід розглядати економічні, політичні, культурні та інші взаємозв'язки. Ідеальна модель, до якої необхідно прагнути і ефективність котрої доведена на досвіді інших поліетнічних країн — це створення такого механізму відносин, за якого б забезпечувались можливості для суто природного етнічного розвитку, максимумно враховувались і погоджувались етнічні інтереси відповідно до реальних ресурсів кожної спільноти — не за рахунок і не всупереч інтересам інших етнічних груп [6].

Стає очевидним, що етнічний чинник, коли це стосується саме етносоціальной сфери, зумовлює і предметний зміст діяльності відповідних національних інституцій, основні і допоміжні функції адміністративно-розпорядчих органів, їхніх апаратів, безпосередню структуру цих органів. На практиці управління етнонаціональним розвитком є завданням інститутів виконавчої влади в цілому, адже етнонаціональна компонента і є по суті визначальним чинником в усіх важливих ланках соціальной дії в Українській державі. Тобто діяльність над вирішенням етнополітичних проблем в нашій країні є однією з своєрідних парадигм державного управління відразу у різних сферах — соціальной, економічній, політичній, екологічній, культурній, духовній тощо. Водночас реформаторський перехід від галузевого принципу структурної побудови системи органів державного управління до переважно функціонального вирішальним чином вестиме до закріплення саме таких підходів до цієї справи [7].

Невід'ємною складовою усього комплексу органів державної влади, без якої неможливе юридичне закріплення і функціонування етнонаціональної політики, є законодавчо-правова база захисту прав та задоволення інтересів і потреб національних спільнот-меншин. І за оцінкою багатьох поважних інституцій,

фахівців та експертів, у тому числі й зарубіжних, вона в Україні вважається однією з кращих у Європі.

Вся діяльність відповідних органів влади етнополітичного ряду в нашій державі, відносини, які виникають під час реалізації громадянами України тих прав і свобод, що пов'язані з їхньою належністю до етнонаціональних меншин, регулюються Конституцією України та ухваленим у відповідності з нею законодавством [8]. Дотримання їх вимог та механізм дії національних інститутів у цій сфері наочно проявляється на прикладі реалізації Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин.

Якщо конкретніше вести мову про саму Конвенцію, то її виконання здійснюється шляхом адаптації національного законодавства до її основних вимог, а також застосуванням встановлених нею принципів у практичній діяльності відповідних інституцій. Життя засвідчило, що вжиті Україною заходи у сфері міжнаціональних відносин, у тому числі — на основі рекомендацій цієї Рамкової конвенції, забезпечили міжнаціональний мир, захист і задоволення основних потреб та громадянське відродження національних меншин [2, с. 578].

Стосовно ж контролю за реалізацією усього обсягу норм чинного законодавства у сфері дотримання прав національних меншин, то її забезпечують Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції (це зокрема підтверджує, що до аналізованої структури національних інститутів має пряму причетність і судова гілка влади). Захист прав національних меншин в Україні органами судової влади здійснюється насамперед на основі Конституції України, Закону України “Про національні меншини в Україні”, Закону України “Про судоустрій України”, Кримінально-процесуального кодексу України, Цивільно-процесуального кодексу України, Закону України “Про Конституційний Суд України” та інших нормативно-правових актів [9]. При ньому утвердження засад толерантності в міжнаціональних відносинах безпосередньо пов'язане з послідовною протидією всім проявам ксенофобії, нетерпимості та дискримінації на національному і релігійному ґрунті. Тому громадські організації національних меншин повинні активізувати взаємодію з відповідними державними і правозабезпечуючими органами для того, аби домогтися чіткого дотримання норм закону [10].

Прийнятий у відповідності з Конституцією України Закон України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР “Про звернення громадян” [11] суттєво розширив можливості у сфері етнополітичного менеджменту щодо захисту прав і свобод національних меншин від неправомірних рішень, дій чи бездіяльності органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, а також інших юридичних, посадових і службових осіб в їх управлінській діяльності. Практичне значення для реального захисту прав національних меншин в Україні мають положення постанови Пленуму Верховного Суду України від 3 грудня 1997 року № 13 “Про практику розгляду судами справ за скаргами на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, юридичних, посадових і службових осіб у сфері управлінської діяльності, які порушують права та свободи громадян” [12].

Захисту прав національних меншин в Україні органами судової влади слугують відповідні рішення Конституційного Суду України, зокрема його тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади і місцевого самоврядування та її використання у навчальному процесі в навчальних закладах України [13]. Адже йдеться про те питання, яке за своєю важливістю посідає одне з цільних місць у здійсненні етнополітичного менеджменту як на державному, так і на регіональному рівнях.

Деякі вітчизняні фахівці-експерти та вчені-правознавці одним із можливих шляхів вдосконалення захисту прав національних меншин органами судової влади вбачають створення у майбутньому в їх системі спеціалізованих судів, які вирішували б спірні питання стосовно прав національних меншин. Разом з тим можемо констатувати, що захист їх прав і сьогодні в Україні здійснюється судовими органами в цілому на належному рівні, що однак не позбавляє їх ефективно функціонуючу систему значних перспектив і ресурсів для її розвитку.

Слід зазначити, що в сучасній Україні система національних інститутів етнополітичного менеджменту, у тому числі — захисту прав етнічних спільнот склалася таким чином, що у їх гарантуванні провідне місце належить Верховній Раді України — єдиному органу законодавчої влади в нашій країні. Переконливим підтвердженням цього є зокрема і те, що в ухваленій нею Основному Законі держави викладено і її основоположні

повноваження щодо законодавчо-правового регулювання у цій сфері [14]. Як ми знаємо, у складі парламенту України функціонує профільний комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин [15]. До його структури серед інших до недавнього часу належали підкомітети: з питань корінних народів, національних меншин та етнічних груп; з питань міжнаціональних відносин; з питань біженців, міграції та у зв'язках з українцями, які проживають за кордоном [16, с. 24-25].

Що стосується виконавчої влади, то, як відомо, згідно з Конституцією України державний суверенітет, а також здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави забезпечує Кабінет Міністрів України, котрий зокрема розробляє і здійснює заходи стосовно забезпечення прав і свобод людини та громадянина, у тому числі — національних меншин [14, с. 81-88]. Щодо мережі (системи) національних інститутів — центральних та місцевих органів етнополітичного регулювання в Україні, тобто його управлінського рівня, то її становлення розпочалося ще на рубежі 1990-х років. Саме тоді етнополітику — на етапі контролю і координації етносоціальних процесів — було віднесено до функцій державного управління.

Формування національних інститутів етнополітичного менеджменту усіх рівнів з самого початку передбачало створення у системі державної виконавчої влади спеціальних органів та установ, що відають справами національних меншин, а також представництв при цих органах від громадських організацій етнічних спільнот. В Україні таким органом є Державний комітет у справах національностей та релігій. За 17 останніх років він зазнав чимало організаційно-структурних трансформацій. Але це був перший і єдиний до сьогодні національний інститут центральної виконавчої влади України в зазначеній галузі [17].

Багаторазові його реорганізації, які на думку деяких експертів, не завжди були доцільними і виправданими, все ж диктувалися конкретними поточними політичними моментами, що домінували в той чи інший час. Так, Указом Президента України від 26 квітня 1993 року на базі Комітету при Кабінеті Міністрів України було створено Міністерство України у справах національностей та міграції [18]. Його поява була цілком обумовлена. Таке рішення стало відповіддю молодій незалежній державі на актуалізацію потреб етнопонаціональних спільнот, що

стало безпосереднім предметом діяльності цього нового утворення. Крім того воно мало забезпечувати своїм ресурсом і реалізацію Закону України “Про національні меншини в Україні”, прийнятого Верховною Радою України 25 червня 1992 року за № 2494-ХІІ.

25 липня 1994 року Указом Президента України організовано Міністерство України у справах національностей, міграції та культур [18, с. 181]. Напрямок його діяльності залишилися у межах, визначених і попередньому Міністерству. Подібна ситуація сталася і з черговою зміною. Відповідно до Указу Президента України від 26 грудня 1995 року Міністерству повернули попередню назву — Міністерство України у справах національностей та міграції [19]. Напрямок і завдання його діяльності залишилися такими ж, окрім тих, що належали до релігійно-культурних проблем. Щоправда, у самій його структурі сталися деякі зміни. Так, питання етнополітики увійшли до функцій наступних підрозділів: управління етнопонаціональних процесів в Україні та у справах української діаспори; управління у справах біженців та міграції; управління правового регулювання, а також вперше — радника з етнопонаціональних проблем Криму і радника у справах української діаспори.

Прикметним є і те, що на матеріалах аналізу зазначених змін у структурі по суті провідної національної інституції — центрального органу виконавчої влади у сфері етнополітики простежуються три нових напрямки: а) вперше у вітчизняну практику державного управління вводиться поняття “етнопонаціональні процеси в Україні” і “у справах української діаспори”; б) у штатному розкладі передбачена якісно нова посада фахівця (радника) з етнопонаціональних проблем Криму; в) посилюється лінія на активізацію роботи з українською діаспорою — вводиться додаткова посада експерта (радника) з цих проблем [20].

Чергову суттєву реорганізацію вказаного центрального органу виконавчої влади було проведено у вересні 1996 року — Міністерство перетворено у Державний комітет України у справах національностей та міграції (Держкомнацміграції). Через скорочення штатів його керівництву довелося відмовитися від певних перспективних ідей, а отже — і від напрямів конкретної роботи [18, с. 291]. У 2000 році Держкомнацміграції знову реорганізовано — в Державний департамент у справах національ-

ностей та міграції вже у складі Міністерства юстиції України. Наступна реорганізація: Указом Президента України від 13 вересня 2001 року відновлено Держкомнацміграції України [21]. І, нарешті, постановою Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2007 року № 201 затверджено Положення про оновлений Державний комітет України у справах національностей та релігій [22].

Такий перманентний процес реорганізації центрального органу виконавчої влади у етнополітичній сфері став, в основному, результатом конкретних обставин: визначення раціонально ефективного і оптимального органу, структура і діяльність якого були б адекватні складності самого феномена етнополітики та умовам, за яких відбувається становлення самостійної української держави; недостатнього рівня усвідомлення вищими органами законодавчої та виконавчої влади необхідності функціонування у системі її інституцій єдиного управлінського органу з проблематики етнополітичних відносин тощо.

Одночасно з процесом формування, трансформаціями і реорганізаціями центрального органу виконавчої влади України в етносоціальної сфері активізується аналогічна робота на місцях, у регіонах. За короткий час були створені відповідні підрозділи в обласних, Київській та Севастопольській міських державних адміністраціях, при Кабінеті Міністрів Автономної Республіки Крим. Слід зазначити, що експерти досі висловлюються за створення таких профільних підрозділів і в державних адміністраціях районів та виконавчих комітетах окремих міст з поліетнічним складом населення і компактним проживанням етнічних спільнот, а також в тих районах, куди повертаються громадяни, депортовані свого часу за національною ознакою чи мігрують біженці та вимушені переселенці, як це, приміром, зроблено на Кримському півострові. Щоправда, вимагає більш чіткого визначення і статус цих структур. Належало б включити до їх компетенції не лише виключно виконання широкого діапазону завдань на цьому напрямку відповідних регіональних та центральних інституцій державного управління. І зробити це належало б за ініціативою Міністерства юстиції України і Державного Комітету України у справах національностей та релігій.

Захист прав національних меншин правомірно виокремити в один із напрямків діяльності і такої інституції, як Уповнова-

жений Верховної Ради України з прав людини, правовий статус якого визначено Законом України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” [23]. Саме він здійснює, до того ж на постійній основі, парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист їх прав на території України і в межах її юрисдикції, організовуючи свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб. Тобто його зусилля доповнюють всі інші засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, проте не відміняють їх і не тягнуть за собою перегляду компетенції тих державних органів, які забезпечують захист і поновлення їх порушених прав і свобод.

При цьому у практичній роботі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини захист прав національних меншин займає особливо важливе місце. Іноді вона набуває й загальнонаціонального масштабу. Так, за його ініціативою і при підтримці Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин, а також за участю Державного комітету України у справах національностей та міграції в Україні з червня по листопад 2002 року в шести регіонах компактного проживання етнічних спільнот (Автономна Республіка Крим, Донецька, Закарпатська, Львівська, Одеська та Чернівецька області) було реалізовано спільний проект “Моніторинг дотримання прав національних меншин в Україні”. Його метою стало одержання об’єктивної аналітичної інформації про стан дотримання та реалізації прав і свобод представників національних меншин саме у конкретних регіонах України, узагальнення цієї інформації та використання її у спеціальній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, яка надається парламенту, а також під час розробки рекомендацій для представницької й виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Невід’ємним елементом цілісної системи національних інститутів етнополітичного менеджменту в Україні є також функціонування неурядових організацій, що цим опікуються (політичних партій, громадських об’єднань, благодійних фондів, релігійних громад). Водночас необхідно відзначити, що повноправними суб’єктами процесу вироблення та реалізації державної політики у сфері міжнародних відносин є організації національних

меншин [24]. При цьому Розпорядженням Президента України від 21 вересня 2001 року за № 252/2001-рп “Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств” [25] затверджено відповідні заходи щодо сприяння таким національно-культурним громадським утворенням.

Стаття 20 Закону України від 16 червня 1992 року № 2461-XII “Про об’єднання громадян” гарантує національним громадським організаціям право виступати учасниками цивільно-правових відносин, представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів (учасників) у державних і громадських органах, брати участь у політичній діяльності, проводити масові заходи (збори, мітинги, демонстрації тощо), вносити пропозиції до органів влади та управління, засновувати засоби масової інформації [18, с. 118-119]. Вони переважно беруть посильну участь у законопроектній роботі, звертаючись до суб’єкта законодавчої ініціативи з пропозиціями прийняти певний законопроект або інший документ чи щодо участі в роботі експертних або робочих груп, парламентських слухань тощо [26].

І, безсумнівно, чи не найважливішим завданням національних інститутів захисту прав етнічних меншин є запобігання міжетнічних конфліктів шляхом впровадження превентивних дієвих заходів у латентний період їхнього розвитку, а також сприяння формуванню в Україні інтегруючого типу етносоціального розвитку суспільства [27]. Водночас, на нашу думку, цілі та завдання національних інститутів захисту прав етнічних меншин з самого початку їх становлення мали ставитися максимально реальні, аби їх реалізація забезпечувала цілком конкретний результат. Причому такий, який підтверджує засадничу тезу, що в умовах дезінтеграції старої політичної системи й ідеології в державах колишнього СРСР було вкрай необхідно досягти належної рівноваги між загальними потребами економічного та політичного розвитку і потребами загальнонаціонального відродження на шляхах етнонаціональних перетворень. Саме такі позиція і вибір зазначених цілей та завдань етнополітики відповідав об’єктивним і суб’єктивним умовам проходження Україною тривалої фази прогресивної трансформації суспільства. При цьому слід було виходити з того, що національні інституції різних рівнів повинні відігравати свою повноцінну роль, стаючи органічним елементом об’єктивної закономірності самого прогресу

міжетнічних відносин як реально існуючої і сприятливої форми людської життєдіяльності.

Крім того, прикметними особливостями вітчизняної інституційної системи етнополітичного менеджменту є те, що вона включає у себе, на відміну від нормативної системи захисту прав етнічних спільнот, й органи публічної влади: центральні та регіональні структури державного управління, місцевого самоврядування; неурядові організації; підприємства; установи, у тому числі й ті, які не набувають статусу юридичної особи, наприклад, громадські організації національних меншин, реєстрація котрих відбувається шляхом повідомлення про легалізацію; а також правові норми та принципи, що регламентують їх діяльність у сфері етнополітичного менеджменту.

Таким чином, у нашій державі інституційна система захисту прав національних меншин включає у себе як основні складові елементи їхній захист:

- вищими органами державної влади загальної компетенції;
- головним органом вищої виконавчої влади у цій сфері — Державним комітетом України у справах національностей та релігій;
- іншими (відповідного профілю) центральними органами державної виконавчої влади;
- інститутом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- органами судової влади;
- місцевими органами державної виконавчої влади;
- органами місцевого самоврядування;
- неурядовими організаціями (політичними партіями, громадськими організаціями, благодійними фондами, релігійними об'єднаннями).

Отже, більшістю фахівців справедливо наголошується, що реалізація державної етнополітики відповідними національними інституціями в Україні здійснюється на основі збалансованого паритету між централізованими засадами і відходом від всеохоплюючого і нав'язуваного зверху планування, шляхом забезпечення належної самостійності саме її носіям — суб'єктам регіональної влади [28].

З усього того, що стосується функціональних методів діяльності відповідних національних інституцій у сфері етнополітичного менеджменту, можна виділити, як ключові елементи, такі:

- адміністрування як організаційне регламентування, тобто прийняття рішень за посередництва законів, декретів, постанов, указів, статутів тощо;
- прогнозування, тобто орієнтація на інформацію, отриману при здійсненні постійного моніторингу етносоціальних процесів;
- моделювання — створення більш раціональних моделей — варіантів майбутніх управлінських ситуацій у галузі державної етнополітики;
- економічні, що діють завдяки фінансовій підтримці різних сфер розвитку етнонаціональних спільнот;
- соціальні — надання різного роду пільг та гарантій представникам етнічних меншин;
- політичні, які виражаються у сприянні діяльності громадських та політичних організацій різних етносів держави.

Тобто, якщо вести мову про найбільш загальні принципи діяльності національних інститутів захисту і реалізації прав етнічних меншин в умовах поліетнічного суспільства, то відповідні соціально-економічні, політичні та культурні заходи здійснюються тут за обов'язкового врахування строго окреслених принципових засад у сфері міжнаціональних відносин. Суть такої політики полягає у використанні суспільного механізму постійної кореляції, узгодження національно — специфічних інтересів етнічних спільнот із усім комплексом проблем функціонування і розвитку держави.

Необхідно наголосити, що ключовими принципами цієї діяльності є суто ціннісні орієнтири, котрі на протигагу загальним деклараціям впроваджуються шляхом реалізації політики взаємодії та співробітництва різних національностей зі своїми специфічними — притаманними лише їм — інтересами. Вона організовується таким чином, що принципи державної політики у сфері міжнаціональних відносин складають необхідний мінімум настанов, на основі яких і здійснюється узгодження етнічних інтересів окремих груп і цілих спільнот, враховуючи і їхні соціально-політичні позиції, і об'єктивні чинники розвитку суспільства з поліетнічним складом його населення. Дотримання цих принципів

передбачає такий механізм їхнього запровадження у практику, щоб дія будь-якого з них не призводила до жодних порушень решти. Це вимагало і вимагає від України системного здійснення насамперед таких заходів:

- вдосконалення відповідних напрямків вітчизняного законодавства, створення легітимних механізмів, прийняття правових норм, які на практиці забезпечували б здійснення зазначених принципів;
- приєднання до міжнародних угод, пактів, конвенцій ООН, ОБСЄ, Ради Європи, що регламентують права людини і національних меншин;
- постійна взаємодія та співробітництво з міжнародними організаціями та незалежними експертами стосовно аналізу та оцінки етнополітичної ситуації в Україні.

Що стосується питань безпосереднього функціонування національних інституцій етнополітичного управління, тобто власне забезпечення прав національностей, то Українська держава виходить у цьому передусім з потреби визнання верховенства закону, формування демократичних інститутів, з безумовної поваги до прав людини та її основних свобод.

Література

1. Мала енциклопедія державознавства. — К., 1996. — С. 478-481.
2. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний контекст. — К., 2004. — С. 16, 625.
3. Розвиток етнонаціональних відносин в Україні: Стан. Тенденції. Перспективи. — К., 2007. — С. 46, 53.
4. Погорілко В.Ф. Нова Конституція України: Огляд, коментарі і текст Основного Закону. — К., 1998. — С. 44-45.
5. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. — К., 1997. — С. 28-31.
6. Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку: Словник-довідник. — К., 1997. — С. 36.
7. Євтух В. Урядові та громадські організації у системі етнополітичного менеджменту України // Наукові записки: Збірн. — К., 2001. — Вип. 15. — С. 137-140.
8. Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 12. — С. 74.

9. Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 27-28. — Чт. 180; 1996. — № 49. — Ст. 272.
10. Фельдман О.Б. Громадські організації національних меншин як суб'єкт етнонаціональної політики України // Вісник Держкомнацміграції України. — 2002. — № 4. — С. 49-55.
11. Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 47. — Ст. 256.
12. Юридичний вісник України. — 2002, 25 червня.
13. Офіційний вісник України. — 2000. — № 4. — Ст. 125.
14. Конституція України. Офіційне видання. — К., 1996. — С. 45-68.
15. Відомості Верховної Ради України. — 2006. — № 8. — Ст. 64.
16. Офіційна Україна сьогодні (Г. Андрущак, Ю. Марченко, О. Телемко). — К., 2000. — С. 24-25.
17. Збірник Указів Президента України. — К., — Вип. 4. — Ч. 1 (жовтень-листопад 1996 р.). — С. 121-126.
18. Етнополітика в Україні. Документи та матеріали. — К., 1998. — С. 179.
19. Урядовий кур'єр. — 2001, 14 вересня.
20. Вісник Держкомнацміграції України. — 1996. — № 5. — С. 5.
21. Урядовий кур'єр. — 2001, 14 вересня.
22. Урядовий кур'єр. — 2007, 15 лютого.
23. Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 20. — Ст. 99.
24. Вісник Держкомнацміграції України. — 2002. — № 4. — С. 49-55.
25. Урядовий кур'єр. — 2001, 3 жовтня.
26. Бюлетень Державного Комітету України у справах національностей та міграції. — 1999. — № 3. — С. 30-33, 74-76.
27. Етнічний довідник. У 3 ч. — К., 1997. — Ч. 1. Поняття та терміни. — С. 38.
28. Державне управління в Україні: централізація і децентралізація. — К., 1997. — С. 169-177.

Резюме

Автор изучает вопросы этнополитики в Украине.

Рецензент доктор истор. наук, профессор М И. Панчук

КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ ІНТЕГРАЦІЇ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО

Кінець ХХ - початок ХХІ століття характерний загальносвітовими процесами інтеграції та глобалізації. Національні держави дедалі більше інтегруються у загальносвітовий простір не лише на економічному, політичному а й на інформаційному, культурному рівнях. Питання міжкультурної політики є надзвичайно важливим для країн Європи в контексті інтеграційних процесів, впровадженні концепції європейського громадянства і забезпечення культурної ідентичності та самобутності європейських націй.

Інтенсифікації інтеграційних процесів серед держав-членів Європейського Союзу на інформаційному та культурному рівнях спричиняють дедалі тісніше поєднання культур та збагачують їхнє спілкування, і, одночасно, призводять до виникнення проблем та загроз. Однією з загроз спільного європейського інформаційного суспільства стала культурна гомогенізація, побоювання, що спільне використання нових інформаційних технологій призведе до створення "спільного культурного продукту", а отже культурна самобутність багатьох націй опиниться під загрозою [1].

Проблема співвідношення національного та наднаціонального особливо наочно представлена в політиці Великої Британії щодо європейської інтеграції. Особлива позиція щодо поступки частиною національного суверенітету на користь спільних інтеграційних інституцій, яку Велика Британія обійняла з часу вступу до Європейського економічного співтовариства, витікає з відмінностей у політичній та правовій системах, структурі зовнішньополітичних та зовнішньоекономічних пріоритетів, ставленні до культурної ідентичності, що відрізняють країну від решти провідних західноєвропейських держав.

Інтеграція до Європейського Союзу є однією з стратегічних цілей України, тому неможливо ігнорувати культурний аспект цього процесу. Проблему культурної політики за умов розвитку інформаційного суспільства досліджували такі вітчизняні вчені як Є. Макаренко, І. Онищенко, Н. Сербіна, О. Кучмій тощо. Однак, політика Великої Британії у цьому контексті, на наш

погляд, вивчена не достатньо. Тому основними цілями нашої статті є: дослідити і узагальнити досвід культурної політики Великої Британії в умовах інтеграції до європейського інформаційного суспільства, визначити цілі політики, засоби їх досягнення та розглянути наслідки політичних стратегій, що має практичний інтерес для європейської політики України.

Європейський Союз є складним соціально-культурним і геополітичним утворенням. Це — не лише мінливий геополітичний простір а й сукупність ідей і цінностей, самобутніх національних та місцевих культур, які й утворюють європейську цивілізацію. Велика Британія — важлива частина Європейського Союзу, однак, британці сформували особливий тип національної культури, який вони різко протиставляють “континентальному” і не хочуть втратити. Велика Британія постійно змінюється, але ніколи не зраджує своїм традиціям та інтересам.

Особлива позиція Великої Британії ґрунтується на досить міцних історико-політичних та соціально-психологічних чинниках, які не залишають місця для припущень, що суперечності між Англією та континентальними державами будуть розв’язані вже у найближчому майбутньому. Результати соціологічного опитування свідчать, що Велика Британія належить до тих країн, де побоювання втратити національну ідентичність і власну культуру у зв’язку з інтеграцією в Європейський Союз є досить сильним. Такої думки дотримується 63 % британців і лише 32 % думають, що цього не станеться [2].

Культурна політика є сьогодні одним з пріоритетних напрямів внутрішньої та зовнішньої політичної діяльності Великої Британії. Просування культурних національних інтересів на регіональному і глобальному рівнях, політична підтримка позиції Великої Британії відноситься до компетенції: Департаменту з питань культури, медіа та спорту, Міністерства закордонних справ, зокрема, Департаменту стратегічного планування та інформації, Ради мистецтв Великої Британії, Департаменту з питань освіти та науки, Комісії музеїв та мистецьких галерей, Ради мистецтв Шотландії та Уельсу, Центрального офісу з інформації тощо [3].

Сучасна британська модель культурної політики базується на принципі “витягнутої руки” (arm’s length principle): держава виділяє кошти на фінансування культури, але не розподіляє їх безпосередньо, а передає автономним громадсько-державним

установам, які витрачають надані кошти на власний розсуд для підтримки певних культурних проектів або інституцій.

Основним інструментом зовнішньої культурної політики Великої Британії є Британська Рада, метою якої є налагодження міжнародного взаєморозуміння через освітню, наукову, технічну та культурну співпрацю з іншими країнами. Вона працює у багатьох країнах світу, активно використовуючи новітні технології й пропонуючи широкий спектр інформаційних послуг для реалізації своїх культурних та освітніх проектів у країнах перебування.

Основою для інтеграції є мова та освіта. Сьогодні не викликає сумнівів той факт, що англійська мова вже давно зайняла панівне положення у світі. Стосовно спільного інформаційного суспільства, то на сьогодні більшість баз даних в мережі Інтернет представлено англійською мовою. Велика Британія провадить політику закріплення досягнутого, здійснюючи заходи з викладання англійської мови, надаючи доступ до британського досвіду та знань, за допомогою Британської Ради [4], BBC [5] та інших організацій.

В епоху глобалізації, коли кожна країна стоїть перед проблемою певної культурної уніфікації і втрати національної унікальної культури для збереження, розповсюдження, захисту національної культури надзвичайно важливою стає роль національних та публічних бібліотек, музеїв та архівів, які є частиною так званої “культурної індустрії”, що складається з індустрії творчості і знань на основі інтелектуальної власності, яка у інформаційному суспільстві нараховує більш, ніж половину від усього працюючого населення. Сьогодні навіть засоби масової інформації визнають, що історичні програми і програми культурної спадщини приваблюють велику аудиторію, а музеї, бібліотеки і архіви можуть заробити капітал на цьому інтересі, як за рахунок співпраці з виробниками програм, так і шляхом залучення відвідувачів після програми.

Музеї, бібліотеки та архіви Великої Британії провадять політику співпраці з туристичною галуззю і промисловістю, а також з місцевою індустрією розваг і дозвілля заради підтримки економічного розвитку країни.

Роль Британської бібліотеки та інших національних бібліотек, разом з іншими регіональними публічними бібліотеками, є однією з ключових у всій інформаційній системі Великої Бри-

танії. Ця роль навіть зростає за умові доступу до інформаційних ресурсів користувачів зі всього світу. Ці бібліотеки разом є головним сховищем культурної, наукової, технічної спадщини країни, і є ключовим ресурсом для наукових і навчальних досліджень у всіх дисциплінах, їм також надається велике значення як зберігачам інформації.

Британський уряд віддавна надавав підтримку культурі у сфері теле- та радіомовлення (в рамках фінансової підтримки BBC), що в подальшому поширилося на комп'ютерні мережі. Тут теж діє принцип “витягнутої руки”. Керівництво BBC призначається державою, однак організаційно це цілком самостійна структура, підпорядкована лише закону та власній “Хартії BBC”. Державне фінансування дозволяє корпорації робити своє мовлення “некомерційним” за характером, зосередившись на “несенні високої культури й просвіти” в британські маси та поширювати свою культурну політику на інші країни.

Як член Європейського Союзу Велика Британія підтримує його культурну інтеграційну політику, так як вона відповідає її інтересам, зважаючи на те, що “Європейський Союз сприяє розквіту культур держав-членів, при повазі їх національної і регіональної розмаїтості, водночас ставлячи на передній план спільну культурну спадщину” (стаття 151 Угоди про заснування Європейського Союзу) [6]. Його культурна політика будується на повазі до культурної ідентичності і розмаїтості, а його мета — зберігати і підтримати цю розмаїтість і зробити її доступною для усіх.

Політикою Великої Британії є протидія спокусі розвивати такі національні програми, які несумісні з світовими програмами і домовленостями. Це особливо стосується авторського права, порнографії, наклепу, технічних стандартів, захисту культурної спадщини і транскордонних потоків інформації.

Як член ЄС, Велика Британія спрямовує свої зусилля на забезпечення європейської ідентичності та самобутності європейських націй, впровадження концепції європейського громадянства, створення єдиного європейського культурного простору за допомогою висунення на передній план єдиної європейської культурної спадщини, підтримку згуртованості громад через ряд спільних дій, стратегій, програм і проєктів тощо. Одночасно у Британії діють власні культурні програми, які не суперечать європейським, але спрямовані на збереження та захист власної культури. Нижче

подані найбільш відомі програми Європейського Союзу та Великої Британії.

Таблиця 1

Культурні програми ЄС та Великої Британії

Програми для захисту та збереження спільної культурної спадщини ЄС	
e-Europe	проект, в рамках якого реалізуються певні програми як усередині країн-членів ЄС, так і на рівні Європейської Комісії. Мета – одержання громадянами ЄС максимальної вигоди від інформаційної революції, а європейські країни одержали серйозну підтримку і нові пріоритети в конкурентній боротьбі з США і країнами іншого світу [7].
e-Content	складова частина проекту e-Europe. Мета створення інформаційного наповнення Інтернету, яке має бути багатим, різноманітним і багатомовним та відображати культурне різноманіття європейських народів.
eContentplus (2005-2008)	є розвитком програми „e-Content” заохочує поєднання інформації з різних систем, незалежно від формату, мови, місця розташування і зосереджена на трьох типах інформації: географічні дані, освітній, матеріальний і культурний контент [8].
IST	низка програм ЄС, у яких провідна роль відведена технології інформаційного суспільства, мережеві взаємодії установ культури і науки, створення і інтеграція електронних інформаційних ресурсів і доступ до них [9].
Culture 2007 (2007-2013)	головне завдання – створення спільного культурного простору через культурне співробітництво, розвиток європейської ідентичності та розширення діалогу культур в межах Європи та з іншими регіонами світу [10].
i2010	в рамках програми передбачається створення єдиного європейського інформаційного простору. Ставиться завдання забезпечити загальний доступ до європейської культурної і наукової спадщини [11].
Британські програми для захисту та збереження культурної спадщини	
English Heritage	онлайн проєкт Англійської спадщини (Англійської комісії з питань історичних споруд та пам'яток) – державної установи, яка концентрує свої зусилля в галузі охорони історичних пам'яток Англії [12]
SAVE	онлайн проєкт громадського товариства „Порятунку британської спадщини”, який спрямовує зусилля громадськості на збереження історичних пам'яток Великобританії [13]
Victorian Society	онлайн проєкт Вікторіанського товариства – британської національної структури, що опікується вивченням за хистом пам'яток часів правління королеви Вікторії (1837-1901) та короля Едуарда VII (1901-1910) [14]
BBC „Друга Світова – народна війна”	проєкт тільки для Інтернету, націлений на покоління, що пережило Другу Світову війну, який заохочує їх вивчати навички інформаційно-комунікативних технологій так само, як виховує почуття історії і культурної ідентичності [15].
Get a Life	проєкт заснований бібліотеками міст Dumfries і Galloway, архівами у співробітництві з драматургами та місцевою Асоціацією мистецтв [16].
Moving Here	база даних, оцифрованих фотографій, карт, об'єктів, документів, аудіо з 30 місцевих та національних архівів, музеїв та бібліотек, які ілюструють історію чому люди приїхали до Британії за останні 200 років [17].

Дослідивши культурний аспект політики Великої Британії щодо інтеграції до інформаційного суспільства Європейського Союзу, можна зробити висновки, що культурна політика відноситься до пріоритетів держави, яка опосередковано, за принципом “витагнутої руки”, впливає практично на всі сфери культурної діяльності. Велика Британія як член Європейського Союзу намагається поєднати мету ЄС: створення єдиного європейського культурного простору, розвиток європейської ідентичності та розширення діалогу культур в межах Європи — з прагненням захистити і зберегти власну національну культуру. Вона бере участь у спільних проектах ЄС та започатковує власні програми, які створюють сприятливі умови для створення, зберігання, розповсюдження та збереження матеріалів національної культурної спадщини у інформаційних мережах.

Література

1. Посібник Calimera. Використання в культурі: Місцеві заклади, як посередники в організації доступу до електронних ресурсів. Рекомендації з позитивної практики // http://www.library.kr.ua/calimera/calimera_guidlines_ukrainian.pdf.
2. National Report. United Kingdom// Eurobarometer 65. Public opinion in the European Union. Spring 2006, — 135 p. — 64 p. — http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb65/eb65_en.htm
3. Європейські комунікації: Моногр. / Макаренко Є. А., Ожеван М. А., Рижов М. М. та ін. — К.: Центр вільної преси, 2006. — 536 с.
4. British Centre — Ukraine // <http://britishcentres.eu/ukraine/>
5. BBC Learning English // <http://www.bbc.co.uk/worldservice/learningenglish/newseenglish/witn/index.shtml>.
6. Стаття 151 Угоди про заснування Європейського Союзу // <http://europa.eu.int/eurllex/en/treaties/selected/livre234.html>.
7. Towards a Knowledge-based Europe. The European Union and the Information Society / European Commission. — Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2003. — 27 p.
8. Програма eContentplus 2005-2008 // http://www.cordis.lu/ist/directorate_e/telearn/econtentplus.htm.

9. Технології інформаційного суспільства: мультимедіа у сучасному суспільстві // <http://www.cordis.lu/ist/ka3/home.html>.
10. Culture. info — sharing knowledge for culture — culture 2007 // http://europa.eu.int/comm/dgs/education_culture/newprog/com1_en.pdf.
11. i2010 — A Single European Information Space // http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/i2010/single_infor_space/index_en.htm.
12. English Heritage // <http://www.english-heritage.org.uk>.
13. Save online main page // <http://www.savebritainsheritage.org>.
14. The Victorian Society // <http://www.victorian-society.org.uk>.
15. BBC — WW2 People's War // <http://www.bbc.co.uk/dna/ww2/>
16. MiniWeb: Libraries, Information and Archives // <http://www.dumgal.gov.uk/lia/>
17. Moving Here — 200 years of Migration to England // <http://www.movinghere.org.uk>.

Резюме

В статье рассматриваются некоторые аспекты политики Великобритании в сфере культуры в контексте интеграции в европейское информационное пространство.

Рецензент канд. истор. наук, доцент В. В. Глебов

УДК

Є. П. Юрійчук

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ КРИТЕРІЇ ВИБОРІВ ТА РЕФЕРЕНДУМІВ В УКРАЇНІ

Європейська інтеграція України закріплена на законодавчому рівні як один із пріоритетних напрямків зовнішньої політики, а тому структурні зміни всередині держави та вступ до європейських структур визначені стратегічною метою зовнішньої політики України. Загальновідомо, політичний критерій вступу України до ЄС передбачає створення та розширення діяльності демократичних інституцій, неурядових організацій, незалежних засобів масової інформації; прийняття законодавства, що активно захищає права меншин, створення відповідних установ; посилення боротьби з організованою злочинністю та корупцією; вирішення питань правового забезпечення та посилення спромож-

ності боротьби з відмиванням коштів; створення надійно діючих інститутів у сфері юстиції та внутрішніх справ, гарантії незалежності судової влади, покращення функціонування судів; захист прав і свобод людини. Проте особливого значення набуває забезпечення свободи парламентських, президентських та місцевих виборів відповідно до світових та європейських стандартів. В Україні на це вказується у працях Б. Бабіна, О. Ковальнової, В. Ковтунця, Ю. Ключковського та ін. Проте українські дослідники виборчого права не приділяють достатньої уваги міжнародно-правовим документам з виборчого права, згоду на обов'язковість яких дала Верховна Рада України і які є частиною національного законодавства України. Саме тому вивчення трансформації виборчої системи України відповідно до вимог міжнародної спільноти та покращення конструктивного діалогу між європейськими та українськими урядовими та неурядовими інституціями стає особливо актуальним в сучасних умовах.

Український вчений О. О. Ковальова запровадила в науковий обіг поняття “субстантивної демократії”, тобто визначення політичного режиму за критерієм якості функціонування політичних інститутів і демократичної спрямованості політичного процесу [6], що дає змогу оцінити політичні процеси, які відбуваються в Україні. Відповідно до третього Копенгагенського критерію членства в ЄС однією з основних умов інтеграції України до міжнародного співтовариства як рівноправного суб'єкта є відповідність її національного законодавства загальноєвропейським вимогам та стандартам (*acquis communautaire* — правової системи ЄС) [7, 10]. Це означає, що на момент вступу до ЄС країни-кандидати повинні не тільки імплементувати до національної правової системи всі елементи *acquis communautaire*, але й адаптувати проекти нормативних актів, нератифіковані конвенції ЄС і політичні ініціативи інститутів ЄС, забезпечити їхнє ефективне застосування в національній правовій системі відповідно до адміністративних і судових процедур. Практичне здійснення Програми інтеграції України до Європейського Союзу вимагає правової гармонізації нормативно-правових актів до вимог ЄС.

У цьому контексті висвітлення модернізації, гармонізації та адаптації українського виборчого законодавства до європейських політико-правових стандартів як пріоритетного напрямку євроінтеграційної політики України постає нагальним завданням.

Методологічною основою для вивчення євроінтеграції є концепція європеїзації, представники якої виводять політичну динаміку здебільшого з неузгодженостей між національними і загальноєвропейським рівнями. На їх думку національний і загальноєвропейський рівні мусять бути конгруентними (сумісними), а тому відповідно вимоги до пристосування національних акторів вони виводять з наявних протиріч. Таке припущення дозволяє дослідити впровадження на національному рівні директив загальноєвропейських центральних органів. Представник одного із трьох підходів до європеїзації Роберт Лейдреч розуміє під нею “процес переорієнтування напрямків та форм політики до того рівня, на якому політична та економічна динаміка

ЄС стає частиною організаційної логіки національної політики та її творення” [12]. Тобто вчений наголошує на впливах європейської інтеграції на національних акторів, процеси і структури. Отже, європейська інтеграція стає необхідною умовою європеїзації.

Клаус Г. Гьотц вважає, що для кращого розуміння європеїзації як процесу слід приділяти більше уваги її моменту часу (time), послідовності (timing) та швидкості (tempo) [1, с. 257]. Для України особливо важливо видається здатність здійснити ті чи інші реформи, показати, наскільки сильними є коаліції прихильників чи супротивників виборчих реформ або якими механізмами гальмування реформування виборчого законодавства володіють національні інститути.

Отже, вплив європейської інтеграції на політику України зумовлює виникнення явища європеїзації. Під європейською правовою інтеграцією слід розуміти процес об’єднання та взаємного пристосування національних правових систем Європи в межах міждержавних правових систем з метою досягнення та збереження стабільності й розвитку європейського регіону та його суб’єктів [3, с. 36-37.]. Дослідники цієї проблеми, зокрема Л. Луць, вважають, що сучасна європейська правова інтеграція містить такі основні стадії:

- 1) наближення національних правових систем до європейських міждержавних правових систем шляхом попередньої адаптації внутрішньодержавного законодавства до європейських правових стандартів;

- 2) входження їх до європейських міждержавних правових систем у межах єдиного правового простору та остаточна правова адаптація.

При виникненні об'єктивної потреби з'являється ще одна стадія, яка передує стадії наближення, яку називають стадією поглибленої взаємодії та узгодження засад формування міждержавно-правової системи [8, с. 28.]. Ефективність адаптаційного механізму залежить від вірного вибору способів інтеграції, серед яких найважливішими є гармонізація та уніфікація. На сьогодні найактуальнішим постає основний різновид правової уніфікації — нормативно-правовий, який в сучасних умовах набуває особливого значення. Така уніфікація здійснюється з метою зближення норм міжнародного та національного права, а також одного (уподібненого) їх застосування та усунення розбіжностей. Основним засобом її проведення є міжнародні договори, резолюції та рекомендації міжнародних органів.

Українські органи влади, підписавши Європейську конвенцію про захист прав та основних свобод людини, тим самим підтвердили наміри щодо впровадження Європейських стандартів та критеріїв, які гарантують забезпечення ефективної політичної демократії заради реалізації гарантованих прав та свобод людини. Президентські вибори 1991 р. в Україні дали підстави говорити про справедливість мінімалістської традиції розуміння демократії, яку заклав Й. Шумпетер. Згідно цієї концепції проведення вільних, демократичних виборів є неодмінною підставою для утвердження демократичного режиму. Здобуття влади на основі виборів є мінімальним критерієм демократії. Демократична процедура зміни влади (чергування), закладає необхідні основи для можливості подальшої консолідації демократії [9, с. 13.].

На сьогодні міжнародна спільнота визнає тільки ті вибори, які відповідають критеріям, закріпленим у основних міжнародно-правових документах. Це, зокрема, Статут ООН 1945 р., Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 р. (Протокол № 1 1952 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. Окрім них проведення виборів в Україні потенційно повинно відповідати вимогам ряду регіональних стандартів, представлених у таблиці 1. Б. Бабін виділяє три міждержавні системи, нор-

Таблиця 1

Міжнародно-правові документи, яким повинно відповідати виборче законодавство в Україні в певні електоральні цикли

Дата проведення та вид виборів в Україні	Регіональні правові документи щодо виборів
1991 р. Президентські Загальноукраїнський референдум	Статут Ради Європи 1949 р. Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру безпеки і співробітництва в Європі 1990 р.
1994 р. Парламентські (дострокові)	Заключний акт НБСЄ 1975 р. Паризька Хартія для нової Європи 1990 р.
1994 р. Органів місцевого самоврядування	Всі наведені вище
1994 р. Президентські (дострокові)	Декларація про вільні та справедливі (чесні) вибори 1994 р.
1998 р. Парламентські	Рекомендації ОБСЄ по спостереженню за виборами 1997 р.
1998 р. Органів місцевого самоврядування	Всі наведені вище
1999 р. Президентські	Декларація Стамбульської зустрічі на вищому рівні 1999 р. Хартія європейської безпеки ОБСЄ 1999 р.
2000 р. Загальноукраїнський референдум	Всі наведені вище. Керівні принципи для конституційних референдумів на національному рівні 2001 р. (Венеціанська комісія)
2002 р. Парламентські	Кодекс належної практики у виборчих справах 2002 р. (Венеціанська комісія) Конвенція про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах-учасниках Співдружності Незалежних Держав 2002 р.
2002 р. Вибори органів місцевого самоврядування	Всі наведені вище
2004 р. Президентські вибори	Керівництво з оцінки виборчого процесу 2003 р. (Венеціанська комісія)
2006 р. Парламентські	Кодекс належної практики у виборчих справах 2005 р. (Венеціанська комісія) Керівництво по спостереженню за виборами 2005 р. (ОБСЄ) Декларація принципів міжнародного спостереження за виборами 2006 р. прийнята на засіданні Виконавчої Ради Асоціації організаторів виборів країн Центральної та Східної Європи
2006 р. Вибори органів місцевого самоврядування	Керівництво по спостереженню за місцевими виборами 2003 р. (ОБСЄ)
2007 р. Парламентські (дострокові)	Всі наведені вище

мативні акти яких є для України визначальними — ОБСЄ, Рада Європи та Європейський Союз. При цьому він акцентує увагу на складності та неоднозначності класифікації та визначенні юридичної сили цих актів, розмаїтті суб'єктів прийняття, та форм джерел, невизначеність правової природи міжнародних програм для регулювання виборчих процесів [11, с. 66-67].

Особливого значення для досягнення Україною так званого “*acquis* критерію” у сфері виборів має діяльність Європейська комісія за демократію через право, яка є консультативним органом Ради Європи з міжнародного, конституційного, виборчого права та прав людини. Діяльність Венеціанської комісії триває з 1990 р., після об'єднання Німеччини та викликана необхідністю здійснювати експертизу законів та законопроектів на предмет їхньої відповідності європейським стандартам, закріпленим документами європейських інституцій та практикою. Співробітництво із цією організацією відбувається на підставі угод із національними органами влади про співробітництво. В галузі виборчого права Європейська комісія виносить висновки щодо проектів законів про вибори та разом з ОБСЄ/БДПЛ спільні висновки щодо чинного національного законодавства, при цьому Венеціанська комісія не втручається в політичні процеси, а лише дає юридичні поради.

Після прийняття Угоди про Партнерство та Співробітництво між Європейським Союзом та Україною від 14 червня 1994 р. Венеціанська комісія здійснювала детальний аналіз конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 року, Конституції України 1996 р. і таке ін. Проте громадськості України вона стала відомою після категоричного висновку про неконституційність проведення референдуму в Україні 2000 р. На підставі рішень Венеціанської комісії Моніторинговий комітет Парламентської Асамблеї Ради Європи прийняв 8 березня 2000 р. пропозицію Асамблеї “припинити членство України в Раді Європи, якщо так званий “референдум” з реформи інститутів влади, призначений на 16 квітня, відбудеться за існуючих обставин”. Безумовно така думка сприяла прийняттю Конституційним Судом України рішень про виключення

з переліку питань, винесених для всенародного рішення, питань про недовіру Верховній Раді України та можливість прийняття Конституції України всеукраїнським референдумом. Загальновідомо, що результати референдуму так і не набули чинності.

Протягом 2000-2004 рр., в період електоральних кампаній Венеціанська комісія неодноразово розглядала законопроекти щодо виборчого законодавства України, висловлювала рекомендації та побажання щодо їх удосконалення, проте вони були поодинокими і не мали системного характеру. Зауважимо, що проведення референдуму в Україні в 2000 р. із порушенням всіх можливих засад та із використанням небаченого досі адміністративного ресурсу послужило причиною прийняття Керівних принципів для конституційних референдумів на національному рівні 2001 р.

Новий етап у діяльності Європейської комісії за демократію через право щодо України почався із 8 вересня 2005 р., коли був підписаний План співпраці між Центральною виборчою комісією та Координатором проектів ОБСЄ в Україні для проведення діяльності, пов'язаної з виборами в рамках проекту “Сприяння подальшому удосконаленню практики демократичного управління в Україні”. Тільки протягом 2006-2008 рр. було прийнято 24 документа прямо чи опосередковано дотичних до виборчого права України. Вони свідчать про такі основні форми діяльності як коментарі, попередні висновки та висновки щодо виборчого законодавства, а також практичні семінари для суддів та членів виборчих органів. Моніторинг основної діяльності Венеціанської комісії щодо України міститься у таблиці 2.

Серед них, звичайно, найважливішими є висновки щодо проекту Закону “Про державний реєстр виборців”, щодо Закону України “Про вибори народних депутатів України”, про законодавче забезпечення проведення дострокових виборів в Україні у 2007 р., щодо поправок до проекту Закону про статус народних депутатів України, щодо проекту Закону про парламентську опозицію.

Негативна оцінка Венеціанської комісії окремих положень цих нормативних актів мала небажані наслідки для України. Зокрема, Комітет з питань іноземних справ Європарламенту визнав можливість європейської перспективи України, але відмовився надати їй статус “потенційного кандидата”. Однією із причин такого рішення є імовірна невідповідність українських реалій

Таблиця 2

Діяльність Венеціанської комісії щодо виборів в Україні
2006-2008 рр. [за: 11]

Дата	Форми діяльності	Основні документи щодо виборів в Україні, прийняті Венеціанською комісією
1	2	3
20 січня 2006 р.	Попередній висновок	Попередній висновок Венеціанської комісії та ОБСЄ/БДПЛ щодо проекту Закону про державний реєстр виборців України, запропонований народними депутатами України О. Задорожним та Ю. Ключковським прийнятий Радою Демократичних Виборів на 15 засіданні (15 грудня 2005 р.) та на 65-у пленарному засіданні Венеціанської комісії (16-17 грудня 2005 р.)
2 березня 2006 р.	Висновок	Висновок Венеціанської комісії та ОБСЄ/БДПЛ, щодо Закону України “Про вибори народних депутатів України” прийнятий Радою Демократичних Виборів на 15 засіданні (15 грудня 2005 р.) та на 65-у пленарному засіданні Венеціанської комісії (16-17 грудня 2005 р.)
22 червня 2006 р.	Висновок	Висновок щодо можливостей конституційного та законодавчого удосконалення гарантування безперервного функціонування Конституційного Суду України, прийнятого Венеціанською комісією на 67-му пленарному засіданні (9-10 червня 2006 р.)
26 жовтня 2006 р.	Висновок	Висновок щодо можливості вступу на правах попереднього членства на основі рішення про припинення виконання функцій українських парламентарів, прийнята Венеціанською комісією на 68 Пленарному засіданні (13-14 жовтня 2006 р.)
7 березня 2007 р.	Коментар	Коментар до проекту Закону “Про Парламентську опозицію в Україні”
8 березня 2007 р.	Попередній висновок	Попередній висновок щодо проекту Закону “Про Парламентську опозицію в Україні”
7 березня 2007 р.	Коментар	Коментар щодо Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад”
22 травня 2007 р.	Попередній висновок	Попередній висновок щодо Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад”
23 травня 2007 р.	Попередній спільний висновок Венеціанської комісії та ОБСЄ/БДПЛ	Попередній спільний висновок Венеціанської комісії та ОБСЄ/БДПЛ щодо проекту Закону про державний реєстр виборців України
29 травня 2007 р.	Попередній висновок	Попередній висновок про законодавче забезпечення проведення дострокових виборів в Україні

продовження табл. 2

1	2	3
5 червня 2007	Висновок	Висновок про законодавче забезпечення проведення дострокових виборів в Україні прийняте на пленарному засіданні Венеціанської комісії 1-2 червня 2007 р.
25 травня 2007 р.	Попередній висновок	Попередній висновок щодо проекту Закону “Про Парламентську опозицію в Україні”
5 червня 2007 р.	Висновок	Висновок щодо Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад”
15 червня 2007 р.	Спільний попередній висновок Венеціанської комісії та ОБСЄ/БДПЛ	Спільний попередній висновок Венеціанської комісії та ОБСЄ/БДПЛ про проект Закону про державний реєстр виборців України, прийнятий на 71-му пленарному засіданні 1-2 червня 2007 р.
10 серпня 2007 р.	Коментарі	Коментарі щодо поправок до проекту Закону про статус народних депутатів України
14-15 вересня 2007 р.	Семинар	Семинар для суддів з питань виборів (м. Київ) (Висновки Венеціанської комісії щодо українського виборчого законодавства, межі сприяння дотримання виборчих прав відповідно до ст. 3 протоколу № 1)
24 вересня 2007 р.	Попередній висновок	Попередній висновок щодо поправок до проекту Закону про статус народних депутатів України
22 жовтня 2007 р.	Висновок	Висновок щодо поправок до проекту Закону про статус народних депутатів України, прийнятий на 72 пленарному засіданні Венеціанської комісії 19-20 жовтня 2007 р.
16 червня 2008 р.	Висновок	Висновок щодо Проекту Конституції України (підготовленого робочою групою на чолі із В. М. Шаповалом), прийнятий на 75 пленарному засіданні Венеціанської комісії 13-14 червня 2008 р.

щодо виконання третього Копенгагенського критерію, і зокрема висновок Венеціанської комісії про невідповідність положень законопроектів “Про опозицію” та “Про імперативний мандат” загальноприйнятим демократичним нормам. Висновки базуються на відсутності європейського досвіду формалізації інституту парламентської опозиції, особливо зважаючи на порушення прав народних депутатів мати вільний мандат і не належати ні до опозиції, ні до коаліції. Запровадження партійного імперативного мандата всупереч неодноразовим рекомендаціям міжнародних інституцій кваліфікується як відступ від демократичних норм, що існують в Україні.

Надзвичайно вагомим аспектом взаємної співпраці є доведення до відома широких кіл наукової громадськості та широ-

кого загалу пересічних виборців змісту рекомендацій та висновків Венеціанської комісії завдяки публікаціям у часописах “Вісник Центральної виборчої комісії”, “Вибори та демократія”, фундаментальних виданнях [11, 12].

Таким чином, тісна взаємодія із міжнародними європейськими організаціями, а особливо Європейською комісією за демократію через право сприяє гармонізації виборчого законодавства України відповідно до світових та європейських стандартів виборчого права. Виконання третього Копенгагенського критерію стане основою для забезпечення виконання першого політичного критерію, вагомим аргументом для пришвидшення євроінтеграційних процесів в Україні. Позитивні Висновки Венеціанської комісії є невід’ємним елементом зовнішньополітичної легітимації влади в Україні.

Література

1. Райнер А. Європеїзація та інтеграція: концепти дослідження ЄС // Європейська інтеграція. — К.: Києво-Могилянська академія, 2007. — С. 255-274.
2. Бабін Б. Програмність міжнародного регулювання виборчих правовідносин в Україні // Вибори та демократія. — 2007. — № 1 (11). — С. 54-58.
3. Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми: Моногр. / За ред. В. П. Горбатенка. — К., 2005. — 332 с.
4. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Мат. Венеціанської комісії, ОБСЄ/ВДПЛ, ПАРЄ / За ред. Ю. Ключковського. — К.: ФАТА, ЛТД, 2008.
5. Європейські стандарти в галузі вільних виборів. — К.: Ін Юре, 2002. — 58 с.
6. Ковальова О. О. Методологія Європейського Союзу з оцінки демократичності політичних інститутів держав-кандидатів на вступ // Людина і політика. — 2003. — № 1. — С. 3-9.
7. Концепція Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Схвалена Законом України від 21 листопада 2002 р. № 228-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 3. — Ст. 12.
8. Луць Л. Деякі проблеми європейської правової інтеграції // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ при НАВС України. — Львів, 2002. — Вип. 1 (16). — С. 28.

9. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // Полис. — 1998. — № 2. — С. 13.
10. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2004. — № 29. — Ст. 367.
11. Documents by Country return to list of countries // [http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDL-AD\(2002\)023rev-ukr.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDL-AD(2002)023rev-ukr.pdf). — 21 вересня 2008 р.
12. Ladrech R. Europeanization of Domestic Politics and Institutions: The Case of France // Journal of Common Market Studies. — 1994. — № 32. — P. 69-88.

Резюме

В статье автор изучает взаимодействие субъектов и участников избирательного процесса в Украине в сравнении с европейским опытом.

Рецензент канд. полит. наук, доцент П. С. Кривоцюк

УДК

О. К. Деркач

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Однією з тенденцій сучасного розвитку світу є глобалізація екологічної сфери. Тому, враховуючи довготривалу відірваність України від процесу світового розвитку (наслідок перебування в складі СРСР), досить важливим на сучасному етапі є активна інтеграція нашої держави до міжнародної спільноти, де вона має зайняти належне їй місце. Оскільки за своєю суттю екологічна сфера є досить унікальною, але для її поліпшення життєво необхідне співробітництво держав із різною економічною, політичною, релігійною та культурною орієнтацією, тож Україна має всі можливості для входження до світового товариства і шляхом екологічної інтеграції.

Актуальність даного дослідження зумовлена насамперед тим, що сучасний екологічний та еколого-економічний стан України вимагає постійної уваги з боку держави щодо її діяльності із забезпечення реалізації екологічної політики країни. Посилення

значення цілеспрямованої діяльності у цій сфері визначається всіма корінними політичними та економічними перетвореннями, що мали місце останніми роками в Україні.

Ще одним беззаперечним фактом є те, що Україна — одна з найбільших за територією, чисельністю населення та економічним потенціалом держав Європи. На її території зосереджені величезні природні багатства, однак суто колонізаторський підхід і безгосподарність призвели не тільки до порушення, а й до руйнування природних ландшафтів. Надмірна концентрація сільського господарства та промисловості зумовила катастрофічне забруднення повітря, води й ґрунту. Сучасні масштаби екологічних змін створили реальну загрозу життю та здоров'ю громадян.

Метою даного дослідження є аналіз проблем сучасної національної екологічної політики, її пріоритетів, цілей, закономірностей, механізмів, тенденцій, характеру, умов, особливостей становлення та функціонування як самостійної сфери суспільних відносин.

Дослідження проблем та перспектив розвитку екологічної політики в Україні посідає особливе місце у працях вітчизняних та закордонних дослідників. Потрібно відзначити праці А. Б. Качинського [7, 8] та К. М. Ситника [13], в яких особлива увага звернена на стан та перспективи розвитку екологічної політики нашої держави. А також висвітлено досвід проведення екологічної політики в розвинутих державах світу, з урахуванням програми Конференції ООН в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), яка мала безпосередній вплив на формування засад екологічної політики у світі, а в Україні зокрема. У роботах Т. Ю. Перги [10, 11] присвячених проблемам становлення засад екологічної політики у світовому вимірі, запропоновано шляхи екологічної інтеграції України до світового співтовариства. Економічні аспекти екологічної політики розглянуто у праці С. С. Беляєвої [4], де визначено стан та перспективи впровадження сталого розвитку в нашій державі, з урахуванням міжнародного досвіду. На окрему увагу заслуговують праці Гакмана П. [1], Гардашука Т. В. [5], Дорогунцова С. І. [12] та російського науковця Урсула А. Д. [14].

Насамперед автор вважає за доцільне розглянути національну екологічну політику, яка регламентується нормативними актами внутрішнього характеру. Так, у 1991 році ухвалено Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища. У

1998 році набули чинності “Головні напрями державної політики в галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки”.

У січні 1999 р. Верховна Рада України прийняла Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України, в якій екологічна деградація довкілля визнавалась однією із загроз національному розвитку нашої держави. Звісно це зумовило необхідність визнання одним з пріоритетних напрямів національної внутрішньої та зовнішньої політики боротьбу за якість навколишнього природного середовища України [6, с. 28].

Вперше визначення поняття “сталого розвитку” було запропоновано у доповіді голови міжнародної комісії ООН з довкілля Гро Харлем Брутланд під назвою “Наше спільне майбутнє” у 1987 році. “Сталий розвиток — це такий розвиток суспільства, за якого задоволення потреб сучасних поколінь не має ставити під загрозу можливості майбутніх поколінь задовольняти свої потреби” [13, с. 13].

Згідно з основними принципами стратегії сталого розвитку, яка була теоретично обґрунтована і визнана всіма країнами світу (конференція ООН з проблем навколишнього середовища та глобального розвитку в Ріо-де-Жанейро у 1992 р.), Міністерством екологічної безпеки України було розроблено проект Концепції сталого розвитку. Він передбачає, що “забезпечити сталий розвиток можливо лише шляхом ефективного використання всіх видів ресурсів, структурно-технологічної реструктуризації виробництва, наукового творчого потенціалу. Охорона довкілля та раціональне використання природних ресурсів повинні розглядатися не як самоціль, а як невід’ємна складова цього важливого процесу” [8, с. 78].

Одним із завдань досягнення сталого розвитку є зміна виробничих процесів, що споживають ресурси, виробляють відходи і продукують забруднення більше, ніж екосистема може переробити і нейтралізувати.

Уряд України визначив базовими стратегічними напрямками формування національної політики розвитку на засадах екологічної, економічної та соціальної збалансованості природну та інтелектуальну домінанти. Їх значення для реалізації стратегій сталого розвитку в Україні окреслено в основних напрямках державної екологічної політики України та в Посланні Президента

України до Верховної Ради України “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки” [4, с. 26].

У 1998 р. Верховна Рада України затвердила постанову “Про основні напрями державної політики в галузі охорони навколишнього природного середовища, використанням природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки”, яка розглядається як державна програма охорони довкілля України. Вагому роль у збереженні екологічного балансу відіграє екологічна експертиза. В законі про “Екологічну експертизу” (1995) декларується: “Екологічній експертизі підлягають всі види інвестиційних програм, проектів, схем розвитку і розміщення продуктивних сил, розвитку окремих галузей виробництва, генеральних планів, проектів на будівництво і реконструкцію, проекти нормативно-правових актів, документації щодо впровадження нової техніки, матеріалів і технологій” [13, с. 15]. Проте, практика свідчить протилежне: проголосивши дотримання засад сталого розвитку, Україна по суті продовжує екстенсивне “радянське” господарювання. Так, зарегулювання стоку Дніпра й інших річок України та “велике зрошення” земель на площі майже 2,5 млн. га, призвело до тяжкої екологічної кризи (розвитку процесу деградації ґрунтів і підтоплення територій), а саме: 30% ґрунтів осолонцьовані або повністю засолені; 4% — еродованих ґрунтів; 8% — мають високу кислотність; 5% — перезволожено і вторинно заболочено. Така плата за нераціональні гідротехнічні перебудови і водогосподарську діяльність у державі. Злочинне вирубування лісів протягом півстоліття разом з нераціональною водогосподарською діяльністю в західному регіоні України спровокувало руйнівні повені та затоплення селищ і сільськогосподарських угідь, що яскраво простежується впродовж останніх років. З метою боротьби з повенями Міністерство екологічних ресурсів України затвердило спеціальну програму, у якій не знайшов відображення такий ефективний метод боротьби з повенями і селями, як спорудження загат і ставків у верхів'ях карпатських річок. Ці ставки можна було б використовувати для розведення форелі та виробництва дешевої електроенергії, якої, мабуть, було б достатньо для покриття потужностей двох атомних реакторів на Хмельницькій та Рівненській АЕС.

Оцінюючи економіку України за критерієм сталого розвитку впадає у вічі його нераціональність та шкідливість для природи і здоров'я народу. Взяти хоча б чорну металургію та допоміжні виробництва з їхніми надзвичайно брудними технологіями. Хіба не є абсурдним те, що у Маріуполі функціонують 2 великих металургійних комбінати, коксохімічний та інші екологічно брудні підприємства. Адже викиди шкідливих речовин в атмосферу в цьому місті 800 тис. т щороку, тобто в 2,5 рази більше, ніж у Москві [13, с. 16]. І це у місті, кліматична зона якого сприятлива для розвитку санаторно-курортного комплексу і туризму. Тож не дивно, що різко погіршився санітарно-гігієнічний стан Чорного і Азовського морів. Останнє, до речі, до другої світової війни було найпродуктивнішим морем світу, а наприкінці 80-х рр. минулого століття майже втратило своє рибогосподарське значення. Аж ніяк не кращою є екологічна ситуація і в м. Дніпродзержинську Дніпропетровської області, де крім велетенського металургійного комбінату, діють Придніпровський хімічний завод і два коксохімічних підприємства, які отруюють повітряний і водний басейни у радіусі щонайменше 100 км [13, с. 16].

Очевидним є той факт, що згадана вище державна програма, на жаль, не містить конкретних у часі і просторі рішень щодо переходу на новітні безвідходні технології у металургійній та хімічній промисловості. Звісно, без цього неможливе формування збалансованої системи природокористування й адекватна структурна перебудова виробничого потенціалу економіки; екологізація технологій у промисловості, енергетиці, будівництві, сільському господарстві та транспорті; стабілізація і поліпшення екологічного стану в містах і промислових центрах Донецько-Придніпровського та інших регіонів.

До основних національних рушійних сил гармонізації життєдіяльності суспільства на шляху до сталого розвитку держави належать державні інституції (законодавчі, наукові, освітні, виконавчі), місцеве самоврядування, неурядові організації, громадські об'єднання, підприємницькі кола, населення, яким сьогодні властивий різний рівень екологічної активності, і як наслідок, ступінь впливу на суспільство та процеси впровадження принципів сталого розвитку. Як підтверджує досвід "екологічного партнерства", розуміння того, що екологічні проблеми України

реальніше можна вирішувати за допомогою міжнародних партнерів, спрямовує зусилля національних рушійних сил до гармонізації життєдіяльності міжнародної допомоги, залучення іноземних інвестицій, зокрема, виробництва, запровадження ресурсощадних технологій, розвиток регіональної системи управління промисловими відходами [4, с. 26].

Неможливість успішного розв'язання проблеми сталого розвитку у період реалізації програми ринкового реформування економіки пов'язана з тим, що економічні реформи здійснюються в обмеженому ринковому просторі. Цей процес ускладнює також непослідовність політичного реформування суспільства та поглиблення соціальної та економічної кризи.

Заходи з охорони довкілля повинні мати відповідне фінансування й підтримку економічними інструментами. Проблема в цій сфері полягає в тому, що для багатьох інституцій охорона довкілля має відносно невисокий пріоритет. Ось чому необхідно змінити інституційні можливості, які є обмеженими, що вказує на нагальну потребу екологізації всіх рівнів державного управління [4, с. 27].

Кардинальним питанням охорони навколишнього середовища сьогодні є реформування діючої системи фінансування екологічної сфери відповідно до ринкових умов господарювання та адміністративної реформи, що здійснюється. Сьогодні в Україні є два централізовані державні джерела фінансування природоохоронних витрат: у Державному бюджеті України головний розділ "Охорона навколишнього природного середовища та ядерна безпека" (у місцевих бюджетах відсутні) та фонди охорони навколишнього природного середовища (державний у складі держбюджету та місцеві у складі відповідних бюджетів).

У класичному розумінні Екологічний фонд — це спеціалізована фінансово-управлінська структура, головною метою якої є збирання, консолідація, залучення коштів з усіх джерел та спрямування їх на охорону навколишнього середовища. Ці кошти надходять від екологічних платежів, міжнародної допомоги (гранти). В Україні впроваджено такі екологічні платежі, як збори за забруднення навколишнього середовища та за використання природних ресурсів, штрафи, компенсація заподіяної шкоди [1, с. 276].

Враховуючи обмеженість бюджетних коштів та з метою залучення додаткових інвестицій на охорону навколишнього се-

редовища, сьогодні необхідно впроваджувати ринкові механізми фінансування природоохоронної діяльності. Здійснення організаційно-економічних заходів щодо поліпшення екологічної ситуації в Україні неможливе за сучасних умов без проведення в країні комплексної еколого-економічної реформи, реалізації першочергових завдань екологічної політики, насамперед тих, що забезпечують можливість реального виходу з еколого-економічної кризи, створюють умови для подальшого вдосконалення природоохоронного законодавства, розвитку екологічного бізнесу тощо. Зі свого боку економічна реформа в Україні, повинна бути спрямована на ліквідацію екологічної кризи на засадах здійснення адекватної екологічної політики. Одним з таких перспективних і ефективних шляхів вирішення проблеми інвестування природоохоронної діяльності може стати лізинг. Слово “лізинг” походить від англійського слова “to lease” — брати чи давати майно в оренду, тобто у тимчасове володіння і користування [12, с. 8].

Лізинг передбачає товарне кредитування, що дозволяє без значної напруги відновлювати виробничі фонди та дає змогу набувати майно великої вартості. Серед країн Центральної та Східної Європи лише у Польщі діє екологічний лізинг для спрямування інвестицій на природоохоронні заходи. В Україні поступово набуває поширення лізинг в інших сферах господарювання, наприклад, створені і діють Державні лізингові фонди в сільському, автомобільному, залізничному господарствах [1, с. 278-279].

В Україні розроблено “Основні напрями екологічної політики”, розробляється Концепція сталого розвитку. Однак це документи загального спрямування, де відсутні конкретні завдання, терміни реалізації, обсяги і джерела фінансування. Деякі загальнодержавні екологічні програми затверджувались ще у 90-х рр. минулого століття з погляду того часу. Отже, вони потребують уточнення та пріоритетності в частині природоохоронних заходів, що буде можливим лише за розробки єдиної загальнодержавної еколого-інвестиційної програми.

У Постанові Верховної Ради України “Про основні напрями державної політики у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки” визначено найбільш актуальні проблеми природних вод на території України, а саме:

- 1) кризове зменшення самовідтворювальних можливостей річок та виснаження водоресурсного потенціалу, до якого призвело надмірне антропогенне навантаження на водні об'єкти внаслідок інтенсивного способу ведення водного господарства;
- 2) значне забруднення водних об'єктів унаслідок неупорядкованого відведення стічних вод від населених пунктів, господарських об'єктів і сільськогосподарських угідь;
- 3) широкомасштабне радіаційне забруднення басейнів багатьох річок унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС;
- 4) погіршення якості питної води через незадовільний екологічний стан джерел питного водопостачання;
- 5) недостатність економічного механізму використання і реалізації водоохоронних заходів;
- 7) відсутність автоматизованої постійно діючої мережі моніторингу в системі водокористування тощо [3, с. 4].

Названі екологічні проблеми є актуальними для всіх водних басейнів України, зокрема Дніпра, водні ресурси якого становлять близько 80% і забезпечують водою понад 32 млн. населення на 2/3 господарського потенціалу країни. Інтенсивне використання земель басейну Дніпра для ведення сільського господарства (60% території розорано), яке призвело до ерозії 35% та трансформування 80% земель первинного природного ландшафту, перетворило водосховища на Дніпрі в акумулятори забруднювальних речовин. Значної шкоди завдала катастрофа на Чорнобильській АЕС; у критичному стані перебувають малі річки басейну, значна частина яких втратила природну здатність до самоочищення. В катастрофічному стані річки нижнього Дніпра, де щороку ускладнюється санітарно-епідеміологічна ситуація, зменшується вилов риби та бідніє біологічне різноманіття. Не в кращому, а подекуди і в гіршому стані перебувають басейни інших річок України.

Головною метою екологічної безпеки України має бути вироблення концептуальних основ загальної стратегії в галузі навколишнього середовища і раціонального природокористування, а також дотримання їх на практиці для сталого економічного та соціального розвитку держави. При цьому передбачається формування нових типів технологічних процесів, соціальної організації та управління, здатності розв'язувати екологічні проблеми

та зменшувати будь-які екологічні небезпеки, що становлять значну загрозу національній безпеці України [2, с. 32].

На сучасний стан та тенденції розвитку національної екологічної безпеки впливає рівень економічного розвитку України, державна економічна політика, що визначає пріоритети розміщення та інвестування народного господарства, екологічно містких галузей та токсичних виробництв. Існуючі на сьогодні в Україні нормативи екологічної безпеки в основному відповідають екологічним стандартам розвинутих країн. Однак сучасна економічна депресія, яка зумовлює вкрай недостатній рівень інвестування природоохоронних програм, що складає лише 0,02-0,03 % ВВП, а також продовження державного субсидування екологічно небезпечного ресурсокористування роблять проблематичними реалізацію таких стандартів та дотримання соціоекологічних орієнтирів в економічному розвитку на найближчу перспективу. Причина цих проблем у техногенному типі економічного розвитку, який склався ще в радянські часи. Виділяють, принаймні, три обмеження техногенного типу розвитку: екологічне, економічне (інвестиційне) та соціальне, які ведуть до загрози як національної, так і екологічної безпеки країни [10, с. 2].

Першим обмеженням техногенного типу розвитку є екологічне, яке обмежує подальшу можливість нерационального екстенсивного економічного розвитку України. Глибока деградація природного фундаменту економіки та соціального розвитку може відбутися в найближчу історичну перспективу в разі не прийняття фахово-розроблених і термінових заходів. Так, за оцінками спеціалістів в найближчі роки в багатьох аграрних регіонах країни можна очікувати екологічну кризу, яка викликана деградацією земельних, перш за все, сільськогосподарських угідь. Статистичні дані підтверджують ряд небезпечних тенденцій у природокористуванні України, які знижують рівень екологічної безпеки. Серед них, перш за все, зростання техногенних аварій і катастроф, численні порушення норм експлуатації мінерально-сировинних, земельних, водних та лісових ресурсів, послаблення екологічного контролю, прискорене нагромадження промислових відходів, і особливо токсичних тощо [9, с. 29].

Чи не найголовнішим є другий аспект, тобто економічне обмеження техногенного типу розвитку. Адже саме проблема фінансування, економічного забезпечення та реформування еко-

номіки стоїть на заваді проведення раціональної екологічної політики. Економічна ж стратегія і тактика неможливі без мобілізації державних зусиль на розв'язання екологічних проблем, які слід розглядати як загальнодержавну, загальноекономічну проблему, що вимагає чітких економічних параметрів, дієвого механізму державного та ринкового регулювання, гарантованого державою ресурсно-фінансового забезпечення. Державно-управлінське регулювання слід розцінювати на перехідному етапі розвитку країни як вирішальний фактор в загальній системі державного впливу на становлення соціально орієнтованої ринкової економіки, в якій одне з чільних місць має посідати екологічно безпечне та природозберігаюче виробництво.

Разом з тим, органи державного управління, політичні сили, чи громадськість самі по собі не вирішать нагальні екологічні завдання, обумовлені реальним життям. Державні владні, перш за все, виконавчі структури повинні мати сильні регулюючі функції необхідні для обґрунтування та здійснення програми соціально-екологічних перетворень, розробки моделі післякризового еколого-економічного розвитку регіонів та всієї країни [5, с. 26].

Екологічна політика держави, яка органічно не випливає з її економічних основ, неспроможна творити оптимальне соціально-економічне середовище для ефективного функціонування виробничого потенціалу екологобезпечного виробництва. І навпаки, економічна політика держави буде дієвою і повною, якщо в ній знайдуть своє втілення вирішення природоохоронних та ресурсозберігаючих проблем, завдання та цілі екологічної політики, без вирішення яких унеможлиблюється подальший поступальний розвиток країни, якщо при цьому ще враховувати не лише забруднення довкілля та нераціональне використання природних ресурсів, а й неухильне зменшення працездатного населення в зв'язку з погіршенням екологічної ситуації та глибинними соціальними негараздами трансформаційного періоду [7, с. 24].

Держава має визнати екологічні проблеми в Україні не лише як пріоритетні, а й виходити з того, що у становленні незалежної національної економіки у даний момент саме екологічній складовій належить ключова, вирішальна роль. Складність формування механізму взаємовідносин у цій сфері полягає у тому, що держава має чітко визначити, яку роль, компетенцію та відповідальність за створення екологобезпечного виробництва та ви-

рішення екологічних проблем вона бере на себе, а що делегує органам самоврядування, управлінським структурам на місцях. Причому чим чіткіше визначено функції та завдання, що бере на себе держава, тим ефективніше функціонуватимуть самоврядні структури [14, с. 28]

Будь-які зміни в екологічній політиці, як і її концептуальна модель, мають віддзеркалювати триєдину систему: по-перше, врахувати напрацьований світовий досвід; по-друге, стан і особливості власного соціально-економічного розвитку та менталітету і, по-третє, завдання та перспективи подальшого національного розвитку в контексті сучасних геополітичних підходів [1, с. 278-279].

Тому, зважаючи на сучасні умови розвитку народного господарства України, вирішальними напрямками розвитку національної екологічної політики слід визнати: врахування екологічних інтересів в процесі здійснення економічної реформи та реформування на цій основі відносин власності; формування ринкових відносин між різними сферами та галузями економіки в інтересах досягнення спільної кінцевої мети — здорового та безпечного, достойного людини природного довкілля, а не забезпечення відомчих, територіальних, кланових чи олігархічних вигод; створення відповідних зовнішньоекономічних умов для забезпечення ефективного розвитку національного екологобезпечного виробництва; організація правового регулювання та захисту екологічного бізнесу, створення умов і структур для його інтеграції у сферу соціально-економічних інтересів.

Література

1. Гакман П. Державне управління системою фінансування екологічної діяльності // Вісник Національної академії державного управління. — 2004. — № 3. — С. 275-279.
2. Бабак М. Чи є здорові українці? // Політика і культура. — 2001. — № 7. — С. 32-33.
3. Барановський В. А. Екологічні проблеми природних вод та їх картографування // Екологічний вісник. — 2004. — № 3. — С. 4.
4. Беляєва С. С. Економіко-екологічні аспекти в контексті сталого розвитку // Екологічний вісник. — 2004. — № 5. — С. 26-28.

5. Гардашук Т. В. Екологічна політика та екологічний рух: сучасний контекст. — К. : ВПЦ Техпринт, 2000. — 126 с.
6. Екологічне право України. Академічний курс: Підр. / За заг. ред. Ю. С. Шемчушенка. — К.: Юридична думка, 2008. — 720 с.
7. Качинський А. Б. Екологічна політика й екологічна безпека України // Екологічний вісник. — 2003. — № 11-12. — С. 23-25.
8. Качинський А. Б., Туровець Л.О. Коли екологія стає політикою // Політика і час. — 2001. — № 6. — С. 78-79.
9. Мірошніченко Ю. Р. Бізнес та екологія: перший крок назустріч // Екологічний вісник. — 2003. — № 11-12. — С. 29-30.
10. Перга Т. Ю. Глобальні зміни клімату та Україна: хто кого? // Екологічний вісник. — 2004. — № 3. — С. 2-3.
11. Перга Т. Ю. І шляхом екологічної інтеграції // Політика і час. — 2006. — № 11. — С. 48-51.
12. Перспективи економічного розвитку України: проблеми, пошук, впровадження: Наук. вид. / За ред. чл.-кор. С. І. Дорогунцова. — К.: РВПС України НАН України, 1998. — 312 с.
13. Ситник К. М., Багнюк В. М. Охорона біосфери: досягнення і прорахунки // Екологічний вісник. — 2004. — № 3. — С. 13-16.
14. Урсул А. Д. Экологическая политика и устойчивое развитие: проблемы методологии // Екологічний вісник. — 2003. — № 11-12. — С. 26-28.

Резюме

Рассматриваются направления экологической политики в Украине.

Рецензент канд. истор. наук, доцент А. Е. Румянцева

УДК 300.4/5+321.8

А. Д. Доронин

РОЛЬ “ТРЕТЬЕГО СЕКТОРА” В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

В социальном государстве наряду с властными институтами общей компетенции, решающим социальные вопросы в общем ряду с другими проблемами, складывается и эффективно функционирует развитая и самодостаточная система государственных институтов с узкой социальной специализацией. К после-

дним относятся и институты законодательной власти (например, комитеты и подкомитеты парламентов по социальным вопросам и политике) и в особенности институты исполнительной власти в аппарате главы государства и правительства (например, министерства социальной защиты, образования, здравоохранения, биржи труда, жилищные департаменты и др.), и институты судебной власти (например, хозяйственные суды). При этом государство активно поощряет возникновение и функционирование разнообразных негосударственных институтов и организаций с узкой социальной специализацией. Речь идет и о частных страховых и пенсионных компаниях, о благотворительных фондах в помощь науке, университетам, культуре, и о профсоюзных организациях и учреждениях социального назначения, и о многом другом. Более того, в условиях социального государства гражданин не просто располагает возможностью воспользоваться услугам государственных институтов по любому социальному вопросу, но может и выбирать между государственным и негосударственными службами. Через перечисленные институты осуществляется бюджетное и небюджетное финансирование социальных программ [1, с. 97].

В условиях устойчивой и динамичной экономики, для которой характерны большая доля инновационных предприятий и достаточно высокие доходы основной массы населения, инвестиционные отрасли нематериального производства могут быть в значительной степени инкорпорированы в негосударственные секторы. Однако и в этом случае соответствующие структуры некоммерческого и частного секторов получают существенные дотации из госбюджета, а также налоговые льготы.

Все большую роль начинает играть так называемый “третий сектор” — сфера общественных объединений. В развитых западных странах благодаря “третьему сектору” государству удается справляться с множеством социальных проблем, опираясь не на бюрократический аппарат и бюджетные средства, а на общественность, благотворительность и самодеятельность. Так, например, в США более 40 % помощи распространяется через неправительственные общественные организации и органы местного самоуправления, роль и влияние которых в обществе постоянно усиливаются. Благодаря “третьему сектору”, на решение социальных проблем государство в США выделяет лишь около 25 % общего объема необходимых затрат.

Негосударственные, неприбыльные объединения и организации, составляющие фундамент гражданского общества, разнятся по сфере приложения сил, по размерам имеющихся в их распоряжении средств, по влиянию. Но их важнейшая общая функция — ограничить вмешательство государства в жизнь общества и одновременно компенсировать его некомпетентность и безразличие рынка к решению многих социальных проблем.

Одно из свидетельств прочных позиций третьего сектора в США — постоянный рост числа неприбыльных ассоциаций национального уровня. За последнее десятилетие XX - начало XXI вв. их стало на треть больше, причем рост продолжается.

В данном контексте целесообразно процитировать Алексиса де Токвиля, утверждения которого не утратили свою актуальность и значимость и в наши дни: “Правительство могло бы возложить на себя обязанности некоторых самых крупных американских ассоциаций, и в отдельных штатах такая попытка уже предпринималась. Однако какая политическая власть когда-либо станет способной достаточно эффективно справляться со всей той массой бесчисленных мелких дел, которая ежедневно выполняется американским гражданами с помощью союзов и объединений?” [2, с. 378].

Давно признанным считается тот факт, что США занимают первое место в мире по числу негосударственных, некоммерческих организаций (на конец XX в. их было более 1 млн.). Как напоминает помещенная в “Международной энциклопедии социальных наук” статья о добровольческих ассоциациях, наблюдатели часто называют США “страной ассоциаций”, “нацией объединяющихся” [3, р. 364-365]. По словам А. де Токвиля, он, находясь в Штатах, не переставал “восхищаться той бесконечной изобретательностью, с которой жители Соединенных Штатов умеют внушить общую цель большому числу людей, добиваясь от них поддержки и готовности добровольно идти к ней” [2, с. 378].

Значительная часть добровольческих усилий с давних времен направлена на прямую благотворительность. Еще в колониальные времена, в конце XVIII в. Б. Франклин, считавший, что каждый гражданин должен помогать своим соотечественникам, разумно используя свое время и средства, стал инициатором нескольких филантропических программ в Бостоне и Филадельфии.

В наше время индивидуальные взносы и посмертные дары составляют до 90 % всех средств, поступающих в благотворительные фонды. Большинство американских семей жертвуют на благотворительные цели в среднем по 2-2,2 % от годового дохода домохозяйства [4].

Начальные формы участия американского бизнеса в филантропии относятся к XIX в., когда небольшие суммы начали выделяться Молодежным христианским ассоциациям. Благотворительность бизнесменов стимулировалась рядом соображений. Так, прежде всего, их интересовала, естественно, положение дел в их сфере деятельности. Действительно, пожертвования в конечном итоге послужат благополучию компании, так как улучшат положение ее наемных работников и потенциальных клиентов, расширят возможности образования в зоне активности компании, благоустроят саму эту “зону”. Немалое значение имела идея ответственности высших классов перед низшими и желание сохранить контроль над теми сферами жизни общества, которые еще свободны от государственного вмешательства. Кроме того, бизнес, корпорации испытывали постоянное общественное давление: на рубеже XIX-XX вв. для большинства крупных корпораций сложились своего рода квоты на размеры благотворительных взносов.

В первой половине XIX в., в эпоху “малого правительства”, вошедшего в историю как правительство неоформленности и слабости центральной власти, благодаря усилиям и деньгам богатых филантропов были учреждены приюты, больницы, учебные заведения. Уже во второй половине века “многие филантропические действия стали более тщательно организованным, с большим ударением на подготовку, дисциплину, опыт” [4].

Можно утверждать, что довольно рано пришло понимание, что филантропическая активность чрезвычайно важна для налаживания отношений корпораций с общественностью, что она является прекрасным средством, позволяющим продемонстрировать заинтересованность в социальной политике и, что тоже немаловажно, свой статус.

Американские благотворительные организации различаются по числу членов и “клиентов”, по размаху предлагаемых ими программ, по срокам существования. Есть организации, возникшие более полутора веков назад: в XIX в. в США появились

Армия Спасения и Красный Крест (обе организации были основаны в середине века, первая в Великобритании, вторая в Швейцарии). С 1896 г. действуют “Волонтеры Америки”. Они работают в домах для престарелых и родильных домах, в летних лагерях, воскресных школах, в коммунальных центрах и т. д. Значительные суммы собирает одна из крупнейших американских благотворительных организаций — United Way. У нее 1300 местных отделений по всей стране [5]. Сфера ее деятельности социальная — трудные подростки, одинокие старки, бездомные.

Специальные программы рассчитаны на активность людей преклонного возраста. В действующей с 1964 г. добровольной программе для пенсионеров и людей преклонного возраста занято почти 450 тыс. добровольцев, большинство из них не моложе 70 лет. Они работают в сотнях разного рода неприбыльных организациях — от больниц и центров досуга до полицейских участков и компьютерных курсов, в совокупности отдавая добровольчеству более 80 млн. часов ежегодно. Некоторые заняты по 40 часов в неделю [6].

В программе “Старые друзья” задействовало всего 12 тыс. добровольцев (не моложе 60 лет). Их задача — помогать еще более пожилым и больным людям, не имеющим сил обеспечить свое самостоятельное существование и — при отсутствии помощи — вынужденным переселиться в дома престарелых.

Появившись в 1973 г., программа позволила тысячам американцев сохранить максимально возможный уровень независимости, остаться, несмотря на болезни, в своем прежнем доме, в своей квартире. Нельзя также не учитывать, что подобная форма дает значительную экономию: содержание в доме престарелых обходится примерно в 10 раз дороже, чем финансовая поддержка, оказывая “старым друзьям” местными властями.

Добровольцы, занятые в этой программе, могут иметь не более четырех “клиентов”. Нередко, проработав с ними несколько лет, они становятся близкими друзьями своих подопечных. В выигрыше оказываются обе стороны.

Многие небольшие организации не только сохраняют дееспособность на протяжении длительного времени, но и успешно развиваются.

В этом отношении показателен пример и Германии, где неправительственные сообщества “охотно” разделяли с государством

его функции, и от десятилетия к десятилетию объем взятых ими на себя задач только увеличивался. Так, в конце XX в. общественные объединения и инициативы играли в ФРГ важную роль в оказании социальной поддержки и помощи нуждающимся. Чтобы оценить, насколько весом в данном плане в Германии “третий сектор”, приведем несколько цифр из работы эксперта по социальному менеджменту и проектам ЕС Т. Ливальда: к концу прошлого столетия негосударственными были 35 % всех детских домов, более 60 % интернатов для инвалидов, порядка 50 % домов престарелых и около 40 % больниц страны [7, с. 86].

Говоря о “негосударственных” учреждениях в социальной сфере, Т. Ливальд имел в виду именно НПО. Их инициативы и проекты, по признанию политиков и государственных деятелей ФРГ, представляют собой элементы “социального капитала”, без которого немислимо дальнейшее развитие гражданского общества и правового государства. Что же касается социальной составляющей самого государства, то она наиболее эффективна именно тогда, когда оптимально используется потенциал общественных объединений. Сравнивая институт политических партий и сектор общественных ассоциаций, стоит особо подчеркнуть существенные различия в степени участия в них граждан: “3 % избирателей являются членам той или иной партии. Из них активной политической деятельностью занимаются немногим более 10 %. Вместе с тем практически каждый гражданин Германии состоит членом одной из 240 тыс. общественных организаций, а нередко — сразу нескольких” [8, с. 17-18]. Преимущества НПО перед госсектором в сфере социальных услуг очевидны. Во-первых, НПО отличают глубокое знание проблем, наличие высококвалифицированного персонала, адресность, гибкость и быстрота реагирования. Во-вторых, НПО менее бюрократизированы, для них характерны преобладание горизонтальных связей и плюрализм в принятии решений. В-третьих, действия НПО более эффективны (в частности за счет более низких расценок и привлечения волонтеров) и обеспечивают значительную экономию государственных средств, сводят к минимуму случаи нецелевого использования финансов.

В 90-е годы XX в. неправительственные организации стали играть большую, чем раньше, роль в привлечении граждан к процессу принятия решений (экологическая политика, полити-

ка в отношении женщин и семьи, безопасность граждан и проблемы меньшинств), оказывая реальное влияние на формирование общественного мнения. Однако главной их задачей по-прежнему оставалось решение важнейших социальных проблем. “Третий сектор” зачастую работал как масштабная “служба спасения”, оказываясь в нужном месте в нужное время.

Таким образом, неправительственные организации являются не только объектом политики, но и ее активным субъектом. Структуры НПО, которые производят товары и услуги, выступают как работодатели, платя налоги, постепенно становятся и частью экономики страны.

В нарождающемся украинском “третьем секторе” мы сталкиваемся с наиболее выраженными формами самоорганизации населения в период ослабления или частичного распада государственных и общественных институтов. Рост числа некоммерческих организаций показывает, что происходит эмансипация социальных групп и общества в целом от государства, складываются организации и институты, предназначенные для формулирования и реализации общественных интересов.

Первая волна возникновения общественных и некоммерческих организаций была в 1992-1993 гг. Многие из них имели политическую направленность, реализовывая свое долгожданное желание объединиться и заявить о своих интересах, не вписывающихся в структуры прежних крупных формализованных полугосударственных общественных организаций. Следует принимать во внимание и обратную сторону создания таких объединений — психологический и личностный фактор. Многие из них зарегистрированы в силу субъективных амбициозных мотивов — ведь в каждой, даже самой малой организации руководитель может назвать себя президентом, генеральным директором, генеральным консультантом.

Общественную активность инициирует и украинское неустойчивое время. Для многих граждан оно не позволяет подняться по карьерной лестнице. Часто их профессиональная деятельность и успех рушились вместе с рухнувшими предприятиями и институтами. В этих условиях создание собственной организации — важный, психологический элемент, определенное благо. Потерявшие работу, ценностные ориентиры, веру в будущее люди ищут новые пути в жизни и находят их.

Таким образом, в последние годы в условиях социально-экономических преобразований в Украине наблюдается активизация общественных объединений. Эти объединения, как правило, строятся на основе многообразных интересов населения, являются формой самоорганизации и стимулирования людей к совместному поиску способов удовлетворения своих интересов и решения своих жизненных проблем.

Значительная часть НКО действует в сфере социальной защиты, в том числе социального обслуживания населения, что вызвано обостряющимися проблемами в этой области: задержкой выплаты пенсий и пособий, безаддресностью социальной помощи и льгот, необходимостью социального патронажа бедных, пожилых, бездомных и инвалидов, лечения и реабилитации инвалидов межпенсионного возраста, остаточным финансированием социальной сферы. Деятельность общественных объединений, нацеленных на оказание социальных услуг, в определенной мере помогает в решении названных проблем.

Современный этап развития экономики и общества показывает, что социальная политика призвана решать принципиально новые задачи. В первую очередь, речь идет о кардинальном изменении роли человека в системе факторов производства в связи с возрастанием значения творческих и личностных элементов в трудовых процессах. Таким образом, человек ставится в центр социально-экономической системы, и, возможно, более полное удовлетворение всего спектра его потребностей, включая потребность в самореализации, является как конечной целью производства, так и условием его устойчивого развития.

Необходимость усиления социальной ориентации современных экономик заставляет искать новые механизмы обеспечения базовой защищенности населения, способствующих росту конкурентоспособности и единению общества. Ответом на этот вызов стало возрастание роли “третьего сектора” как определенного рода стратега, определяющего приоритеты и направления развития; становление наряду с рыночным обширного некоммерческого сектора; социализация бизнеса, принимающего на себя значительную часть функций, связанных с развитием работников. Такие процессы означают фактически переход от классической рыночной экономики к смешанной, предполагающей взаимодействие нескольких равноправных секторов, рыночных и нерыночных.

ных механизмов развития. Наряду с рыночным сектором важнейшее место в обеспечении воспроизводственного процесса занимают государственный, некоммерческий и семейный секторы, функционирующие в тесном взаимодействии друг с другом.

Литература

1. Милецкий В. П. Российская модернизация. Предпосылки и перспективы эволюции социального государства. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1997.
2. Токвиль А. Демократия в Америке. — М.: Прогресс, 1994.
3. International Encyclopedia of the Social Sciences. — V. 16.
4. Качан Л. Праця — основа економічної і соціальної стабільності держави // Соціальний захист. — 2003. — № 8.
5. New York Times. — 16.06.1998.
6. Nation. — 28.12.1998. — P. 12.
7. Ливальд Т. О взаимодействии организаций третьего сектора (НКО) с государственными органами в сфере социальной политики: Международный опыт. — М., 1999.
8. Опыт самоуправления. Немецкие модели // Социальная политика в России. — 1998. — № 5.

Резюме

Необхідність зростання соціальної орієнтації сучасної економіки вимагає пошуку нових механізмів забезпечення базового захисту населення, яке відповідало б зростанню ролі “третього сектору” та об’єднанню суспільства. Відповіддю на цей виклик стало зростання ролі “третього сектору” як свого роду стратега, який зазначає пріоритети і напрями розвитку.

Рецензент доктор полит. наук, профессор С. М. Наумкина

УДК:94(477) "10/12":337

В. Мудеревич

**ДУХОВНІ ТА САКРАЛЬНІ СКЛАДОВІ ХРИСТИЯНСЬКОГО
ПАЛОМНИЦТВА XI-XII ст.**

Паломництво, як подорож, з метою поклоніння святиням Близького Сходу утвердилося в релігійній практиці Європи на початку IV ст., проте, своїми витокami сягає до перших століть існування Християнської Церкви. Подорожі-прощі здійснювалися за для поклоніння святиням, що були описані в Святому Письмі та оспівувалися Отцями Церкви. Крім того, прочани здійснювали мандрівки з метою спокутування своїх гріхів (очищення), отримання надприродної, часто чудодійної допомоги. В окреслений хронологічний період, паломництва стали своєрідним символом благочестя та святості, який яскраво відображав релігійні, психологічні та ментальні настрої середньовічного європейського соціуму, тобто входив до набору способів і змістів мислення і сприйняття, що були типовими для нього. Отже, дослідження сакральних і духовних складових християнського паломництва як релігійного феномену дасть можливість глибше зрозуміти сутність не тільки його релігійного, духовного, але й соціального значення та впливу на ціннісні орієнтири суспільства.

Історія паломництв до Святої Землі досить детально вивчена зарубіжними та вітчизняними науковцями: В. Мруком [33], П. Івашкевіч [31], Н. Оглером [34], Д. Девісом [29], Д. Леклерком [32], Х. Хоффманом [26], Н. Прокоф'євим [19], А. Платоновим [15], Ю. Завгороднім [7] та багатьма іншими. Загалом, вчені зосереджували свою увагу на дослідження історії паломництв та їх ідейно-мотиваційній складові, приділяючи менше уваги духовній й особливо сакральній сутності даних подорож-прощ. З огляду на це метою даної статті є узагальнити та чітко виокремити зазначені складові середньовічних релігійних мандрівок.

Розглядаючи паломницьку практику XI - початку XIII ст., яка була невід'ємно частиною християнської релігії в епоху Середньовіччя, перш за все необхідно визначити ряд категорій, сукупність яких, власне, складала духовне наповнення, релігійну сутність та прикладну реальність даного феномену.

Топос — дослівно з латинської означає місце, у подальшому воно трансформувалося в поняття географічного об'єкту, в епоху середньовіччя, категорію топосу часто асоціювали із поняттям “святе місце”, яке згідно феноменологічного підходу являє собою простір (святий або світський) з притаманними йому сакральними рисами, зв'язаного надприродною (часто містичною) силою, тому, саме по собі, в прикладному сенсі воно малодоступне, або ж взагалі недоступне звичайному спогляданню. “Святе місце” з'являється в специфічних умовах і ситуаціях, так званого, сакрального часу [26, с. 182]. Його розташування є результатом випробування надприродної сили або наділення (приписування) даному об'єкту надзвичайного характеру (чудодійної сили) [26, с. 183]. Святі місця досить часто сприймали за центр (пуп) Землі. Віра в їхній чудодійний характер є причиною того, що віруючі відчують тут різку потребу у відправі релігійних культів, наділених надприродними силами, вважаючи, що зближення полегшує набуття специфічних духовних (милість, відпущення гріхів) або важливих життєвих благ (зокрема здоров'я) [26, с. 181-182]. Зважаючи на це, святі місця часту стають об'єктом індивідуальних або масових паломництв, відіграючи суттєву культурну, релігійну і політичну роль.

У християнській традиції Західної Європи чільне місце займали подорожі-прощі до святинь Палестини. Переважна більшість дослідників дотримуються тієї точки зору, що слово “паломник” походить із середньолатинської, від слова *palmarius* — “паломник” (лат. *palma* — пальмова гілка). Йдучи за аналогією, дане твердження не позбавлене реального підґрунтя, адже безпосередньо черпає свої семантичне забарвлення від традиції привозити зі Святих місць Сходу пальмові гілки, про які згадував середньовічний латинський хроніст Вільгельм Тірський — “*consummatae peregrinationis signum*” [30, с. 17]. Таким чином, паломник — це прочанин, богомолець, який подорожує по Святих місцях Близького Сходу, пілігрим [4, с. 13; 18. с. 10; 23, с. 17-20; 27, с. 619].

Розглядаючи витоки давньоруського паломництва, доречно буде чітко визначити етимологію самого терміну в руському літописному осмисленні цього слова. Як вже зазначалося, в західноєвропейській традиції термін “паломництво” у своєму лінгвістичному та семантичному змісті походило з традиції при-

носити пальмову гілку, як реліквію котра символізувала даний акт, принаймні в такому ракурсі це подають латинські хроніки. Проте, є вагомі підстави припустити, що в давньоруській мові даний термін отримав дещо інший контекст який пояснює та обумовлює його походження. Виходячи із запропонованої концепції О. Назаренко, якому вдалося синтезувати власну модель етимології давньоруського слова “паломник”, варто глибше проаналізувати походження терміну, його лінгвістичні та етимологічно особливості. Беручи до уваги більш ранні зауваження П. Черних про те, що слова *пальма*, яке передувало формі *паломник* (*пальм-ѣникъ* -> *паломѣникъ*), в давньоруських текстах немає, допустимо асоціювати *паломник* не з *пальма*, а з *псалѣмъ*, звідки походить давньоруський термін *псалѣмѣникъ*. У даному випадку, доречно врахувати думку І. Срезневського, який асоціював етимологію *псалѣмѣникъ* із *паломѣникъ*, оскільки в давньоруській мові вже існував грецький термін (гр. *baia*) = (дав. руська *ваі* чи *ваіа*), який проник під впливом церковнослов'янської (недєдѣ ваіі, ваіскій празьнікѣ). Виходячи з цього, важко припустити, що < лат. *palma* могло бути словотворчою основою для давньоруського терміну *паломник*.

Здійснюючи ретельний аналіз давньоруських писемних пам'ятників, О. Назаренко довів існування в староруській мові слова *панамарѣ*, яке походить від гр. *παλαμοαγίολα* (*парамонарь* — точна транскрипція) “*церковний служитель*”. Внаслідок фонетичних дисиміляцій, це слово почало звучати як *паномарѣ* і *паламар*, що, у свою чергу, є прямим запозиченням з ст. лат. *palmarius*. Подальший розвиток, за словами вченого відбувався лише у північно руських говорах, де й прижилося слово *паломник* [10, с. 625]. У даному випадку є підстави заперечити О. Назаренку в тій частині його аналітичної конструкції, де мова йде про те, що слово “*паломник*” не прижилося в українській мові, оскільки сучасна українська таки включає даний термін [13, с. 522]. Незважаючи на це, думки О. Назаренка, безперечно, мають під собою реальний ґрунт, що дає можливість розглядати давньоруське паломництво у більш широкому контексті духовних мотивацій богомольців, кінцевою метою яких було не просто відвідування (споглядання) та безпосередній контакт із святинами Єрусалима, Константинополя та ін., але й релігійний ритуал. Наприклад, ігумен Даниїл бере участь в святковій літургії

під час святкування Паски: “азъ поставил свое кандило на Гробе Святем от вся Русьския земля” [25, с. 136], ставить кадила в Гробі Господему й видправляє служби за князів, княгинь їх дітей і простих мирян Руси: “во всех местах святых не забых имень князь руських, и княгинь, и детей ихъ, епископъ, игумень, и боярь, и детей моихъ духовных, и всехъ христианъ николи же не забыл есьмь...” [25, 137-138]. Для порівняння, Зюєвувльф, котрий відбував своє паломництво практично синхронно із Даниїлом у 1102-1103 роках, обмежується виключно оглядом святинь та описом релігійних об’єктів сакральної географії на території Візантійської імперії й Палестини.

Окресливши вищезгадані етимологічні моделі, слід зауважити, що жодна з них не впливає на тлумачення (когнітивну інтерпретацію) змісту цього слова, адже у будь-якому випадку мова йде про прочанина, подорожуючого до Святих місць, та більш ширшого його значення, яке впливає з літописної згадки “паломницы некои гости, егда же изби бояр и повеле паломницы те пустити, ... река им.: ви есть гости, а паломницы, ходитъ по землям, тако молвите, хто иметь держати спор с своим баскаком, тако ему будет “, як подорожуючих купців та гостей [17, с. 481]. Отже, слово “паломници” в наведеній цитаті семантично тяжіє до терміну *страньници*, зміст якого у давньоруській мові має більш широке значення.

На наш погляд, хронологічно даний термін міг утвердитися в давньоруській мові у XII ст. (згідно з дослідженнями берестяних грамот), проте не раніше середини століття, оскільки ігумен Даниїл, який здійснював своє паломництво протягом 1106-1108 рр., даного терміну не знав. З іншого, боку це слово не могло з’явитися й пізніше початку XIII ст., коли є приклади його використання у відомому однойменному творі Антонія Новгородського. Це має важливе загальнокультурне значення, оскільки поширення означеного слова припадає на час перемоги хрестоносців у Святій землі та створення Єрусалимського королівства 1199 р., що, безсумнівно, відкрило шлях руським прочанам до християнських святинь Близького Сходу. Відповідно до цього, саме з початку XII ст. активізуються руські мандрівники у своїх намаганнях відвідати святі місця Палестини.

Паломництво, як релігійна практика, було найбільш поширеною формою подорожей в середні віки, проте сприймалося не

як процес руху до Святи місць, як духовний шлях до Бога, як “наслідування Христу”. Homo viator, йде від “людяності” Христа до його “божественності” і знаходить на своєму шляху “багаті пасовища” істини, а шлях розуміння сприймається і осмислюється як духовний пошук [3, с. 86]. Німецькі дослідники Г. Подскальські, Д. Леклерк та інші головним рушієм паломництва у середні віки визначали вчення про спасіння душі, своєрідний пошук (шляхом здійснення даного акту) благодаті для тіла й душі, оскільки мандрівки на Близький Схід прирівнювалися до “монашества” [32, с. 212-225; 16, с. 319]. Домінуючим лейтмотивом середньовічного європейського соціуму на рівні психологічної рецепції, було бажання на власні очі, споглядати святині; тобто подорожі до Святи Місць визначали специфічну форму релігійності, яка виникала із потреби безпосереднього, особистого контакту зі святими предметами та місцями: реліквіями, чудодійними образами, топонімами, безпосередньо пов’язаними з життям та діяльністю святих Християнської Церкви. В ментальному сенсі людської релігійної свідомості акт подорожі сприймався як своєрідна “офіра”, акт власної “доброї волі” і в той же час “небезпека” подорожі (яка визначалася військово-політичною ситуацією), що передувала досягненню *sacrum* [33, с. 102].

Загалом, традиція здійснення ходження, як подорожі-проці, формувалася протягом тривалого часу, тому цілком закономірно, що в смисловому аспекті поняття паломництво (*peregrination religiosa*) яке домінувало в Європі приблизно до XII ст. прослідковуються дві окремі семантичні та духовні складові: аскеза (загальна форма аскетичного життя) *peregrination ascetica* і подорожі до Святих місць *peregrination ad loca sacra* [31, с. 98-101]. В даному випадку, предметом даного дослідження є безпосередньо другий аспект, а саме — релігійні мандрівки на Близький Схід, що описані в ходженнях (*intineraria*) і становили невід’ємну частину релігійного культу християнства, який сформувався під впливом Євангелій і практики таїнств на рівні сприйняття символів неосяжної реальності.

В релігійному сенсі, метою християнського паломництва на Близький Схід, як в країнах Західної Європи так і на Русі, був Єрусалим — “центр всесвіту”, а також інші місця, де відбувалися події, описані у Старому та Новому Заповіті. У більш широкому контексті описує західноєвропейські паломництва французь-

кий історик Р. Перну. На його думку ходження до Святої Землі було невід'ємною частиною християнського життя, відіграло особливо важливу роль в середні віки, хоча й не було ритуальним актом на кшталт мусульманського хаджу. Разом з тим, в ньому відображався і сенс християнської віри — перехід від мирських реалій та Пасхальної містерії, пов'язаної із метою життя віруючого, до іншого життя, зречення самого себе, щоби стати ким-небудь іншим [14, с. 15].

Своїми витоками дана релігійна традиція, як вже зазначалося, сягає початку IV ст., коли дружина візантійського імператора Константина (306-337) Єлена віднайшла і облаштувала гріб Ісуса Христа та встановила тут Чесний Хрест Господній. З того часу відбувається становлення релігійного культу паломництва до Святої Землі, семантика якого поступово трансформувалася та набула додаткових духовних забарвлень. В 333 році з'являється так званий Бордоський путівник, де були описані релігійні об'єкти Палестини [2]. Більш поширеними подорожі до Святої Землі стають у IV-V ст., про що свідчить велика кількість писемних пам'яток паломницького жанру.

Духовна складова ходжень протягом тривалого часу формувалася під впливом біблійних канонів. Зокрема, в Книзі псалмів є декілька прикладів 120-134 які фігурують під заголовками “Пісні прочан” [7, с. 127]. У “Книзі пророка Захарії” окремі фрагменти містять заклики до відвідування святих місць: “І приходять численні народи та сильні люди шукати Господа Саваота в Єрусалимі, і благати Господа” (Пс. 8:22), а подорожі Авраама та Мойсея були прикладом ходжень за голосом Божим; додатковим аргументом цьому є відповідне місце у Євангелії від Святого Марка (8:34) [29, с. 14]. В Новозавітній євангельській традиції акцент робиться на наслідування дороги Ісуса Христа. Як відомо, в дитинстві, у тринадцятирічному віці, Ісус, разом із батьками, увійшов до Єрусалиму як паломник: “Христос постраждав за нас і залишив нам приклад, щоб ми пішли слідами Його” (1 Пт. 2:21). Ці ідеї не лише знайшли розуміння і підтримку в середовищі простого люду, але й зумовили більш ревно релігійну активність з огляду на це, можна констатувати, що біблійні тексти особливо надихали мирян на сакральні подорожі.

З-поміж головних духовних мотивацій паломницького руху на Близький Схід у XII ст. необхідно виділити й ідею визво-

лення Гробу Господнього від сарацин. В основі лежали слова Христа до зцілених людей — “встань і йди”, які трактувалися в епоху Середньовіччя — “йди і прийми свій хрест” [14, с. 16], що відіграло вагомий роль в процесі мілітаризації практики паломництв та стало визначальним рушієм хрестових походів.

Витікаючи з непрямих трактувань патрологічних коментарів Святого Письма паломництво, як релігійний акт християнської практики, в своїй основі залишалося в інтерпретаційній площині. З одного боку це ставило під сумнів сакральний сенс (спасіння душі) подібних мандрівок, оскільки вони не згадувалися в літургії; з іншого породжувало суперечливі, певною мірою критичні оцінки з боку Отців Церкви та вищого кліру. Св. Антоній Великий (III ст.), висловлюючи свої роздуми про значення місця, даного Господом від народження для духовної практики, відзначав: “... ми не досягнемо успіхів, що не знаємо свого ступеня і свого чине й не розуміємо, чого вимагає справа, до якої приступаємо, але хочемо досягнути добродетельності без труда. Чому, як швидко зустрінемо спокусу на місці, в якому живемо, переходимо на інше, думаючи, що є десь місце де немає диявола” [12, с. 316]. Досить стриману позицію стосовно важливості та користі паломництв висловлювали в різний час Св. Григорій Нисський (IV ст.), котрий закликав возносити хвалу Господу Богу в тих місцях, де мешкають віруючі; Св. Іоанн Ліствичник (VII ст.) застерігав прочан від спокус нечистого, що могли осквернити задалегідь благі наміри богомольця; Козьма Пресвітер (IX ст.) наголошував: “не давай волі серцю своєму досягнути Риму і Єрусалиму: але віддані тобі ігуменом молитви твори, перебуваючи у келії своїй” [19, с. 18]. З достатньо різкою критикою мандрівок-прощ до Святої Землі виступав новгородський архієпископ XII ст. Нифонт: “А иже се грех. Идут в сторону (за границу). В Иерусалим к святым (местам) и другим (некоторым), аз бороню, не велю ити: сде велю ему добро быти” [19, с. 19].

Окреслені погляди вищого духовенства відобразилися в тексті Даниїлового твору, котрий будучи ігуменом Києво-Печерського монастиря, неодноразово висловлює думки, які резонують з тогочасною релігійною кон’юнктурою: “Се азъ недостойный игумень Даниил Руския земля, худши во всех мнисех, съмирень грехи многими, недоволенъ сий во всяком деле блази, понужен мыслию своею нетрепънием моим, похотехъ видети святыи град

Иерусалимъ и землю обетованною” [25, с. 1] — зазначає автор у Вступі. Далі він акцентує: “Азь же неподобно ходіх путем сім святым, во всякой лености і слабости і во вьянстве і вся неподобная дела творя” [25, с. 2]. Тим самим Даниїл застерігає своїх наступників від гріхів під час подорожі наставляючи на смирення та покаяння. Це слугує своєрідним резонансом на попередні критичні зауваження стосовно паломницької практики мирян-богомольців, і в той же час застереженням задля дотримання певного етикету під час подібних прощ.

Однак, автор не відкидає самої можливості здійснення паломництв, усвідомлюючи їх значущість в релігійному житті православного етосу. За визначенням М. Трубецького проща була своєрідним засобом, що був покликаний допомогти віруючій людині пережити й закріпити внутрішні чудесні переживання, помітити в чуттєво-реальному надчуттєво-небесне. Паломництво — це подорож, яка здійснюється внаслідок релігійних спонукань в країну де багато реліквій та святинь. Цим на думку російського релігійного філософа визначається душевний стан паломника, а також і ті обставини, залежно від яких він сприймає все побачене і пережите ним під час прощі. Він перебуває у цілковито особливій атмосфері, повністю відмінній від атмосфери звичайного домашнього укладу [24, с. 580]. Автор досить тонко визначає метою паломництва своєрідне моральне просвітління, яке сприймалось (на психологічно-ментальному рівні) певним еквівалентом спокути та аскези [24, с. 581]. Беручи до уваги паломницький “ажіотаж” в середовищі простих мирян ці думки мають реальне підґрунтя, хоча й суперечать усталеній церковній традиції.

В середовищі західноєвропейського (католицького) церковного кліру та вищого духовенства менше зустрічається критичних зауважень та поглядів які б мали відношення до паломницької практики. Гонорій Августодунський на початку XII ст. зробив спробу критично оцінити даний релігійний акт. В притаманному діалогічному стилі він зазначає “Чи є заслуга в тому, що би й ти в Єрусалим, чи відвідати інші святі місця? Краще віддати гроші, які призначені для подорожі, бідним” [5, с. 164].

Лояльне ставлення римської курії до подібної релігійної практики забезпечувало високий рівень популярності таких прощ. З XI ст. до ходжень вдавалися: віконт Гі Ліможський, Гійом III, граф Руєга й Гійом II Тайлер, граф Ангулемський,

Роберт герцог Нормандії, Гуго I граф Шолонський і єпископ Боксерський [21, с. 25-26].

Розглядаючи традицію релігійних паломництв в християнській традиції слід зазначити, що даний релігійний акт не набував усталеної, чіткої мотивації в сенсі онтології; це на нашу думку спричинило неоднозначне ставлення з боку духовенства. Ю. Завгородній, розглядаючи думки мислителів та кліру (з позиції *pro et contra*) стосовно значущості даної практики, поділив їх на дві групи. Противниками мандрівок до Святих місць, зазвичай, були офіційні представники Церкви, які дотримувалися догматів Нікео-Константинопольського Символу Віри та вчення (Богослов'я) Отців Церкви, обережно ставилися до нового релігійного досвіду та прагнули утвердити рівність власного давньоруського етнокультурного простору з іншими сакрально значущими у християнському світі топосами. Спираючись при цьому на авторитет богословських книг та канонічно припустиму можливість їх тлумачення, вони шукали будь які перепони (на рівні інтерпретацій церковних догматів) для такого роду мандрівок [7, с. 135].

З початку XII ст. ці мандрівки набули неабиякої популярності: серед бажаючих безпосередньо споглядати місце народження Ісуса Христа, описані в Євангеліях сади, пагорби, будівлі, пройти “Хресною Дорогою” (стаціями) до Голгофи, а також відвідати храм Гробу Господнього і саму Кувуклію були також і прості миряни (т. зв. каліки-перехожі) [15, с. 540-547]. Одна з таких мандрівок руських людей належить до часів правління в Києві Ростислава Мстиславича (1159-1167) й описана в літописному ізводі так: “Се ходиша Великаго Новгорода от святой Софии 40 муж калицы ко граду Иерусалиму ко Гробу Господню. “ [10, с. 635] Безумовно, дана подорож не є унікальною; можна припустити, що їх кількість була значно більшою, що породжувало ймовірність дій, які були далекими від благочестивої мети такого релігійного акту [20, с. 729-734]. Проти таких вчинків виступає й ігумен Даниїл, наголошуючи на релігійному смиренні та скромності під час мандрівок.

Крім того, церковне духовенство не вітало самостійне відвідування та осягнення (сприйняття на рівні ментально-релігійної рецепції) святинь мирянами і спроби самостійно розібратися в питаннях релігії, в чому б ці спроби не проявлялися [1, с. 365]. Католицька церква, у свою чергу, теж неоднозначно реагувала на

паломницький “ажіотаж” серед мирян, проте не вживали подібних стримуючих заходів, принаймні Зуевульф у своєму “Ходженні” про це не згадує. З іншої сторони ставлення Римської курії до пілігримів було достатньо обережним. Ш.-Д. Дюканж до поняття peregrinatio включав усе, що в середні віки поєднувало права та обов’язки пілігримів. Так, відправляючись до Святої Землі прочанин був змушений отримати згоду своїх рідних і благословення місцевого єпископа. Кандидатура прочанина ретельно обговорювалася, для того, щоби з’ясувати чи не відправляється він у подорож виключно із цікавості побачити Святі місця.

Суворіше Церква ставилася до духовних осіб, адже існував ризик, що під час подорожі вони могли зректись духовного сану. Після означених атрибутів паломник отримував своєрідний “паспорт”, де його рекомендували монастирям, священикам та всім правовірним. Проїшовши таку попередню підготовки процедуру мирянин зобов’язувався негайно відправитися у подорож, інакше звинувачував ся у віроломстві, лише єпископ в крайньому випадку міг звільнити його від даної обітниці. В призначений день родичі проводжали пілігрима з міста до визначеного місця де він отримував благословення і вирушав в нелегку дорогу.

Протягом усього шляху паломники користувалися пільгами при користуванні тогочасними видами транспорту, їх приймали в усіх замках та монастирях. Виділені умови не мінімізували паломницького запалу в Європі, починаючи з XI ст., за словами Радульфа Глабера, незчисленні маси народу йшли зі всіх кінців світу побачити Гріб Господній [8, с. 37]. З початком хрестових походів створюється нова якість паломництв — релігійна війна, що передбачала насильство проти невірних (сарацин). Парадоксально, але ми не знаходимо різкої критики так званої Священної війни і в середовищі давньоруського православного духовенства.

Прихильники паломництв, за висновками Ю. Завгороднього, прагнули до наслідування духу, явленого Христом, проповіді Новозаповітного вчення, уподібнення Спасителю, нового релігійного досвіду, утвердження власного давньоруського етнокультурного й релігійного простору з іншими, сакрально значущими в релігійному світі, топосами [7, с. 136]. Детальніший розгляд писемних опусів паломництв, як давньоруської традиції, так і західноєвропейської, дещо розширює сам ареал прощ, які здійсню-

валися з метою не лише поклоніння Гробу Господньому, а й спокутування гріхів, зцілення від недуг та ін. В рамках цього, спробуємо розглянути окремі, найпоширеніші форми паломництв, які практикувалися прочанами XI — початку XII ст.

Однією з найпоширеніших форм паломництв XII ст. були подорожі із власної волі: пілігрими прагнули долучитися до святинь, описаних в Старому і Новому Заповіті. У Західній Європі така практика була достатньо поширеною, мандрівники до Палестини виділялися із середовища звичайних мирян, набуваючи особливості (статусної) “святості”. За словами Ж.-Ф. Мішо, відправляючись у далеку дорогу на прощу, паломник обов’язково проходив встановлені (визначенні) релігійні обряди, зокрема, окрім спеціальної одежі темного плаща специфічного покрою, довгополого капелюха з нанесеними на нього мушлями і посоха, йому давали рядно із зображенням хреста, весь одяг освячувалася святою водою. Повертаючись пілігрим, приносив пальмову гілку, яку ставили на церковний вівтар на знак щасливого завершення подорожі.

Акти паломництва, були визнаним (практично офіційним для доби Середньовіччя) символом благочестя та святості. В “Житії Феодосія Печерського” двічі згадуються руські прочани, з якими мав розмову сам святий: вони надихали його на подорож, спонукали до здійснення прощі. З “Житія” чи не в перше дізнаємося про Преподобного Варлаама, який вже на початку XI ст. відвідав Святу Землю.

Подорожі-прощі до Палестини здійснювалися з метою подяки за допомогу Божу в мирському житті; саме з такою метою, на нашу думку, здійснювала своє паломництво перша дружини Володимира Мономаха Гіда, котра була донькою останнього англосаксонського імператора Гаральда Годвінсона (січень-жовтень 1066 р.). Інформація про це дійшла до нас в писемному пам’ятнику із монастиря в Кельні “Чудо Святого Пантелеймона про короля Харальда” [11, с. 65-78]. Добре відомо, що Гаральдом називали сина Володимира Мономаха Мстислава Володимировича (Великого) (1125-1132), що дає переконливі підстави пов’язувати саме з ним зміст даного джерела. Отже, автор цього середньовічного твору (відомий церковний письменник першої половини XII ст.) повідомляє, що одного разу, на полюванні, Мстислав був смертельно поранений ведмедем. Його мама Гіда, котра підтримувала тісні

зв'язки із монастирем Святого Пантелеймона в Кельні, звертала-ся до свого покровителя — Св. Пантелеймона із молитвами про одужання сина. Після видіння святого Мстислав чудом одужав, а мати отримала серйозний привід для паломництва в Палестину. Варто підкреслити, що Гіда і раніше намагалася здійснити паломництво до Єрусалиму, але син не відпускав її, зважаючи на небезпечну політичну ситуацію у близькосхідному регіоні.

Проте, після чудесного зцілення Гіда заявляє: “*Ergo et ego Iherosolimam te non obsistente proficicar*” (“тепер я відправлюсь в Єрусалим, тому що ти не станеш тому перешкоджати”) [11, с. 78; 10, с. 632]. Як констатує далі джерело: “*et mater fidelis peregrinationis votum gaudens adinplevit*” (“мати із радістю здійснила благочестиве паломництво”). Таким чином, Гіда відправилася у подорож з метою подяки своєму патрону за чудодійне зцілення свого сина Мстислава Володимировича.

Дещо іншою мотиваційну забарвленість демонструє паломництво Єфросинії, княжни Полоцької. В межах християнської релігійної парадигми вона поклонилася святиням і здійснила молитви у храмах Єрусалима. Перебуваючи в релігійному сані, та будучи надзвичайно релігійною особою, вінцем служіння Богу для неї було відвідання Святи місць. Як фіксує її Житіє: такий стан душі Єфросинії спонукав до подорожі у Святу Землю [6, с. 11]. Полоцька княжна вирушила у доволі небезпечну подорож, з метою помолитися “о себе и об вас в места святых” [6, с. 13], і, звичайно, поклонитися Животворящому Гробу Господньому. Її подорож припала на час правління в Єрусалимі короля Амальріка де вже існувала православна обитель — руський монастир при церкві Богоматері, про що є згадка лише в даному джерелі. Згодом, вона пожертвували золоте кадило та різноманітні дари церкві Єрусалимській та патріарху [6, с. 14].

Як і більшість прочан полоцька княжна прагнула здобути вічний спокій на цій благодатній землі, що й збулося, оскільки вона померла 23 травня 1173 р. Стосовно, датування подорожі княжни, існує декілька дискусійних питань, оскільки в “Житії” розповідається, що вона мала зустріч із візантійським імператором Мануїлом I Комніним (1143-1180), коли той йшов походом проти угорського короля. Як відомо, візантійсько-угорська війна тривала протягом 1150-1167 рр. [28, с. 200-203], отже її паломництво не могло тривати пізніше вказаного часу, але й

не раніше 1161 р., зафіксованого на хресті, який вона передала у Спасо-Преображенський монастир.

Закінчити своє життя на території Святої Землі прагнули багато прочан, що вважалося у духовному сенсі неабиякою ознакою благочестя та святості. Рудольф Глабер зі свого боку, повідомляє про паломництво вихідця з Бургундії Ліутбульда, який, покловившись святиням помер у Єрусалимі; граф Анжера, Фулько за визначеннями того ж Глабера, здійснивши своє ходження тричі, помер на зворотному шляху зі Святого Міста, в Меці [8, с. 27, 30].

В середовищі прочан були й менш відомі та знатні постаті, часто простолюдни — тобто “каліки-перехожі” [22, с. 188]. Вони намагалися шляхом споглядання святинь Єрусалиму здобути очищення своєї душі та спокутування вчинених гріхів, зрештою, практично осягнути добре відомі з біблійних переказів об’єкти та місця, що були оспівані в книгах Святого Письма. Однак, згадка про паломництва руських людей належить до часів правління в Києві У літописному збірнику автор наголошує: “худиша во Иерусалим калицы і при князе рузем Ростиславе. Се одиша Великаго Новгорода от Святой Софии 40 муж калицы ко граду Иерусалиму ко Гробу Господню. И Гроб Господиень целоваша, и рада быша. и поидоша в земле благословение у патриарха и святыя мощи” [10, с. 635].

Добре відомо, що в цей час Єрусалим перебував під владою хрестоносців, тому руські прочани, безумовно, мали реальну можливість, без жодних перепон, реалізувати свої духовні потреби у спогляданні святинь Палестини й відправлення молитов з метою спокутування своїх гріхів. Приблизно у цих хронологічних межах ми маємо дещо легендаризовану згадку в “Житті Св. Іллі-Іоанна”. Згідно тексту джерела, “нечистий”, намагаючись спокусити Іларіона, сам потрапляє в пастку; умовою звільнення “нечистого” стала вимога преподобного відправити себе до Єрусалиму: “Сее ноци донеси мя из Великаго Новограда в Иерусалим-град и постави мя у церкви, идеже Гроб господиень, и из Єрусалима-града сее же ноци — в келии моей, в нюже дерзну леси внити” [10, с. 635-636]. Архієпископ Ілля подорожував приблизно 1165-1187 рр. проте, включення даного напівлегендарного епізоду в Житіє відбулося значно пізніше, приблизно у XV ст.

Однією з найпоширеніших форм в середньовічній паломницькій практиці були подорожі до Святої Землі з метою, як

підкреслювалося, спокути гріхів. Вже згадуваний Гонорій Августунський, який критично ставився до ходжень, допускав таку релігійну практику лише в єдиному випадку — заради покаяння. Отже, тут мова не йде про спасіння душі, оскільки ця сакральна складова християнського паломництва, на нашу думку, з'являється з початком хрестових походів, як і військові паломництва заради визволення Гробу Господнього від невірних. Скоївши певні гріховні діяння прочанин зазвичай міг спокутувати їх шляхом ходження. Саме з такою метою граф Анжуйський Фульк Нерра в якості спокути гріхів був зобов'язаний тричі здійснити паломництво до Єрусалиму. Практично до часів пізнього Середньовіччя Римська курія практикувала своєрідне покарання у вигляді паломництв до Святої Землі, на зміну яких згодом прийшло запровадження індульгенцій. Одночасно із спокутою гріхів, паломництва були своєрідним способом отримання, при не необхідності, надприродної допомоги зокрема, здоров'я, зміцнення від недуг та ін. [34, с. 45].

Підсумовуючи викладений матеріал варто зазначити, що процес становлення паломництва як релігійної практики, задля духовного очищення, спокутування гріхів і отримання благодаті Господньої пройшли тривалий період становлення, протягом якого зазнавали певних трансформацій. Змінювалася як технічна так і духовна сторона подорожей-прощ, з плином часу з'являлися нові сакральні мотивації та духовні складові даного релігійного акту. З початком хрестоносного руху на Близький Схід та створення Єрусалимського королівства активізуються подорожі-прощі руських прочан до Святої Землі. Це було закономірно, оскільки на території Святої Землі сформувалися цілком сприятливі умови для перебування прочан. Домінування рицарів-хрестоносців у цьому регіоні забезпечувало необхідну безпеку паломникам. Крім того, учасники цих військових кампаній наперед отримували від папства відпущення гріхів, незалежно від результатів даних кампаній. З іншого боку, одночасно відмовившись від власної обітниць чи проігнорувавши її, обітний вони піддавалися анафемі.

Література

1. История русской литературы. — М-СПб: АН СССР, 1941. — Т. 1.: Литература XI - начала XIII века. — 512 с.

2. Бордосский путник // ППС. — СПб., 1882. — Т. 1, вып. 2, IV. — 47 с.
3. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. — М.: Искусство, 1984.
4. Даль В. Толковый словарь Живаго великорусского языка. — М.: Русский язык, 1990. — Т. 3.
5. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. — Екатеринбург: У-Фактория, 2005.
6. Исторические сведения о жизни преподобной Ефросинии княжны Полоцкой. — СПб, 1841. — 28 с.; Книга Паломник // ППС. — СПб, 1899. — 111 с.
7. Давньоруські любомудри / В. Горський, О. Вдовина, Ю. Завгородній, О. Киричок. — К.: КМ Академія, 2004. — 304 с.
8. История средних веков: Крестовые походы (1096-1291) / Сост. М. М. Стасюлевич. — М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2001. — 592 с.
9. Мишо Г. История крестовых походов. — СПб., 1841. — Т. 1. — 634 с.
10. Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях: Международные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. — М.: Языки русской культуры, 2001. — 784 с.
11. Назаренко А. В. Неизвестный эпизод из жизни Мстислава Великого // Отечественная история. — 1993. — № 2. — С. 65-78.
12. Настольная книга для монашествующих и мирян / Сост. архимандрит Иоанн (Крестьянин). — Свято-Успенский Псково-Печерский монастырь, 1998. — 512 с.
13. Новый тлумачний словник української мови в 3-х томах. — К.: Аконт, 2006. — Т. 3. — 862 с.
14. Перну Р. Крестоносцы. — М.: Вече; СПб.: Евразия, 2006. — 320 с.
15. Платонов А. И. Древнерусские паломники из среды духовенства и мирян // Сообщения императорского Православного палестинского общества. — СПб, 1906. — Т. 27, вып.4. — С. 521-547.
16. Подскалки Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988-1237). — СПб.: Византиноведение, 1996. — 572 с.

17. Полное собрание русских летописей. — М.-Л., 1962. — Т. 1. (Лаврентьевская летопись). — 816 с.
18. Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. — М., 1914. — Вып. 10. — 80 с.
19. Прокофьев Н. И. Русские хождения XII — XV вв. // Ученые записки МГПИ имени В. И. Ленина. — 1970. — № 363. — С. 3-95.
20. Пыпин А. Паломничества и путешествия в старой письменности // Вестник Европы. — 1896, август. — Кн. 8. — С. 729-734.
21. Ришар Ж. Латино-Иерусалимское королевство. — СПб.: Евразия, 2002. — 448 с.
22. Срезневский И. Русские калики древнего времени // Записки Императорской Академии Наук. — СПб, 1902. — Т. 1. — С. 186-210.
23. Срезневский И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. — СПб. 1902. — Т. 2, вып. 3-2. — С. 1802.
24. Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. — М.: Наука, 1995. — 642 с.
25. Веневитинов М. Житие и хождение Даниила руския земли игумена 1106-1108 гг. // ППС. — СПб., 1883. — Т. 1. — С. В. 3. — 36 с.
26. Хоффман Х. Святое место — как предмет изучения географии религии // *Sacrum et profanum*. — 2005. — № 1. — С. 181-184.
27. Черних П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. — М.: Русский язык, 1993. — Т. 1. — 661 с.
28. Browning R. A. New Source of Byzantine-Hungarian Relations in the XIII-th. Century // *Balkan Studies*. 1961. — V. 2, № 2. — S. 195-215.
29. Davies J. G. Pilgrimage Yesterday and Today. Why? Where? How? — London, 1988. — 261 s.
30. Guillaume de Tyr. Chronique / Ed. Critique par R. B. Huygens. — Tournhout, 1986. — 410 s.
31. Iwaszkiewicz P. Wczesnochrzescijanskie krzcowymi (komunikat) // *Peregrinationes: pielgrzymki w kulturze dawnej Europy, Colloquia Medievalia Varsoviensia: Materialy z sesji naukowej (Spala, Pazdziernik, 1993)*. — Warszawa, 1993. — S. 98-101.

32. Leclercq J. Monchtum und Peregrinatio im Fuhmittelalter // Romische Quartalschrift fur christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte. — 1960. — Bd. 2. — S. 212-225;
33. Mruk W. Obraz podrozy do Konstantynopola i Jerozolimy w relacjach pielgrzymow ruskich (XII-XV w.) // Peregrinationes: pielgrzymki w katurze dawnej Europy, Colloquia Medievalia Varsoviensia: Materialy z sesji naukowej (Spala, Pazdziernik, 1993). — Warszawa, 1993. — S. 98-114.
34. Ohler N. The Medieval Traveller. — Suffolk, 1989. — 532 s.

Резюме

Автор рассматривает паломничество, путешествие с целью поклонения святыням Ближнего Востока, которое утвердилось в религиозной практике Европы в начале IV века, однако своими истоками восходит к первым столетиям существования Христианской Церкви. Путешествия осуществлялись с целью поклонения святыням, которые были описаны в Святом Писании и воспевались Отцами Церкви.

Рецензент канд. истор. наук, доцент В. Л. Цубенко

УДК 94 (477)

В. І. Остащук

РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ (1941-1944 роки)

Друга світова війна була однією з найвагоміших подій ХХ ст., що суттєво вплинула на подальший історичний розвиток людства. Звернення до її дослідження в Україні залишається актуальним і дотепер, оскільки окремі сюжети використовуються для політичних цілей, впливу на суспільну свідомість. Ситуація ускладнювалася також обмеженням доступом до архівних джерел. Переосмислення подій Другої світової війни необхідно проводити із залученням нових архівних матеріалів. Однією з тем, що потребує осмислення, є й ідеологічна політика румун по відношенню до населення окупованої України.

Виходячи з цього, метою даної роботи проаналізувати засоби реалізації ідеологічної політики румунської окупаційної влади в означений період. Для досягнення означеної мети необхідно, на наш погляд, розглянути по-перше, становлення румунсь-

кої окупаційної влади в Трансністрії; по-друге, ідеологічну політику румун; по-третє, діяльність науково-дослідницького інституту Трансністрії. Актуальність проблеми обумовлена недостатньою вивченістю цієї сторінки історії Одеси.

На сьогодні не існує наукових розробок присвячених безпосередньо цим проблемам. Поряд з цим слід зазначити, що доба окупації вже ставала предметом досліджень радянських (Левит І. Е., Єгоров В. Ф. и Зотов Н. І. [1]), сучасних вітчизняних (Михайлуца М. І., Щетніков В. П., Черкесов А. А. і Гридін В. П. [2]), американських (А. Даллін [3]), румунських та молдавських (А. Габор, О. Веренка, Р. Соловей [4]) дослідників.

Джерельну базу дослідження становлять матеріали державного архіву Одеської області, зокрема румунська періодична преса (“Одесская газета”, “Одесса”, “Молва”), яка виходила з перших днів окупації Трансністрії.

З початком радянсько-німецької війни, 22 червня 1941 року вісімнадцятирічний король Михай І. та генерал М. Антонеску призвали в прокламаціях румунське військо до священної війни за визволення з німецькою армією Бессарабії та Буковини. Протягом короткого часу (трохи більше місяця) румунські частини зайняли обіцяну їм територію. 16 жовтня 1941 року, коли було захоплено місто Одесу — вся територія між Дністром і Бугом була зайнята та передана румунській громадянській управі.

На окупованій території була встановлена типова для Румунії адміністрація, створені румунські органи влади. З королівської Румунії на окуповані території були направлені тисячі громадянських і військових чиновників, поліцейських і жандармів. Для управління окупованою територією, загальна площа якої складала біля 100 тисяч км², уряд М. Антонеску створив три губернаторства: Бессарабія (центр — місто Кишинів), Буковина (центр — місто Чернівці) і Трансністрія (центр — з 19 серпня до 17 жовтня 1941 року місто Тирасполь, а потім — місто Одеса).

До складу губернаторства Бессарабія було включено 6 уїздів Молдавії та Ізмаїльської області України. Також до складу губернаторства Буковина були включені Чернівецька область (уїзд: Чернівецький, Хотинський, Сторожинецький), деякі північні райони Молдавії (Липканський, Бричанський) та окремі села інших районів. Губернаторство Трансністрія включала лівобережні райони Молдавії, Одеську область, південну частину Вінницької

області, західні райони Миколаївської області. Вся територія губернаторства була розділена на 13 уїздів, які включали 65 районів [5, с. 235].

На цих територіях був встановлений новий адміністративний устрій, в основу якого був покладений принцип автономного розвитку окремих областей і відмова від централізації, яка була за радянської влади [5, с. 236].

На початку вересня 1941 року в Бухаресті був опублікований декрет, який визначав статус і устрій Бессарабії і Буковини. Генерали Войкулеску та Калотеску стали губернаторами цих територій. Адміністративний апарат губернаторств розподілявся за управліннями, які мали назву директорати. На територію окупованих Бессарабії і Північної Буковини було введено в дію законодавство королівської Румунії.

На відміну від Бессарабії і Північної Буковини, Трансністрія формально до складу румунської держави не входила. Відповідно “Угоди про забезпечення безпеки, адміністрації і економічної експлуатації території між Дністром та Бугом (Трансністрія) і Бугом та Дніпром (область Буг — Дніпро)”, яка була підписана 30 серпня 1941 року в Бендерах між представниками німецького та румунського командування, Румунія отримувала лише німецький мандат на здійснення тимчасової адміністрації і економічної експлуатації території між Дністром і Бугом.

Для зв'язку між кондукетором М. Антонеску і губернаторами, а також для керівництва окупаційною адміністрацією і координації її діяльності при кабінеті міністрів був створений Військово-Громадянський кабінет для адміністрації Бессарабії, Буковини та Трансністрії. Сам факт підпорядкування губернаторств єдиному органу свідчив, що румунська влада не робила великої різниці між губернаторствами. При цьому було вирішено мати на Сході подвійну демаркаційну лінію одну вздовж Дністра, яка відділяла Румунію від її окупаційної зони, іншу вздовж Бугу, яка відділяла румунську і німецьку зони окупації.

В губернаторствах всі керівні посади в центральному апараті, а також посади префектів та преторів були довірені тільки вихідцям Старого королівства. Всі префекти були головним чином військовими [5, с. 238]. З трьох провінцій, окупованих румунами, тільки в Трансністрії губернатором було призначено цивільну особу — професора Бухарестського університету Георге Алексяну.

Окупувавши місто Одесу, румуни створили міську примарію на чолі з генеральним примарем Германом Пинтею — румунським адвокатом, 5 віце-примарями і генеральним секретарем. Адміністративне управління містом здійснювалося через так звані дирекції. Дирекції займалися питаннями адміністрування, юстиції, фінансів, комерції, праці, індустрії, харчової промисловості, агрокультури, монополії, економіки, культури, охорони здоров'я, шляхів сполучення, зв'язку та ін.

Як вже зазначалося, на відміну від інших губернаторств, Трансністрія формально до складу румунської держави не входила, тому на цій території румунською владою було широко розрекламовано соціальну, економічну політику, почали відкриватися театри, кінотеатри, школи, технікуми, вищі навчальні заклади, науково-дослідні інститути. Постійно проводилася пропаганда прав королівської Румунії на територію Трансністрії. Для цього завдання були підключені професори, академіки. Румунський професор Е. Діонеску у своїй праці “Східні румуни. Трансністрія”, заявляв з приводу того, що невірно проводилося “виховання румунського народу”, якого вчили, що кордон Румунії повинен бути лише на Дністрі. Румунські поселення, доводить професор, простягаються далеко на Сході, і оскільки румуни являють собою “історичну перманентність” по відношенню до кочових племен варварів, вони мають право включати цю територію до складу Румунії. Створення “Великої Румунії” — “єдиної, сильної, добре підготовленої, проникнутої наступальним духом” — потрібно для спокою Європи. Діонеску підкреслював “Возз'єднання західних кордонів не повинно залежати від їх розширення на Сході”.

До Трансністрії прибували доповідачі з лекціями на теми “Звідки походять і хто такі задністровці”; “Наше задністровське походження, історична і цивілізаційна роль Румунії”; “Прадавнина румун в Трансністрії порівняно з іншими проживаючими там народами [5, с. 244].

Активну діяльність у підготовці приєднання Трансністрії до румунського королівства розгорнула Національна Рада задністровських румун, заснована 15 грудня 1941 року в Тирасполі. Головна ціль — співпраця з адміністративними органами у справі приєднання Трансністрії до Румунії. До складу ради входили Смокіна, Зафтур, Булат, Ільїн, Думітрашку. Цими ж науковцями

був заснований восени 1941 року Молдавський Науковий інститут в Тирасполі. Цей інститут мав такі самі цілі як і Національна Рада задністровських румун [5, с. 245].

Отже, головною метою румунської влади стало переконати місцевих жителів в їх багатовіковій приналежності до румунської державності. Найбільш плідно в цьому напрямку працював науково-дослідницький інститут Трансністрії, заснований в Одесі, який був організований Губернатором для дослідження та вивчення життя Трансністрії, її історії і сучасності. Директором був призначений професор Троян Херсені [6]. Секретарем науково-дослідницького інституту був професор Зізе, який проводив консультації в приміщенні одеського університету на вулиці Петра Великого, будинок № 2.

Після організаційного періоду інститут організував дев'ять секцій, призначивши їм керівників. Шкільною секцією керував професор Зізе, його секретарем був призначений професор Костянтин Стамеру; Секція антропології опікувався доктор Тітерану, секретарем був призначений професор Багдасарьянц; Історичною секцією займався професор Селінов при секретарі Дорина Попеску; Секцію Етнографії очолював професор Троян Херсені його секретарем був призначений Бербулеску; Юридичною секцією керував Медвецький, секретар — Данипол; Секція політики підлягала керівництву Панфіла з секретарем — пані Баас; Соціологічна секція була очолена професором Херсені, секретарем був призначений Єремі. При інституті організувався музей, який мав 9 відділів у відповідності до відділень інституту [6, 29 іюля].

Найбільш плідно працювали сектори географії і природничих наук, історичний та сектор етнографії й фольклору.

Сектор географії і природничих наук, яким завідував професор Зізе, підготував до друку монографію під назвою “Трансністрія”. Ця праця висвітлювала фізико-географічні дані, які в свою чергу мали економічні та геолого-мінералогічні розділи. Крім того, написано і підготовлено до друку більше 10 дрібних робіт, які мали вийти в першому номері бюлетеня Науково-дослідницького інституту Трансністрії.

Історичну секцію, очолював професор В. І. Селінов, який був одночасно директором Археологічного музею та керівником кафедри російської історії Одеського університету. Головною метою цієї секції стало освітлення історії Трансністрії зі стародавніх

часів. Професор В. І. Селінов написав велику працю “Стародавні причорноморські поселення між Бугом і Дністром періоду торговельного розквіту Ольвії в IV и III ст. до Р. Х.". З цієї проблеми 29 жовтня на історико-філологічному факультеті мав відбутися захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук [6, 14 октября].

Групою наукових працівників музею, які входили до складу Інституту досліджень Трансністрії, асистентом Занчевським, асистенткою Марією Москетті, пані Л. Кузнецовою за участю професора В. І. Селінова була написана велика робота на тему: “Процес колонізації Трансністрії”. Художник музею пан Х. Чернятинський склав історичну карту до цієї праці — “Історико-етнографічна мапа Трансністрії” [6, 5 сентября].

Були написані і інші роботи, так наприклад “Поселення трипільської культури в селі Собанівка на Південному Бузі” Добровольського, “Легенди про походження скіфів” Болтенка.

Крім того В. І. Селіновим були опрацьовані архівні матеріали фонду канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства часів князя М. Воронцова (1823-1854 рр.). Архівні матеріали Распорядительной Думы та Городской Управы....? (яка відносилася до часів діяльності реформованого міського управління, зокрема часів Г. Маразлі). Досліджувалася канцелярія попечителя Одеського учбового округу за часи попечительства Н. І. Пирогова, а також матеріали одеського будівничого комітету і одеської митниці. Всі ці джерела готувалися для написання праць “Одеса”, присвяченої 150-річчю міста 1794-1944 рр. та історії муніципального управління м. Одеси за весь період її існування [6, 24 августа]. Готувалася до друку колективна праця професора В. Селінова, також архітекторів Скорупко і Куцегіоргіу та асистента Донича “Ольвійські монети римського періоду” [6, 5 сентября]. Крім того готувалася до друку робота присвячена розкопкам курганів епохи Золотої Орди поблизу Одеси [6, 6 ноября].

Сектором етнографії й фольклору під керівництвом професора Єрємі і професора Арбата, також була розгорнута велика дослідницька робота. Влітку, з 15 липня до 1 вересня 1943 року, було досліджена 56 румунських сіл в Овідіопольському, Тираспольському, Дубосарському, Рибнинському, Балтському і Готському уїздах. Працювало 10 етнографічних екіп у кількості 104 лю-

дини, сюди увійшли професори університету, професори середніх шкіл, вчителі початкових шкіл і студенти — молдавани Трансністрії. Були зібрані матеріали народної творчості, як то: пісні, казки, легенди, колядки (свята, церемонії, хрещення, весілля, похоронні обряди тощо). Всього було зібрано 4260 пісень, 529 колядок. Було опубліковано керівництво для збирачів, том невиданих колядок і спеціальний бюлетень. Розроблялися матеріали для видання тому басень, пісень і звичаїв. Повинен був вийти альбом фотокарток під назвою “Трансністрія в малюнках” [6, 6 ноября].

З тематики досліджень, які розроблялися географічною, історичною та етнографічною секціями, ми бачимо, що окупаційна влада хотіла довести, що українські землі є споконвічно румунськими. Політика Румунії в Другій світовій війні на українських землях йшла в традиційному руслі відмови в правах місцевого населення на свої території. Задля цього, розшукувались молдавсько-румунські корені в історичному минулому Одеси і України в цілому. Разом з цим науковим інститутом була проведена велика науково-дослідницька робота, присвяченої історії Півдня України, зокрема історії Одеси.

Література

1. Левит И. Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1.09.1939-19.11.1942). — Кишинев, 1981. — С. 319; Егоров В. Ф., Зотов Н. И. 907 дней в тылу врага. — Одесса: Маяк, 1969. — 74 с.
2. Михайлуца М. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х - 1944 рр.). — Одеса, 2006. — 237 с.; Щетников В. П. Одесский университет: 1941-1944 годы (по материалам оккупационной прессы) // Записки історичного факультету. — Одеса, 1999. — Вип. 9. — С. 266-271; Черкасов А. А. Оккупация Одессы. Год 1941: Очерки. — Одеса, 2007. — 270 с.; Гридін В. Еще раз об Одессе и Транснистрии в 1941-1944 гг. // Юг. — 1995, 30 июня.
3. Dallin A. Odessa, 1941-1944: a Case Study of Soviet Territory Under Foreign Rule. — Santa Monica, 1957. — 296 p.
4. Gabor A., Petcu A. N. Biserica ortodoxa si evreii in timpul lui Antonescu // Dosarile, Istoriei. — 2002. — No. 11 (75);

Verenka O. Administratia civila romana in Transnistria. — Chisinau, 1993; Solovei R. Activitatea Guvernamentului Transnistriei on domeniul social-economic si cultural: 19 aug. 1941 - 29 ian. 1944. — Iasi, 2004.

5. Левит И. Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (1.09.1939-19.11.1942). — Кишинев, 1981.
6. Одесская газета. — 1943.

Резюме

Автор изучает процесс реализации идеологической политики румынских оккупационных властей на территории Транснистрии (юг Украины) в 1941-1944 годы.

Рецензент канд. истор. наук, доцент Т. В. Тхоржевська

УДК 94(477.65/.74):316.334.56:31“1803/1922”

О. М. Марченко

ВІДОМОСТІ ПРО ЗАШТАТНІ МІСТА І МІСТЕЧКА ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ЇХ НАСЕЛЕННЯ НА СТОРІНКАХ СТАТИСТИЧНИХ ВИДАНЬ

Вивчення міст Південної України, як окремих напрямків дослідження або у контексті більш загальної проблематики, носить у вітчизняній історіографії традиційний характер [1]. Визначилося усталене коло джерел: відомості описів та атласів намісництв, окладних книг, звітів губернаторів, розпорядження головних командирів краю тощо. Досвід використання джерел цього типу накопичено у вітчизняній науці значний.

З появою наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. губернських архівних комісій процес дослідження історії Південної України набув археографічної, історичної та джерелознавчої єдності. З 1898 р. почала працювати Херсонська губернська вчена архівна комісія, яка здійснювала відбір закінчених діловодством документів для подальшого їх зберігання у відомчих архівах. Переживши чимало історичних катаклізмів, вони проіснували до нашого часу, хоча далеко не в повному обсязі.

Однак, увага дослідників передусім зосереджувалася на значних адміністративних, торгово-промислових та культурно-освітніх центрах. Святкування чисельних ювілеїв міст південного краю

у 80-х - 90-х рр. XIX ст. позначилися публікаціями М. Владимиrowa, К. Королькова, Г. Ге, Ф. Ніколайчика, О. Пашутіна, О. Дерібаса, Феодосія Макарєвського, в яких принцип нагромадження історичних фактів поєднувався з намаганням логічної та хронологічної реконструкції історичної дійсності. У той же час потреби конкретизації історичного процесу вимагають більш пильної уваги до малих міст регіону, які у другій половині XIX ст. являють особливу цікавість з точки зору економічного розвитку, вкладання капіталів у промисловість, розбудови місцевих органів самоврядування та інших не менш важливих історичних реалій.

У відтворенні соціально-економічної історії, демографії, культурного розвитку заштатних міст і містечок Херсонської губернії в нагоді стануть документи земської статистики. На сучасному етапі дослідницьких студій з історії Південної України спостерігається пошкваллення археографічної роботи. Разом з тим, нагальною потребою залишається вирішення проблеми представництва джерельної бази соціально-економічних досліджень, її достовірності та інформативних можливостей [2, с. 8-9].

Останнім часом з'явилися дослідження присвячені розгляду форм, напрямів та результатів розвитку статистичної справи в земських установах Херсонської губернії [3].

Статистичні установи створювалися на підставі “Положення про губернські і обласні статистичні комітети” від 26 грудня 1860 р. Вони займалися збором і обробкою статистичних відомостей про економіку, культуру і народонаселення. Земська статистика, статистичні роботи проводилися за ініціативою і за рахунок коштів земських установ для з'ясування питань, пов'язаних з обкладанням земськими повинностями, з'ясування економічного становища населення з метою продовольчою.

Статистичні комітети склалися з голови і його помічника, почесних, неодмінних і дійсних членів і секретаря. Головою комітету був губернатор. Головою Миколаївського міського статистичного комітету був військовий губернатор, а з 1900 по 1918 рр. — градоначальник [4, с. 43].

Неодмінними членами були начальники окремих частин місцевого управління: губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, голова казенної палати, керуючий палатою державного майна, інспектор лікарняної управи, директор училищ, міський голова, представники від всіх духовних конфесій і відом-

ства шляхів сполучення. До їхнього обов'язку входив контроль за своєчасним поданням статистичних даних по своїх відомствах.

Дійсні члени обиралися із числа місцевої інтелігенції. Вони були, як правило, авторами статей краєзнавчого змісту, що публікувалися в періодичних виданнях. У Херсоні це були: О. О. Шміт, О. Ф. Смирнов, О. П. Чирков, І. В. Середа, П. Є. Бефані та ін.

В “Положенні про губернські і обласні статистичні комітети” було визначене їхнє основне завдання, що полягало “у вправному утриманні адміністративної статистики, а саме у встановленні правильних способів збирання, за вказівками Центрального статистичного комітету, точних відомостей про кількість земель, народонаселення і виробничі сили губернії; у перевірці та обробці цих відомостей” [5, с. 9-19].

Відомості оброблялися за великою і різноманітною програмою Центрального статистичного комітету під керівництвом секретаря губернського статистичного комітету. До роботи були залучені всі дійсні члени комітету. Статистичні матеріали були представлені у вигляді таблиць для центру; відомостей для додатка до звіту губернатора про стан довіреного йому управління; статистико-економічних оглядів Херсонської губернії.

Статистичні відомості збиралися з наступних напрямків: демографічна статистика; сільськогосподарська статистика; статистика землеволодіння; судова (карна статистика); медична статистика; фабрично-заводська статистика; статистика народної освіти; статистика пожеж, їхніх причин і збитків; статистика доходів, витрат і недоїмок.

Статистичні матеріали публікувалися на сторінках “Губернських відомостей”, які російський уряд дозволив видавати з 1830 р. і Пам'ятних книжок. Першим виданням місцевого статистичного комітету були “Труды Херсонского губернского статистического комитета” (Херсон, 1863), які складаються із книги у двох частинах [6; 7].

У першу частину ввійшли історико-краєзнавчі й довідково-статистичні матеріали. Жодна зі згодом виданих Пам'ятних книжок Херсонської губернії не була настільки насичена науковими матеріалами з історії краю, як перша частина “Трудов...”. У другу частину ввійшли “Губернский адрес-календарь и другие справочные сведения”, а у додатку до нього — матеріали з історії. Надалі Статистичний комітет відмовився від видання об'ємних,

які дорого коштують, видань “Трудов...” і приступився до видання Пам’ятних книжок, значно скоротивши при цьому науковий відділ видання. Пам’ятні книжки видавалися губернськими статистичними комітетами, губернськими правліннями або редакціями “Губернських відомостей”.

Перша Пам’ятна книжка Херсонської губернії вийшла у світ в 1864, а друга — в 1866 р. Усього в Херсонській губернії за піввіку було здійснено лише 8 видань Пам’ятних книжок. На сьогоднішній день вони стали бібліографічною рідкістю і лише у фонді Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Олеса Гончара збереглися всі випуски книжок.

У більшості випадків Пам’ятні книжки виходили за редакцією секретарів статистичних комітетів. Їхні особисті якості й освітній рівень впливали на зміст видань. У тих випадках, коли секретарями комітетів були відомі краєзнавці або досвідчені статистики, Пам’ятні книжки були насичені матеріалами з історії, географії, економіки губернії — тим, що визначає цінність видання, як джерела для вивчення краю.

Із 70-80-х рр. XIX ст. починають видаватися статистичні описи, що проводилися під егідою земських установ. Велику кількість даних, які стосуються передусім матеріальної культури населення, представляють “Матеріали для оцінки земель Херсонської губернії” [8], “Статистично-економічні огляди губернії” (з 1887 р.), “Цифрові дані для оцінки земель” (з 1882 р.), “Господарсько-статистичні огляди” (з 1889 р.) “Результати подворних переписів Єлисаветградського повіту” (1883-1885 рр.), “Статистика землеводів Херсонської губернії” (з 1900) та інші видання.

Корисними є списки поселень та матеріали подвірних переписів. Подвірні переписи, які проводилися у другій половині 80-х рр. XIX ст. в Ананьївському, Єлисаветградському повітах дають можливість відтворити важливі сторони побуту населення [9]. Херсонське земство й статистики, які готували до друку “Матеріали...”, в кожному томі вмістили по добре складеному короткому нарисі заселення повітів, які розглядаються, в них дані списки населених пунктів з вказівками на кількість жителів, наводяться підрахунки зростання кількості поселень в 50-70-х рр. XIX ст.

У 1863 р. була опублікована двотомна робота офіцера Генерального штабу О. Шмідта, присвячена історичному, географічному, етнографічному й економічному описові Херсонської гу-

бернії. Робота вийшла дуже ґрунтовною, видання було оснащено додатками (схеми, статистичні таблиці тощо). О. Шмідт наводить наступні відомості по Херсонській губернії та Одеському градоначальству згідно даних військової зйомки 1850, 1851 й 1852 рр.: у 17 містах — 21611 дворів, 47 містечках і посадах — 10640 дворів [10, с. 710].

Херсонська губернія після кількох внутрішніх перебудов була поділена на шість повітів: Олександрійський, Анан'євський, Єлисаветградський, Одеський, Тираспольський і Херсонський; територіально до неї належало Одеське градоначальство і частина Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (з 1900 р. — градоначальства). Останнє як самостійна адміністративна одиниця виникло у 1805 році, отримавши у своє підпорядкування Миколаїв, Севастополь, а також Богоявленськ, Воскресенськ, Калинівку, з 1820 р. І Березнеговате і Висунськ.

За “Списками населенных мест Херсонской губернии и статистическими данными о каждом поселении” на 1896 р. нараховувалося 5493 населених пункти, з них: 16 міст з 24 передмістями, 9 посадів, 50 містечок (табл. 1) [11, с. VII].

Адресна частина Пам'ятних книжок Херсонської губернії містить перелік всіх губернських і повітових урядових організацій і їхній особовий склад, зокрема, містяться відомості щодо міст відповідно до адміністративно-територіального поділу губернії: Херсон — губернське й повітове місто; Миколаїв (окреме градоначальство); Херсонського повіту посади: Богоявленськ, Покровськ, Березніговате, Висунськ, Воскресенськ, Калиновка;

Таблица 1

Міста, посади та містечка Херсонської губернії

Найменування поселення	Олександрійський	Анан'євський	Єлисаветградський	Одеський	Тираспольський	Херсонський	Всього по губернії
Міст	2	1	5	3	3	2	16
Посадів	1	-	2	-	-	6	9
Містечок	9	10	9	6	7	9	50

Одеського повіту міста: Одеса (окреме градоначальство), Маяки — заштатний, Овідіополь — заштатний, Очаків — заштатний (з передмістями Бейкуш і Кудюруба); Єлисаветградського повіту міста: Єлисаветград — повітовий, Бобринець — заштатний, Вознесенськ — заштатний, Новомиргород — заштатний, Ольвіополь — заштатний, посади (без посадських керувань): Ново-Архангельськ, Ново-Українка; Ананьєвського повіту міста: Ананьєв — повітовий, Березівка — заштатний, Тираспольського повіту міста: Тирасполь — повітовий, Григоріополь — заштатний, Дубоссари — заштатний; Олександрійського повіту міста: Олександрія — повітовий, Новогеоргієвськ — заштатний, посади: Нова Прага [12].

Докладні відомості щодо народонаселення міст і містечок містять документи земської статистики: “Ведомость о числе жителей в городах Херсонской губернии по категориям” (табл. 2) [13, с. 164-165], “Таблицы о населении. Сравнительная таблица данных о населении 32-х волостей по подворной переписи и по посемейным спискам 1883 г.” [14], “Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1890 г.” [15], “Статистико-экономическое описание Єлисаветградского уезда” [16], які друкувалися у “Сборнике Херсонского земства” та ін.

“Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1890 г.” дає розгорнуті відомості про територію і населення, заняття населення заштатних міст і містечок, про фабрики, заводи та інші промислові підприємства, а також ярмарки і базари Херсонської губернії. Зокрема, дані по Єлисаветградському повіту дозволяють з’ясувати структуру занять населення.

Дані свідчать, що значна частка жителів міст (близько 32,5 %) займалися хліборобством. Якщо враховувати відомості про частку зайнятості населення у цій сфері діяльності без Єлисаветграда, результат — близько 34 %. Щодо зайнятості населення заштатних міст і містечок у певних сферах діяльності, можна констатувати: державна і громадська служба — 0,7 %, торгівля — 26 %, ремесла — 9,8 %, фабрична і заводська промисловість — 1 %, рибний промисел — 0,5 %, без певних занять — 27,7 % (Таблиця 3) [15, с. 16-17].

Таким чином, статистичні видання є комплексним першоджерелом для історико-регіональних досліджень Півдня України. Їхня цінність полягає в тому, що вони дозволяють у всіх подобицях відтворити картину повсякденного життя губернії, про-

Таблиця 2

Відомість про число жителів у містах

№ з/п	Назва міст	Число жителів	Кутців	Ремісників	Лясних думи	Литейних і трактирних закладів	Фабрик і заводів	Дюмовласників	Торгових лавок	Лясових сктадів	Хлібних магазинів	Річкових портевів	Оптових спиртових сктадів
1.	Херсон	49807	150	552	72	139	53	5903	123	57	24	9	7
2.	Берислав	6847	52	32	45	31	1	1345	70	2	25	6	5
3.	Сілавград	43299	178	1477	72	156	45	3459	516	-	58	5	6
4.	Вознесенськ	11297	41	115	36	53	6	548	205	-	56	10	4
5.	Бобринєць	9719	46	177	30	13	12	1211	102	-	1	11	5
6.	Новомиргород	7057	29	247	35	37	6	1315	88	-	2	6	6
7.	Ольвюголь	3455	16	22	42	14	1	692	22	-	28	-	1
8.	Олександрія	15980	64	126	48	43	10	1230	87	-	23	4	4
9.	Новоград-Волинський	7673	110	380	42	38	25	1780	110	8	1	5	3
10.	Посад Нова-Прага	2439	18	42	23	29	2	304	34	-	24	7	4
11.	Ананів	15210	17	40	72	18	6	2500	59	-	-	8	6
12.	Тирасполь	13040	70	453	71	124	6	1504	141	15	50	2	4
13.	Дубоссари	7585	12	147	42	27	8	3070	201	3	3	-	5
14.	Григоріополь	6756	7	105	48	28	7	968	43	3	5	-	4
15.	Очаків	5044	14	65	42	20	2	1074	83	2	3	7	2
16.	Овідіополь	3663	20	53	33	14	-	760	37	2	-	8	1
17.	Маяк	2822	8	84	36	18	3	493	15	10	-	-	1
	Всього	211693	852	4117	789	805	193	27156	1939	102	302	88	68

Таблиця 3

Розподіл населення по заняттях

№ з/п	Назва міст	Державна і громадська служба		Хліборобство та ін. сільські промисли		Торгівля		Ремесла		Фабрична і заводська промисловість		Рибний промисел		Без певних занять		Всього	
		ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.	ч.	ж.
1.	Слісавець-град	1426	1348	9542	9471	4250	3745	8067	7500	3561	3147	480	391	3683	3742	31009	29344
2.	Бобринець	44	38	3319	3224	433	419	825	819	15	16	9	11	660	635	5305	5162
3.	Вознесенськ	65	38	420	387	3800	2890	800	500	100	90	75	30	2936	3294	8196	7229
4.	Ольвополь	17	-	1521	1782	745	225	138	7	132	-	4	9	310	864	2867	2883
5.	Новомиргород	30	-	648	598	249	208	158	161	9	8	16	12	389	498	1499	1485
	Всього	1582	1424	15450	15462	9477	7487	9988	8987	3817	3261	584	449	7978	9033	48867	46103
	Всього по губернії	2626	2370	52233	52833	19044	14295	15662	13203	4363	3628	1893	1661	16122	21311	111943	109301

аналізувати події, що відбувалися в Херсонській губернії протягом другої половини XIX ст. Чимало статистичних і аналітичних даних, звітних і оціночних матеріалів міститься у друкованих виданнях губернських земських установ. На сьогоднішній день — це найцінніший матеріал для історичної економіко-географічної характеристики краю. Хоча нині спостерігається поживлення регіональних досліджень, зокрема Півдня України, залишаються недостатньо вивченими важливі питання історії краю, для розробки яких наявна значна джерельна база.

Література

1. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во 2-й половине XVIII века. — К., 1984; Багров Н. В., Градов Г. Л. Проблемы развития и размещения производительных сил Северного Причерноморья. — М., 1974.
2. Бойко А. В. Джерела з соціально-економічної історії Південної України останньої чверті XVIII століття. — Автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06 (історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни) / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — К., 2001. — 34 с.
3. Макієнко О. А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії. — Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 2006. — 20 с.
4. Миколаївський обласний державний архів: Путівник. — К., 1966. — 296 с.
5. Памятная книжка Херсонской губернии на 1864 год. — Херсон, 1864.
6. Труды Херсонского Губернского Статистического Комитета. Кн. 1, ч. 1. Материалы для географии и статистики Херсонской губернии. — Херсон: Херсон. Губ. Тип., 1863. — XXIV, 299, 199, II, II с., [1] л. табл.+ фото “Вид части города Херсона”.
7. Труды Херсонского Губернского Статистического Комитета. Кн.1. Ч.2. Губернский адрес — календарь и другие справочные сведения. — Херсон: Тип. Н. Ващенко, 1863. — 290, IVс., [1] л. табл.
8. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. — Херсон, 1883, Т. I.
9. Результаты подворной переписи Ананьевского уезда. 1886-1887 гг. / Изд. Ананьевской Уездной Земской Управы. — Херсон, 1889. — [2], II, 454 с.; Результаты подворной переписи Елисаветградского уезда. 1883-1885 гг. / Изд. Елисаветградской Уездной Земской Управы. — Отд. 2. — Херсон, 1886. — 471 с.; Результаты подворной переписи Елисаветградского уезда. 1883-1885 гг. / Изд. Елисаветградской Уездной Земской Управы. — Отд. 3. — Херсон, 1886. — 114 с.
10. Шмидт А. А. Материалы для военной географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба.

Херсонская губерния. Сост. Генер. штаба подполковник А. Шмидт. — СПб., — 1863. — Т. 1.

11. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон: Тип. Губ. правл., 1896.
12. З історії Пам'ятних книжок Херсонської губернії // http://www.lib.kherson.ua/ukr-pam_knigi-0-2.htm.
13. Ведомость о числе жителей в городах Херсонской губернии по категориям. // Сборник Херсонского земства. — 1882. — № 1. — С. 164-165.
14. Таблицы о населении. Сравнительная таблица данных о населении 32-х волостей по подворной переписи и по семейным спискам 1883 г. // Сборник Херсонского земства. — 1886. — № 1. — С. 30-40.
15. Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1890 г. / Сост. стат. отд. при Херс. губ. зем. управе. — Херсон: Тип. Губ. Зем. управы; Тип. О. Д. Ходушиной, 1891. — 160 с.
16. Статистико-экономическое описание Елисаветградского уезда // Сборник Херсонского земства. — 1885. — № 3. — С. 98-120.

Резюме

Статья посвящена изучению особенностей отображения в статистических, прежде всего земских изданиях второй половины XIX в. сведений о заштатных городах и местечках Херсонской губернии. Автор сосредотачивает особое внимание на хозяйственных и демографических аспектах.

Рецензент канд. эконом. наук, доцент Т. В. Тхоржевская

УДК 378,6(477.74):929 Тройницкий “18”

О. Д. Картелян

РШЕЛЬСВСЬКИЙ ЛЩЕЙ У ЖИТТІ О. Г. ТРОЙНИЦЬКОГО

В історії Одеси другої чверті XIX в. постать О. Г. Тройницького досить помітна. Він належав до тих людей, які створювали духовне середовище міста, сприяли розвитку освіти і культури. О. Г. Тройницький жив в епоху, коли суспільна діяльність була почесна: вона не приносила дивідендів, але давала мораль-

не право брати участь у рішенні важливих соціальних проблем суспільства. Таких безкорисливих, ініціативних і працьовитих людей у воронцовську епоху цінували.

Мета даної статті — визначити роль Рішельєвського ліцею у житті О. Г. Тройницького. Відомий публіцист, статистик та державний діяч народився в Одесі 12 березня 1807 р. Батько О. Г. Тройницького, Григорій Устинович Тройницький, був родом з Полтавської губернії, і з 17 років перебував на військовій службі. У 1806 р. Г. У. Тройницький оженився на Матроні Фомівні Волошиновій, дочці дворянина, що так само був родом з Полтавської губернії і проживав в Одесі. Олександр Тройницький був їх первістком.

У 1811 р. батько О. Г. Тройницького з полком пішов у похід. У липні 1812 р. відбувся бій під Салтановкою з передовими військами Наполеона, у якому майор Г. У. Тройницький був важко поранений і незабаром помер від ран. М. Ф. Тройницька залишилася із двома дітьми на руках (молодший брат О. Г. Тройницького, М. Г. Тройницький, народився 9 квітня 1811 р.). Важке матеріальне становище родини погіршило те, що під час епідемії чуми в Одесі у липні 1812 р., відповідно до карантинного уставу міста, усе майно родини Тройницьких підлягало спаленню [1].

Однак молода вдова мала твердий характер і мужньо переносила випавши на її долю випробування. У березні 1813 р. А. Е. Рішельє звернувся з проханням про призначення вдові довічної пенсії. Вже 2 червня того ж року він листом повідомив мати О. Г. Тройницького про призначення їй пенсії у розмірі 434 руб. у рік. Діти з величезною любов'ю і повагою ставилися до матері, про що свідчать їх листи до неї [2].

15 січня 1816 р. Олександр Тройницький, у віці 9 років, вступив до чоловічого Благородного інституту. Цей навчальний заклад був заснований у 1805 р. за ініціативою. А. Е. Рішельє. До нього приймали дітей дворян від 8 до 10 років. Чоловічій та заснований одночасно з ним жіночій Благородний інститут були суто становими навчальними закладами з високою платою за навчання. Повний курс навчання в чоловічому Благородному інституті складався з чотирьох класів з дворічним навчанням у кожному. Основними предметами були: богослов'я, мови,

риторика, філософія, історія, міфологія, математика, фізика, фехтування, музика, танці.

В 1816 р. директором чоловічого Благородного інституту був призначений абат Ніколь, запрошений А. Е. Рішельє. Перед тим, як зайняти цю посаду, у 1814 р., він склав “Начертания правил воспитания в обоих одесских Благородных институтах”. Учебно-виховні засади, викладені абатом, стали базовими для викладання у обох навчальних закладах [3].

Домінік Шарль Ніколь народився 4 квітня 1758 р. у селищі Повілл, у Франції. Освіту отримав в паризькому коледжі Сент-Барб. Після закінчення навчального закладу абат Ніколь залишився працювати у ньому спочатку в якості викладача, пізніше як інспектор з учебної частини. На початку 1793 р. Домінік Шарль Ніколь емігрував до Росії разом з графом Шуазель-Гуфье, в якості вихованця його сина. У Петербурзі він заснував Благородний інститут на зразок паризького коледжу Сент-Барб, в якому навчався сам [4].

Таким чином, став на чолі чоловічого Благородного інституту в Одесі, абат Ніколь вже мав за плечима досвід керування навальним закладом та педагогічний досвід. Наказом від 2 травня 1817 р., був утворений Рішельєвський ліцей, названий на честь А. Е. Рішельє. Це був другий за часом створення ліцей у Російській імперії після Царськосельського, і перший — на території України.

Першим директором ліцею став абат Ніколь (1817-1820 рр.). На думку А. Е. Рішельє, ця подія стала важливим кроком на шляху розвитку освіти в краї, а досвід та талант першого директора, мали стати запорукою успіху навчального закладу. Знаходячись у жовтні 1817 р. у Парижі він писав М. П. Миклашевському: “Учрежденный в Одессе лицей открывает все способы к воспитанию любезных детей наших... Известные мне достоинства директора аббата Николая есть залог успеха лицея...” [5].

Рішельєвський ліцей розташовувався у будинку, де раніше знаходились парафіяльне, повітове училища і чоловічий Благородний інститут, де навчався О. Г. Тройницький. Усі ці установи увійшли до структури ліцею з докорінними змінами. Після перетворення інституту у ліцей, О. Г. Тройницький був призначений у число його вихованців. Ліцеїст навчався за рахунок коштів А. Е. Рішельє [6].

Згідно зі статутом до складу Рішельєвського ліцею входили: початкове (підготовче) училище, до якого увійшли раніше створені парафіяльне і повітове училище з викладанням тих самих предметів і додатково іноземних мов; власне, ліцей, який складався з 5 класів (по два роки навчання у кожному), в якому вивчались: математика, фізика, історія, географія, військові науки, французька, німецька, російська, італійська, латинська та грецька мови; два середніх училища з вивченням в одному з них правознавства і політичної економії, а в другому — комерційних наук; педагогічний інститут на 24 вихованці, які після закінчення залишались при ліцеї і займали посади наглядачів, а потім — ад'юнктів.

В ліцеї була запроваджена езуїтська система виховання, яка поширилась в Росії на початку XIX ст. Основа цієї системи базувалась на суворому нагляді за учнями. Ліцей був закритим навчальним закладом, що призначався для дітей аристократів і багатого купецтва. Він умовно поділявся на “внутрішній” для пансіонерів, які проживали в ліцеї, і “зовнішній”, в якому навчались прихожі учні. Спілкування між ними суворо обмежувалось. Пансіонери користувались пільгами як при навчанні в ліцеї, так і при наданні чинів при вступі на службу. Залишати Рішельєвський ліцей дозволялось пансіонерам лише у святкові дні. Дисципліна в ліцеї була суворою. Якщо ліцеїст був відсутній на лекціях без поважної причини, він втрачав наприкінці року право на складання іспиту, і залишався на тому ж курсі або відраховувався з ліцею. Весь вільний час ліцеїсти проводили за читанням, але коло книг було обмежено тільки тими, які були необхідні для навчання [7].

Однак інтереси ліцеїстів були значно ширше, ніж офіційно передбачалося рамками програми. В 1819 р. вони організували літературне товариство, таємно читали твори О. С. Пушкіна, який під час свого перебування в Одесі в 1823-1824 рр. бував у ліцеї. В 1818 р. ліцей відвідав молодий поет К. М. Батюшков. В 1825 р. в ліцеї жив і спілкувався з ліцеїстами А. Міцкевич, який знаходився в Одесі на засланні. Все це, певною мірою, створювало ту атмосферу в ліцеї, у якій навчався О. Г. Тройницький.

Вчився він прекрасно, про що свідчать листи ліцеїста до матері з щотижневими відмітками з поведінки та основних дисциплін, перелік книг, які він отримав в нагороду за успіхи у навчанні, твори ліцеїста, написані на декількох мовах. Природні

здібності, старанність і гарна поведінка давали йому можливість переходити із класу в клас з нагородами. От як атестується О. Г. Тройницький в четвертому класі ліцею: “Прекрасная во всех отношениях личность; ему нужна ласка и ободрение, но надо также стараться развить в нем большую твердость характера” [8].

В 1822 р. помер А. Е. Рішельє, у зв'язку з чим у ліцеї була оголошена триденна жалоба. На другий день жалоби, 28 серпня, у ліцеї відбувся вечір пам'яті першого одеського градоначальника. Викладачі і вихованці проголосили промови мовами, які викладалися в їхньому навчальному закладі. Промова латинською мовою була проголошена О. Г. Тройницьким. Вона настільки сподобалася колишньому ад'ютантові А. Е. Рішельє, полковникові Стемпковському, що він подарував юнакові книгу з особистим пам'ятним підписом. Ця промова разом з матеріалами до біографії О. Г. Тройницького були опубліковані після його смерті. Вона є яскравим доказом ранньої літературної обдарованості молодого ліцеїста [9].

Відзначимо ще один цікавий факт з студентського життя ліцеїста. Коли абат Ніколь залишив службу і переїхав у Париж, група ліцеїстів направила йому листа, у якому висловлювала щире співчуття із приводу його відставки. Відповідь була отримана на ім'я Олександра Тройницького, що свідчить про повагу до нього з боку колишнього директора. У 1824 р., у складі другого випуску Рішельєвського ліцею, О. Г. Тройницький закінчив цей навчальний заклад “першим учнем” і поступив в діюче при ліцеї Училище правознавства та політичної економії. Однак як ліцеїст, що навчався за рахунок коштів А. Е. Рішельє, він був зобов'язаний, як говорили тоді “отслужить при лицее свое воспитание”. У зв'язку з чим, він став класним наглядачем вихованців третього класу ліцею. В його обов'язки входило також розмовляти з учнями під час чергування французькою мовою, яка у Рішельєвському ліцеї була домінуючою. Після закінчення ліцею О. Г. Тройницький читав латинською, вільно говорив французькою та німецькою мовами.

З 1824 по 1828 рр. О. Г. Тройницький став сполучати службу у ліцеї з приватними уроками російської мови, математики і фізики у відомих одеських родин: Заїкіних, Штігліцов, Морозових та ін. Він зумів надовго зберегти добрі стосунки із своїми вихованцями.

25 квітня 1827 р. О. Г. Тройницький був призначений у Рішельєвському ліцеї виконуючим обов'язки ад'юнкта фізико-математичних наук, а з 1 січня 1828 р. остаточно затверджений на цій посаді. В 1829 р. О. Г. Тройницький запрошений викладачем історії і географії в Одеський інститут благородних дівчат. Лише на початку 1832 р. О. Г. Тройницький звільнився з Рішельєвського ліцею. Його вихованці подарували викладачу в знак вдячності срібну вазу з пам'ятним написом. Ось її зміст: “Почтеннейший наш наставник, к крайнему нашему сожалению, обстоятельства заставляют Вас оставить Рихельевский лицей, то заведение, в котором Вы служили украшением, как воспитанник, и в продолжении шести лет, как преподаватель наук математических... Примите сей слабый, но усердный знак нашего к Вам почтения. Да покажет он, что мы умеем ценить достойных наших наставников...” [10].

Залишивши викладання у ліцеї, О. Г. Тройницький був призначений його інспектором, а потім і членом ради ліцею. У той же час він був залучений до участі у складанні статутів і правил для нових навчальних закладів, які засновувалися в Одесі. Так, в 1829 р., О. Г. Тройницький був призначений членом секретером комітету для складання статуту гімназії при Рішельєвському ліцеї. Подальший період життя О. Г. Тройницького вже мало пов'язаний із Рішельєвським ліцеєм. О. Г. Тройницький багато зробив для розвитку благодійних установ міста, будучи членом Одеського наказу суспільного піклування. Але найбільш успішною і тривалою була його робота у авторитетній та популярній серед населення регіону газеті — “Одесский вестник”.

В 1861 р. О. Г. Тройницький зайняв посаду товариша міністра внутрішніх справ. В 1867 р., коли він залишив цю посаду, службовці міністерства запровадили стипендію його імені у Новоросійському університеті, нащадка Рішельєвського ліцею, у розмірі 250 руб., яку міг отримувати студент православного віросповідання, який був родом з Одеського навчального округу і яскраво проявив себе в науці [11].

Таким був Рішельєвський ліцей у той час, коли в ньому спочатку навчався та пізніше викладав, О. Г. Тройницький. Покинувши ліцей, який став Alma Mater не тільки для вченого, але і для багатьох його видатних сучасників. О. Г. Тройницький до кінця свого життя зберіг відчуття вдячності та поваги,

як до самого навчального закладу, так і до його керівників, особливо до першого директора лицю абата Ніколя.

Література

1. Александр Григорьевич Тройницкий. Материалы для его биографии. — М., 1894. — С. 8.
2. Письма А. Г. Тройницкого к его матери в бытность его воспитанником Ришельевского лицея // Ришельевский лицей и Императорский Новороссийский университет: Сб. издаваемый бывшими воспитанниками лицея и университета. — Одесса, 1898. — Ч. 1. — С. 52-53.
3. Начертания правил воспитания в обоих одесских Благородных институтах. — Одесса, 1814. — 30 с.
4. Яковлев В. А., Юрченко П. А. Аббат Николь и первые годы Ришельевского лицея. — Одесса, 1890. — С. 11.
5. Письмо А. Е. Ришелье М. П. Миклашевскому // Киевская старина. — 1890. — Кн. 4. — С. 152-153.
6. Ленц Н. И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей (1804-1817). — Одесса, 1903. — С. 29.
7. Михневич И. Исторический обзор истории Ришельевского лицея (1817-1857). — Одесса, 1857. — С. 28.
8. Бартенев П. И. Из бумаг А. Г. Тройницкого с очерком его жизни // Русский архив. — 1894. — Кн. 1. — С. 556-594.
9. Мысли благодарного воспитанника А. Тройницкого при гробе Ришелье // Ришельевский лицей и Императорский Новороссийский университет: Сб. издаваемый бывшими воспитанниками лицея и университета. — Одесса, 1898. — Ч. 1. — С. 60-64.
10. Одесский вестник. — 1832, 10 февраля.
11. Об учреждении в Новороссийском университете стипендии А. Г. Тройницкого // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. — 1867. — № 5. — С. 81-82.

Резюме

Статья посвящена определению роли Ришельевского лицея в жизни видного ученого-статистика, публициста и государственного деятеля А. Г. Тройницкого. Особое внимание в статье уделе-

но атмосфере, царившей в лицее, в то время, когда в нем учился и преподавал А. Г. Тройницкий.

Рецензент доктор истор. наук, профессор И. С. Гребцова

УДК 94:291.13:004.738.5

О. В. Добродум

**ДЖ. БУШ - МЛАДШИЙ В РУНЕТЕ
И ЕГО ГЕРОИЗАЦИЯ И ДЕГЕРОИЗАЦИЯ
(некоторые исторические аспекты)**

Обращение к тематике героизации и дегероизации экс-президента США Джорджа Буша вызвано, прежде всего, неоднозначностью существующих интерпретаций в подходах к деятельности этого лидера. Традиционные для американской политической мысли исследования президентов в русле психобиографического метода, социологические опросы, мониторинги и зондажи столь многочисленны и калейдоскопичны, что автор статьи сочла целесообразным произвести, в свою очередь, Интернет-реконструкцию представлений о значимости места Дж. Буша в истории.

Исследованию феномена сакральной природы власти посвящена обширная литература, в частности, произведения таких авторов, как Платон, М. Элиаде, Л. Леви-Брюль, К. Леви-Строс, К.-Г. Юнг, Дж. Фрэйзер. Особо можно отметить концепцию М. Вебера об основах легитимности власти. В данной статье мы попытались оценить отношение к американскому экс-главе государства по оси “героизация-дегероизация” в русскоязычном сегменте всемирного киберпространства Рунете, методологической основой исследования послужил конкретно-исторический подход.

В американском обществе выражение отношения к американским лидерам зачастую сопровождается острой полемикой сторонников разных позиций и отражается в политизированных дискуссиях. Отношение электората к экс-президенту США достаточно противоречивое: в ноябре 2003 г. журнал “Time” поместил на обложке портрет Буша со следами губной помады на правой щеке и с синяком под левым глазом под заголовком “Любите его! Ненавидьте его!”: проведя серию опросов, “Time” пришел к выводу, Джордж Буш разделит страну на два неприемлемых лагеря еще отчетливее, чем его предшественники [1].

Осуществленный нами анализ названий публикаций, помещаемых Интернет-порталом “ИноСМИ”, позволил проследить отношение граждан к лидеру США в крайних проявлениях, как мы уже говорили — по полюсам героизации и дегероизации. Относительно оценки деятельности Дж. Буша типичными названиями в исследуемом нами аспекте нам показались: “Мы остаемся “всемирным крестоносцем” в белом плаще”, “Президент Иона”, “Президент, живущий на другой планете”, “Буш, Бог и ураганы”, “Джордж У. Буш, дьявол и Господь Бог”, “Буш-не-похожий-на-Гитлера”, “Левиафан”, “Майкл Мур: Президент-идиот для страны идиотов”, “Германские СМИ называют Джорджа Буша “Катоном XXI века”, “Теракт 11 сентября организован окружением Буша — считают видные ученые США”, “Обозреватель The New York Times разоблачает Буша как “величайшего обманщика всех времен и народов” и т. п.

Проведем же более подробный источниковедческий анализ Рунета, последовательно проследив отношение к экс-президенту в эндогенных для Всемирной паутины Интернет-подразделениях.

Фан-клубы. Клубы любви и клубы ненависти — достаточно распространенное явление во Всемирной сети Интернет, в особенности посвященные такой популярной (со знаком плюс и особенно со знаком минус) личности, как Дж. Буш. В Рунете существует “Фан-клуб его всемогущества, Джорджа Буша, великого ума Америки” [2].

Компьютерные игры. С нашей точки зрения, значительное многообразие компьютерных игр, посвященных Дж. Бушу, служит свидетельством высокого интереса граждан к этому лидеру вне зависимости от вектора ангажированности ими — героизации или их дегероизации.

Так, можно поиграть в пародийную игру “Рабский президент”, изображающей Джорджа Буша, который выполняет все команды игрока [3], провести занятие аэробики с Бушем [4], превратить Буша в Терминатора [5], помочь Бушу падать, не застревая на шарах [6], поиграть в игру “Буш против террористов” и [7], помочь обороне Дж. Буша — в игре террористы напали на Белый дом и пытаются убить Буша [8], помочь Бушу защититься от террористов королеву [9], помочь Бушу достать пива [10], посчитать, как часто моргает Буш [11], полюбоваться на танцы Буша [12], противостоять Дж. Кери [13], поиграть в развиваю-

щие игры на темы войны и международного терроризма, моделирующие III Мировую войну [14] и пр.

Сыграть за Буша в Афганистане или Ираке предоставляет возможность игра на сайте <http://www.idleworm.com/nws/2002/11/iraq2.shtml>. Вниманию геймеров предлагается “зарядка с Джорджем Бушем мл. “, а также коллекция флэш-игр “ужасно глупо быть Президентом” по адресу <http://www.vokruginfo.ru/news/news3183.html>, в одной из которых, в частности, предлагается поводить Буша за нос.

Искусственный интеллект. Буш живет в Интернете самостоятельной жизнью — подтверждением этому служит тот факт, что экс-президент США стал персонажем компьютерных программ.

Впечатляет проект “Искусственный интеллект Буша” на сайте aibush.com. С виртуальным экс-президентом США можно поддерживать разговор, играть в разные игры, а также получить дельный совет или свежие новости. Буш хорошо осведомлен о событиях в мире благодаря справочнику ЦРУ CIA World Factbook. Помимо 99 тысяч определений и 120 тысяч распространенных слов и их сочетаний в лексикон программы заложены “бушизмы”. Программа знает множество анекдотов, афоризмов, скороговорок.

Робот Джордж Буш приступил к своим обязанностям в одном из аттракционов “Диснейленда” — “Зале президентов”. Кроме него в аттракционе задействованы механические копии 42 американских лидеров, начиная с Джорджа Вашингтона. Все куклы могут шевелиться, но только “Буш”-кукла способен периодически вставать и обращаться к посетителям с патриотической речью [15].

Инфернальный страх перед Бушем испытывают японские роботы. Так, студенты одного из японских университетов разработали робота, который наделен эмоциями — в программу заложены 50 тысяч английских слов и их возможные логические связки, а также отдельно взятые 500 прилагательных, которые разделены на шесть эмоциональных групп: “радость”, “грусть”, “гнев”, “страх”, “удивление” и “ненависть”. При вводе цепочки слов “президент”, ассоциативный ряд выглядит следующим образом: “Буш” — “Ирак” — “война” — “мир” (в смысле Земля). В результате выражение лица представляет собой смесь двух эмоций: “страх” и “ненависть” [16].

Вирусы. Примечательно, что имя Дж. Буша стало приманкой для создателей сетевых вирусов. “Посмотрите мультфильм про Буша” — такое сообщение на испанском языке рассылал червь “Worm.Win32.VB.au” через “MSN Messenger” вместе со ссылкой на зараженный анимационный файл. Такие черви, как “MSNDiablo.A”, “Nuwar.A” и “Wapplex.C”, распространялись по электронной почте и пейджерам, предлагая посмотреть карикатурные видеозаписи выступлений Буша.

Спам. Накануне выборов 2004 г. на запрос “жалкий неудачник” поисковые сайты в Интернете начали выдавать неожиданный результат — на первом месте в результатах поиска появилась официальная биография экс-президента Джорджа Буша. Этот феномен наблюдается до сих пор. Номинацию самого главного неудачника в “Google” и “Yahoo!” (в “MSN Search” экс-президенту принадлежит второе место) Буш делит с экс-президентом Джимми Картером, сенатором Хиллари Клинтон и режиссером Майклом Муром. Данное явление получило название поисковый спам.

В середине октября 2000 г. Национальный комитет республиканцев и компания “ClickAction”, осуществляющая техническую поддержку веб-проекта комитета “eChampions2000”, оказались в неудобном положении. От имени комитета и через почтовые серверы “ClickAction” рассылался спам, в котором предлагалось агитировать за Дж. Буша. Национальный комитет республиканцев и администрация “ClickAction” заявили, что не имеют к этой рассылке никакого отношения.

Форумы. Интенсивное использование Бушем религиозного языка навлекло критику тех, кто стоит за разделение церкви и государства: на христианском форуме “JesusChrist.ru” длительное время обсуждалась тема: “Христианин ли Буш?”

Социальные сети. Согласно сведениям на ноябрь 2008 г., в “Facebook” зарегистрировано около 95 групп, участники которых призывали устроить Бушу импичмент [17].

Видеоролики также стали средством дегероизации Дж. Буша. Негативный резонанс вызвала трансляция предвыборным штабом Буша его агитационного телевизионного ролика “Перед испытанием”. Ассоциация “Democratic National Committee” атаковала Буша, создав рекламный ролик “Большой Взрыв”. Человека, похожего на экс-президента США, предали негативной

PR-компании в вызывающей рекламе нижнего белья. А в американском общенациональном радиоэфире Буша и вовсе расстреляли — ролик критиковал Буша за предлагаемую им реформу пенсионного обеспечения.

В 2004 г. во время конкурса рекламы организация “MoveOn.org”, связанная с Демократической партией, представила два рекламных ролика, в которых Буш уподоблялся Гитлеру. Самый крупный инвестор “MoveOn.org”, миллиардер Джордж Сорос, также неоднократно упоминал нацистский режим, критикуя администрацию Буша.

В США запрещен “оскорбительный для Буша” рекламный ролик — в нем Буш получает в подарок рождественский видеофильм. Он говорит: “Мой любимый. Достаточно просто вставить его в видеокассету” — и, сунув кассету в тостер, поджаривает ее.

На одном из видеороликов в Рунете представлена и оппозиционная иллюстрированная песенка “Осама, лови наши бомбы”, в которой солирует Колин Пауэлл, в то время, как на барабанах играет Джордж Буш.

Интернет-сервисы. В Интернет-энциклопедиях присутствуют амбивалентные оценки деятельности экс-главы американского государства, однако преобладают оценки дегероизации Дж. Буша.

Так, в США открылся сервис “Srock.com”, который называет себя глобальным поисковиком людей. В базе данных этого сайта находятся более 100 миллионов самых известных людей мира, в том числе экс-лидер США, с которым связываются: “война в Ираке”, “война с терроризмом” и “арест в нетрезвом виде”. Он занимает первое место при запросе по тэгу “идиот”.

Согласно материалу из “Абсурдопедии” в рубрике “Джордж Буш-младший”, он — земное воплощение Антихриста (свидетельство тенденции инфернализации экс-президента США на настоящем этапе; впоследствии, как это не раз происходило в американской истории, непопулярный или посредственный лидер нации может восприниматься как национальный герой — как отмечают американские историки, в особенности это касается Р. Никсона, Дж. Кеннеди и Б. Клинтона).

В ходе предвыборной гонки в США в 2004 г. сторонники и противники Джорджа Буша и Джона Керри вели ожесточенные бои, то добавляя в “Wikipedia”, то удаляя оттуда компромат на обоих кандидатов. Исследователи подсчитали, что статьи

про Дж. Буша и вице-президента Д. Чейни претерпели изменения 3900 и 3100 раз соответственно, намного опередив другие “конфликтные” статьи: “Сексуальный сленг” (1870 изменений), “Иисус” (1850 правок) и “Евреи” (1630 исправлений).

Программа “Wikipedia Scanner” продемонстрировала, что в октябре 2005 г. пользователем компьютера корпорации “Diebold”, которая поставила электронные машины для голосования во время президентских выборов в США в 2000 г., был удален параграф, в котором говорилось, что глава “Diebold” был в числе тех, кто активно собирал средства на избирательную кампанию Джорджа Буша. Месяц спустя были удалены также ссылки с предположениями о подтасовках выборов 2000 г.

Интернет-сайты в настоящее время являются источником перманентного хакерского противостояния пробушевских и антибушевских ресурсов Всемирной сети. Героизация и дегероизация сегодняшнего дня осуществляются в Интернет-плоскости средствами Интернет-дискурса: героизируемым лидерам современности необходима армия программистов (“белых” хакеров), обеспечивающая и поддерживающая “ореол святости” данного лидера, охраняющая его от дегероизирующего и инфернализирующего воздействия армии недружественных (“черных”) хакеров. В наш электронный век святость также должна обеспечиваться по необходимости электронными средствами — это сообщает ей дополнительную (сетевую, онлайн-овую) легитимность.

В киберпространстве США также можно наблюдать политически ангажированную деятельность хакеров: так, в 2000 г. официальный сайт республиканской партии США был взломан за несколько часов до начала выборов президента США — главная страница сайта заменена на длинное высказывание, направленное против Буша и ссылкой на официальный сайт Альберта Гора.

Дж. Буш также стал объектом хакерских атак и причиной Интернет-конфликтов. Хакеры взломали сайт американского издания “USA Today” и заменили его содержание на резко критичные статьи о Джордже Буше. Хакеры решили досадить Америке и Бушу и воспользовались “услугами” официальных кубинских сайтов, атаковав сайт официального органа Компартии Кубы — газеты “Гранма” и ее международной версии “Гранма ресумен-семаналь”. Можно вспомнить и о том, как 14-летняя ученица из Сакраменто (США) стала объектом интереса со сто-

роны американских секретных служб, поскольку на форуме “MySpace” разместила публикации с критикой Буша, подписываясь при этом “kill Bush”.

Домены. Сторонники Джорджа Буша-младшего в период предвыборной кампании активно проявили себя в предварительной борьбе с политическими киберсквоттерами (спекулянтами доменными именами): советник Буша Карл Роув зарезервировал около 260 доменов, содержащих имя Буша. Однако, агенты кандидата в президенты не успели зарегистрировать очевидное доменное имя gwbush.com — и по адресу GWBush.com располагается пародия на официальный сайт Джорджа Буша.

Интернет-акции. Учитывая распространенные в мире антибушевские, антиамериканские и антивоенные настроения, французские пользователи создали сайт, с помощью которого каждый желающий может отослать Джорджу Бушу пакет соленых крендельков. С ними связана следующая история: в 2002 году президент США, глядя по телевизору футбольный матч, поперхнулся крендельком и в результате чуть не умер (хотя существуют предположения о том, что данная история была призвана отвлечь внимание избирателей от сердечного приступа Дж. Буша — истинной причины его недомогания). Создатели сайта www.bretzelforbush.com (название переводится как “крендель для Буша”) предлагают доставку пакетика адресату, на сайте размещены также антивоенные лозунги.

Интернет-изображения. В Интернет помещаются изображения Дж. Буша в основном дегероизирующего свойства. Так, скандалом обернулось появление в апреле 2004 г. в США портрета президента США “Военный президент” на сайте “American Leftist” — мозаичное изображение было составлено из фотографий американских солдат, погибших в Ираке.

Примеры выражения отношения к Дж. Бушу средствами Интернета можно продолжать. Согласно приведенным примерам оценки деятельности американского экс-президента, можно заключить о преимущественно негативном, дегероизирующем отношении к нему, порой доходящей до его демонизации и инфернализации.

Интернет послужил источниковой базой для написания данной статьи в силу того, что, по-видимому, он (Интернет) является маркером политической жизни, причем в особенности данный факт касается Америки: сейчас около 88% взрослых

жителей США периодически посещают интернет-страницы политических партий хотя бы раз в неделю, 52% жителей США постоянно читают политические материалы онлайн [18].

Эволюция СМИ оптимизировала политическую сферу общества: вещание на городских форумах, листовки, газеты, радио и ТВ, а впоследствии возникновение Интернета обеспечили возможность выдвижения на американских президентских выборах 2008 г. независимого веб-кандидата от Интернет-сообщества. Так, в мае 2006 г. в США появилась “третья политическая сила” — Интернет-партия “Unity08”, сделавшая ставку на избирателей, не входящих в партии демократов и республиканцев и рассчитывавшая привлечь 50 миллионов их голосов [19]. И, хотя данная инициатива и не увенчалась успехом (на выборах-2008 победил не онлайн-кандидат, а офлайн-кандидат), сама обозначенная тенденция виртуализации политики кажется нам показательным и симптоматичным фактом для политической жизни США в особенности и мира в целом.

Интернет становится важным фактором исторического (религиозного и политического) процесса, и если в разные эпохи и на разных этапах развития общества формы сакрального разнятся, можно предположить, что в будущем сакрализация власти сможет осуществляться в Интернете, который станет из средства в поиске сакрального инструментом его выражения и примет сакральные черты. Мифологические представления с течением времени также модифицируются: героизация и дегероизация современного типа зачастую приобретает все более выраженную Интернет-проекцию (веб-канонизация и онлайн-харизма).

Литература

1. Богатые голливудские звезды собрались на мероприятие “Ненавидим Буша” // http://palm.newsru.com/world/03dec2003/bush_.html.
2. “Фан клуб” его всемогущества, Джорджа Буша, великого ума Америки // <http://bush-club.h10.ru/>
3. Выборы в США стали главной шуткой Интернета // <http://msoft.msk.ru/news-71149.html>. — 1.10.2004.
4. Игра Bush Aaerobics Онлайн // <http://moregames.ru/game/bush-aaerobics-onlajn/#more-1430>.

5. Flash прикол Bush — Terminator // <http://moregames.ru/game/bush-terminator-onlajn/>
6. Буш падает на шары и иногда застревает. Помогите ему падать ниже // <http://flash.uaclub.net/6/313/>
7. Флеш-игра Буш против террористов // <http://smotrim.com/games/bushgames.html>.
8. Оборона Джорджа Буша // http://smotrim.com/games/bushshootout_game.html.
9. Flash: Буш на страже порядка // http://flashpark.ru/flash/1074/bush_na_strazhe_porjadka.html.
10. Флеш игра “Буш хочет пива” // <http://www.trubim.ru/content/view/255/33/>
11. Посчитайте сколько раз моргнул Буш // <http://fishki.net/comment.php?id=27462>.
12. Флеш игра: Танцующий Буш // <http://www.multgames.onru.ru/multgames/gamesopen/778.html>.
13. Онлайн-игра “Буш против Кери” // http://www.myrealgames.com/ru/play_online_bushvskerry.html.
14. Новая развивающая игра: теракт для самых маленьких // <http://www.vokruginfo.ru/news/news2857.html>.
15. У Джорджа Буша появился механический двойник // <http://lenta.ru/oddly/2002/02/19/bush/>
16. Японцы научили роботов бояться Буша // <http://www.dni.ru/news/world/2007/4/26/105457.html>.
17. Участники Facebook потребовали импичмента Обамы // <http://lenta.ru/news/2008/11/06/impeach/>
18. Выборы увеличивают любовь к Интернету // <http://www.washprofile.org/ru/node/2002>.
19. Борзыкин В. В США выбирают веб-президента // <http://lenta.ru/articles/2006/05/30/president/>

Резюме

У статті Інтернет постає як важливий чинник історичного (релігійного й політичного) процесу. Оцінка діяльності лідерів в наш час часто-густо набуває усе більш виражену Інтернет-проекцію. Рунет-проекцію героїзації й дегероїзації образу екс-президента США Дж. Буша-молодшого було тезисно окреслено в даній статті.

Рецензент доктор истор. наук, профессор О. Б. Демин

**ПРО ЗМІНИ В СТРУКТУРІ
ЕТНІЧНИХ СТЕРЕОТИПІВ МЕШКАНЦІВ ОДЕСИ
ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХХ - ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

Стереотип традиційно визначається як стале, емоційне психічне утворення, яке у спрощеній формі відбиває складний факт дійсності. Під етнічним стереотипом розуміється певна кількість рис, характеристик, які приписуються одною етнічною групою іншій (або власній). Етнічні стереотипи з початку ХХ століття стають об'єктом уваги дослідників у зв'язку з необхідністю запобігти етнічних конфліктів, уникнути напруги у міжнародних стосунках. Не менш актуальною проблема вивчення етнічних авто- та гетеростереотипів лишається й сьогодні.

Питанням етнічного стереотипізування приділялась певна увага у науковій літературі. Складність дослідження означеного явища полягає у його міждисциплінарному характері. Так, етнічні стереотипи досліджувались в контексті психології (Ю. Поссель, Т.Іванова, Т. Стефаненко) [1]; соціології (З. Сікевич) [2]; етнопсихології (П. Гнатенко, В. Павленко, А. Налчаджян, Ю. Платонов) [3], лінгвістики (О. Белова) [4]. В контексті історичних досліджень варто навести свідчення Н. Яковенко: "Незаперечним є той факт, що стереотипні уявлення про свій народ, його героїв/зрадників і його добрих/злих сусідів здебільшого формується у підлітковому віці: почасти — через історичну белетристику, а головню — через шкільний курс історії" [5, с. 366]. До цього варто додати активне, особливо на сучасному етапі, формування стереотипів, у тому числі етнічних, за посередництвом ЗМІ (інформаційні передачі, телесеріали, детективні та фантастичні фільми тощо).

Стереотипізація (процес утворення стереотипів) є різновидом міфологічного світосприйняття, яка грає досить важливу роль у суспільних відносинах та активізується за умов протистояння або суперництва різних соціальних, етнічних, етнокультурних груп.

Традиційно вважається, що формування етнічних стереотипів — невід'ємна частина соціалізації особистості. Етнічний стереотип містить в собі стале ядро, що складається з комплексу уявлень про зовнішній облік представників даного народу, його

історичне минуле, особливості способу життя, трудові звички. Крім ядра етнічний стереотип містить низку змінних суджень стосовно комунікативних та моральних якостей даного народу. Саме змінність оцінок цих якостей стала предметом нашого дослідження. Метою статті є, таким чином, простежити зміни етнічних авто-та гетеростереотипів серед українців — мешканців м. Одеси.

Одеса традиційно мала тісні міжнародні економічні, громадсько-культурні та інші зв'язки з багатьма містами світу. Геополітичне становище Одеси як окремо взятого мегаполіса виявляє згідно світовим стандартам типові риси так званого “міжнародного міста”, а саме: історично сформовану структуру міжнародних транспортних комунікацій (авіаційних, морських, залізничних, автомобільних), розвинуту систему вищої освіти і науки, високий рівень господарської активності населення і міжнародної торгової діяльності, розвиток засобів масової інформації і зв'язку, міжнародний туризм, широка інфраструктура культурних закладів, наявність державних і громадських організацій, постійно стимулюючих процес інтернаціоналізації міста [6, с. 465]. Поряд з цим, місто Одеса, як й інші регіони України, зазнала певних змін і впродовж останньої третини ХХ - початку ХХІ століття, пов'язаних із зміною епох. Все вищезазначене, здається, сприяє можливості дослідження трансформації етнічних стереотипів в межах окремого міста.

Для досягнення означеної мети, нами була залучена методика, запропонована Т. В. Івановою [7, с. 72-74] й вже використана нами раніше [8]. Відповідно до цієї методики, для визначення особливостей сприйняття різних етнічних груп використовувався проєктивний малюнок. Вважається, що проєктивний малюнок, орієнтований на образне мислення, може стати достатньо адекватним інструментом дослідження етнічних стереотипів, які являють собою узагальнене образно-емоційне ставлення.

Оскільки в даному випадку в структурі етнічного стереотипу нас цікавили змінні судження, в якості респондентів були залучені представники трьох вікових груп: 1) 15-25 років; 2) 26-40 років; 3) 41-65 років. Кожен з учасників отримав завдання намалювати українця, росіянина, та єврея, відобразивши найбільш типові риси. У якій формі мусить бути зображення — образній або символічній не обумовлювалось. Учасники експерименту вказували свою статеву, вікову та етнічну приналежність.

Відповідно до методики та описових характеристик етносу [9], нами було виділено 13 змістовних груп (табл. 1-3), які можна визначити як окремі складові етнічного стереотипу. Результати представлені у таблицях.

Таблиця 1
Відображення змін у автостереотипі українців

Змістовні групи	41—65	26-40	15-25
	%	%	%
1. Людина. Окремі елементи зовнішності	44	58	100
2. Їжа, напої	56	42	42
3. Алкоголь	22	16	14
4. Державно-політичні символи	11	8	0
5. Національно-побутові символи	77	66	86
6. Національно-культурні символи	44	58	57
7. Праця у побуті	22	8	0
8. Економічне життя суспільства	44	8	0
9. Тварини, рослини	56	42	14
10. Демонстрація сили	11	8	28,5
11. Техніка	0	0	0
12. Негативна символіка	0	0	14
13. Інтелект	0	0	0

Образ українця, як правило, представлено у вигляді людини, — чоловіка, в усіх вікових групах. Чоловіки-українці здебільшого зображаються з вусами, оселедцем, щаблею, у шароварах, тобто відображують уявлення про козаків, що теж притаманно усім трьом віковим групам. Як видно з таблиці, позиція “алкоголь” зменшується відповідно до віку респондентів. Стосовно державно-політичних символів: у малюнках старших вікових груп зустрічаються зображення прапору, тризуба, дописані вислови щодо діяльності уряду. Натомість у наймолодшій віковій групі означена символіка взагалі відсутня. Національно-побутові символи представлені зображенням хати, калини, чубів зустрічаються в усіх вікових групах й практично лишаються незмінними. Національно-культурні символи представлені зображенням булави, вінків у молодшій та середній вікових групах; у старшій віковій групі зустрічаються рушники, пшениця, вишневі сади.

Категорії “праця у побуті” та “економічне життя суспільства” пов’язані з сільськогосподарською працею і є наявними у старшій віковій категорії (22 та 44 %); набагато меншими ці показники по середній віковій групі (8 та 8 %) й зовсім

відсутні у віковій групі 15-25 р. Зменшується відповідно до віку також частина тварин та рослин у автостереотипі українця.

Натомість варто відзначити зростання таких позицій як “демонстрація сили” (наприклад, зброя, м’язи) та “негативна символіка”.

Таблиця 2
Гетеростереотип. Зміни уявлення українців про росіян

Змістовні групи	41-65 (9)	26-40 (12)	15-25 (7)
	%	%	%
1. Людина. Окремі елементи зовнішності	33	16	57
2. Їжа, напої	22	58	14
3. Алкоголь	44	33	57
4. Державно-політичні символи	0	8	14
5. Національно-побутові символи	22	50	14
6. Національно-культурні символи	22	16	0
7. Праця у побуті	0	0	0
8. Економічне життя суспільства	33	0	0
9. Тварини, рослини	22	33	14
10. Демонстрація сили	22	0	14
11. Техніка	0	0	0
12. Негативна символіка	0	0	14
13. Інтелект	22	0	14

Певні зміни можна констатувати в уявленні українців про росіян. Серед респондентів старшої вікової групи зовсім мало антропоморфних зображень; досить часто зустрічаються такі прийняті національно-культурні та національно-побутові символи як лазня, ведмідь, береза, щі, горілка. У молодшій віковій групі вони відсутні. Серед представників наймолодшої вікової групи набагато менше представлена їжа й напої, натомість більше алкоголь. Горілка, отже, залишається стійким елементом етнічного стереотипу росіян. Економічне життя суспільства, пов’язане з такими елементами як будинки, обладнання представлене лише у старшій віковій групі.

Етнічний стереотип українців щодо євреїв також спіткали суттєві зміни. Серед представників старшого покоління (41-65) багато малюнків, пов’язаних з їжею: фарширована риба, фарширована курка, ікра. У середній групі їжа взагалі відсутня, у молодшій представлена маца. В позиції “алкоголь” у старшій віковій групі зображений коньяк. Загалом, можна констатувати, що в представників старшої вікової категорії образ єврея

Таблиця 3

Гетеростереотип. Зміни уявлення українців про євреїв

Змістовні групи	41-65	26-40	15-25
	%	%	%
1. Людина. Окремі елементи зовнішності	44	75	85
2. Їжа, напої	44	0	14
3. Алкоголь	11	0	0
4. Державно-політичні символи	11	8	0
5. Національно-побутові символи	56	66	85
6. Національно-культурні символи	11	0	0
7. Праця у побуті	0	0	14
8. Економічне життя суспільства	33	16	14
9. Тварини, рослини	0	0	0
10. Демонстрація сили	11	0	0
11. Техніка	0	0	0
12. Негативна символіка	11	16	28
13. Інтелект	0	0	14

пов'язаний з добробутом, заможним життям. Зовнішньо євреї зображені з курчавим волоссям. Зустрічаються натяки на неохайність євреїв.

Натомість у молодших категоріях образ єврея більш пов'язаний з такими національно-побутовими символами як кипа або шляпа, пейси, маца. Зустрічаються малюнки грошей. Стереотип щодо євреїв в представників молодшої вікової категорії також має підґрунтям заможне життя, тільки інакше представлене, відбите іншими символами.

Означене дослідження є тільки спробою розглянути змінність окремих структурних елементів етнічних стереотипів на тлі політичних, економічних, міжнаціональних змін. Проблема потребує подальшого дослідження, зокрема в аспекті механізму зміни стереотипів, визначення їхнього сталого ядра та причин його зберігання тощо.

Література

1. Сикевич З. В., Крокинская О. К., Поссель Ю. А. Этническое бессознательное // Социальное бессознательное. — СПб: Питер, 2005. — С. 209-225; Иванова Т. В. Изучение этнических стереотипов с помощью проективных рисунков // Вопросы психологии. — 1998. — № 2. — С. 71-82; Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. — М.: Аспект-Прес, 2003. — 368 с.

2. Сикевич З. В. Русские: “образ” народа. — СПб: Изд-во СПб ун-та, 1996. — 226 с.
3. Гнатенко П. И., Павленко В. И. Этническая установка и этнические стереотипы. — Днепропетровск: ДГУ, 1995. — 300 с.; Платонов Ю. П. Этническая психология. — СПб: Речь, 2001. — 338 с; Налчаджян А. А. Этнопсихология. — СПб: Питер, 2004. — 380 с.
4. Белова О. В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян: Автореф. дис. ... докт. филолог. наук: спец. 10.02.03 (Славянские языки). — М., 2006. — 48 с.
5. Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХНІ-ХVІІ ст. — К.: Критика, 2002. — 415 с.
6. Історія Одеси / Станко В. Н., Першина З. В., Ващенко В. П. та ін.; за ред. В. Н. Станко. — Одеса: Друк, 2002. — 558 с.
7. Иванова Т. В. Изучение этнических стереотипов с помощью проективных рисунков // Вопросы психологии. — 1998. — № 2. — С. 71-82.
8. Тхоржевська Т. В., Богуславська Ю. Ю. До питання про сформованість етнічних стереотипів // Человек в истории и культуре: Сб. научн. тр. в честь 70-летия проф. В. Н. Станко. — Одесса-Терновка, 2007. — С. 347-357.
9. Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. — М.: Наука, 1989; Бромлей Ю. В., Козлов В. И. Этносы и этнические процессы как предмет исследования / Этнические процессы в современном мире. — М.: Наука, 1989. — С. 5-29; Євтух В. Національні меншини: між державною етнополітикою та самовизначенням // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 2. — С. 93-104.

Резюме

Основная идея статьи — исследование изменений в структуре этнических стереотипов жителей Одессы в последней трети ХХ — начале ХХІ столетия.

Рецензент канд. истор. наук, доцент Ю. Ю. Богуславская

КРЫМСКОТАТАРСКОЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В США: ИСТОРИОГРАФИЯ ВОПРОСА

Вопросами изучения крымскотатарского движения интересовались многие исследователи, посвятившие этой проблематике не один десяток трудов. Однако до сих пор не было посвящено ни одного комплексного труда движению солидарности крымскотатарской диаспоры в США с борьбой соотечественников за возвращение на историческую родину — в Крым. Этот вопрос рассматривался лишь эпизодически в контексте общенационального движения. Целью данного исследования является освящение и анализ работ посвященных указанной проблеме.

Рассматривая основные этапы развития историографии темы, выделим вопросы, которые стали объектами исследований. Среди них: образование американской диаспоры, культурно-просветительская, политическая (участие в крымскотатарском национальном движении), издательская, гуманитарная деятельность и т. д.

На первом этапе изучения данной темы в 1960-1980-е гг. научных исследований практически не проводилось, большинство публикаций носило чисто информационный характер о тех или иных событиях культурной и политической жизни диаспоры; некоторые из перечисленных выше вопросов и вовсе не освещались. Первые сведения о жизнедеятельности крымскотатарской общины в США появляются на страницах журнала “Emel” (“Стремление”), который издавался с 1930 по 1941 гг. в Румынии, а с 1960 года — в Турции. Некоторые заметки о различных событиях, происходящих в диаспоре: праздниках, развлечениях, встречах соотечественников, встречаются в статьях 1960-х годов. Работы исторического содержания, в которых идёт изложение процессов и явлений, описывающих появление и функционирование крымскотатарской диаспоры во временном измерении, публикуют в 1970-е годы “Мустеджиб” и “Эмине Улькусал”. Эти статьи раскрывают сюжеты эмиграции крымских татар в Америку, показывают географию их расселения на материке, процесс социальной адаптации, зарождение культурной организации, её структуру, цели и задачи и т. д [1; 2].

С 1963 года в Бруклине национально-религиозной общиной создана культурологическая организация — Американская ассоциация крымских тюрков, которая начинает издавать ежемесячный бюллетень “Kirim” (“Крым”). Этот журнал является важным источником, который позволяет получить представления о культурно-просветительской деятельности диаспоры, проводимых крымскотатарской общиной различных национальных, религиозных, праздничных мероприятиях, памятных датах и др. Несмотря на культурную ориентированность журнала, со второй половины 1970-х годов складывается тенденция к появлению публикаций политического характера, которые освещали положение крымских татар в Советском Союзе. Этому процессу способствовал размах крымскотатарского и правозащитного движения в СССР, информация о котором стала проникать за пределы “железного занавеса” и доходить до сведения крымскотатарской диаспоры. Наряду с публикациями о деятельности таких известных общественно-политических деятелей крымскотатарского народа, как И. Гаспринский, Н. Челебиджихан, Б. Чобан-заде, появляются статьи о лидерах национального движения за возвращение крымских татар на родину — М. Джемилеве, А. Селитмуратовой и других. Так в одном из номеров 1976 года встречается большое количество статей, стихов, выборок различных газет, которые дают некоторую информацию о судьбе М. Джемилева и о его критическом положении в Омской тюрьме [3].

Конец 1960-х-начало 1970-х годов характеризовались активизацией движения солидарности крымскотатарской диаспоры в США и вызреванием политической организации, выступающей в защиту человеческих и национальных прав крымскотатарского народа. В 1975 году был создан Комитет борьбы за возвращение крымских татар на свою родину, который в 1976 году трансформировал в Национальный центр крымских татар. При центре был образован информационный орган Фонд “Крым”, который провозгласил своими основными задачами: “распространять информацию о положении, в котором находятся крымские татары и другие национальные и религиозно-этнические группы Крыма; предавать гласности факты политических и административных репрессий против участников крымскотатарского национального движения; способствовать сохранению и развитию материальной и духовной культуры Крыма” [4, с. 212]. За время

своего существования Фонд “Крым” подготовил и выпустил такие известные издания по крымскотатарской проблематике, как: “А когда мы вернёмся...” (А. Григоренко), “Шесть дней (Белая книга)”, “Живой факел: Самосожжение Мусы Мамута”, журналы “Crimean Review” (“Крымское обозрение”), “Birlik” (“Единство”) и др. При содействии Фонда “Крым” были изданы “Ташкентский процесс”, воспоминания П. Григоренко “В подполье можно встретить только крыс...”.

Большую ценность, с точки зрения историографического анализа настоящей темы, представляет послесловие Фонда “Крым” к документальной книге “Шесть дней” (Белая книга), посвященной судебному процессу января 1970 года над известными правозащитниками — М. Джемилевым и И. Габаем [5, с. 414-444]. В данной статье, в общем контексте развернувшегося в 1974-1976 годах широкомасштабного демократического движения в защиту М. Джемилева, показана правозащитная деятельность НЦКТ, основными направлениями которой было проведение митингов и демонстраций, многочисленных обращений в правительство США, к президентам Чили (А. Пиночету) и Индонезии (Сухарто), генсеку ЦК КПСС Л. Брежневу, и руководителям коммунистических партий Франции и Италии с просьбой содействовать освобождению М. Джемилева из заключения, участие в создании в Нью-Йорке Комитета защиты М. Джемилева и др. [5, с. 414-444].

Кое-какие сведения о политической активности крымскотатарской диаспоры в США имеются в статье, опубликованной под заголовком “От Фонда “Крым” в книге “Живой факел: самосожжение Мусы Мамута” [6, с. 1-59]. Автор этой концептуальной работы по истории крымскотатарского национального движения известный общественно-политический деятель американской диаспоры, исследователь М. Севдияр попытался показать отдельные эпизоды участия американской диаспоры и демократической общественности США в акциях, направленных в защиту активиста крымскотатарского национального движения Р. Джемилева, правозащитника П. Григоренко и других борцов за права крымскотатарского народа. Здесь рассказывается о проведении пятидневной голодовки-протеста возле здания ООН советского политэмигранта, еврея по национальности Э. Штейна и двух проживающих в США крымских татар — Ф. Юртера и М. Ал-

тана. По словам М. Севдияра, демонстрация показала чувства солидарности к крымскотатарской проблеме различных народов, так как в рядах демонстрантов можно было увидеть русских, украинцев, евреев, казанских татар, казаков, туркмен и азербайджанцев [6, с. 54-59].

Эмиграция в США и правозащитная деятельность активистки крымскотатарского национального движения А. Сеитмуратовой становится объектом пристального внимания таких мировых информационных изданий, как “Impact International”, “Le Nouvel Espoir”, “Kontinent”, и других, в которых публикуются биография, интервью, материалы выступлений на конференциях и статьи А. Сеитмуратовой по крымскотатарскому вопросу.

Анализ немногочисленной литературы 1960-х-1980-х годов свидетельствует о недостаточной изученности вопроса об участии и роли крымскотатарской диаспоры США в крымскотатарском национальном движении. Большинство работ носит описательный, информационный, а не аналитический характер. Причём, если литература 1960-х-начала 1970-х годов отражала вопросы возникновения крымскотатарской диаспоры в США, образования и культурно-просветительской деятельности ААКТ, т. е. проблемы наиболее актуальные на данный период для крымскотатарской общественности Америки и других стран, то со второй половины 1970-х- в 1980-е годы в условиях повышения политической активности диаспоры в США, создания НЦКТ и Фонда “Крым”, правозащитной деятельности А. Сеитмуратовой, начинает появляться литература, в которой затрагивается тема участия американской диаспоры в крымскотатарском национальном движении. Таким образом, основным объектом внимания исследователей в эти годы становится политическая деятельность американской диаспоры, которая рассматривалась в контексте крымскотатарского и правозащитного движений.

Второй этап (1990-2000-е гг.) можно назвать информационно-аналитическим, поскольку в эти годы увидели свет работы, где содержалась не только информация, но и анализ событий, которые произошли. Развал Советского Союза открыл широкую перспективу для фундаментальных и независимых исследований крымскотатарской проблематики. В эти годы в свет выходят не только статьи, но и более серьёзные исследования — монография М. Н. Губогло и С. М. Червонной “Крымскотатарское на-

циональное движение” [7], Г. Бекировой “Крымскотатарская проблема в СССР (1944-1991)” [8], где фрагментарно, в контексте крымскотатарского национального движения, рассматривается и движение солидарности крымскотатарской диаспоры в США с борьбой соотечественников за возвращение на историческую родину. Более комплексно к научному освещению этого вопроса подошёл американский учёный крымскотатарского происхождения М. Алтан. В своих статьях “Крымскотатарское национальное движение и американская диаспора” [9], “Крымскотатарская диаспора в крымскотатарском национальном движении” [10], “Крымскотатарское национальное движение и взгляд со стороны США” [11] он попытался показать и проанализировать генезис крымскотатарской диаспоры в Америке, возникновение и основные направления деятельности организаций диаспоры — ААКТ и НЦКТ. Можно сказать, что его работы стали первым шагом к специальному научному исследованию темы, посвящённой роли американской диаспоры в крымскотатарском национальном движении. Однако, несмотря на все заслуги М. Алтана, его исследования, пока ещё, носят характер небольших научных статей, а не фундаментального исследования по настоящей проблеме. Кроме этого, в его работах практически ничего не сказано о правозащитной деятельности активистки крымскотатарского национального движения А. Сеитмуратовой в период её эмиграции в США.

Одна из первых попыток научного осмысления жизнедеятельности известной правозащитницы предпринимается крымскотатарским писателем Р. Фазылом в его статье “Жизненный путь и правозащитная деятельность” [12]. В дальнейшем данная тематика находит своё продолжение в статье под названием “Женщина, бросившая вызов империи зла”, опубликованной в сборнике “Qirimnin sadıq qızları” — “Верные дочери Крыма” [13] и статье крымского историка С. П. Шендриковой — “Крымскотатарские женщины в национальном и правозащитном движении (на примере А. Сеитмуратовой)” [14].

Таким образом, заканчивая рассмотрение историографии проблемы, отметим, что в 1990-2000 годы тема движения солидарности крымскотатарской диаспоры в США с борьбой соотечественников за возвращение на историческую родину находит научное осмысление в ряде работ отечественных и зарубежных

исследователей. Однако все они имеют фрагментарный характер, это, в свою очередь, даёт основания для проведения фундаментальных и комплексных исследований по этой теме.

Литература

1. Ulkusal M. A. B. D. ki Kirim Turkleri // Emel. — 1971. — № 63. — S. 1-5.
2. Ulkusal E. Amerika Seyahatimden hatirlar // Emel. — 1976. — № 96. — S. 20-26.
3. Kirim. — 1976. — № 110. — 30 s.
4. Григоренко А. А Когда мы вернёмся ... — Нью-Йорк: Фонд “Крым”, 1977. — 212 с.
5. Шесть дней “Белая книга” № 2. — Нью-Йорк: Фонд “Крым”, 1980. — 845 с.
6. Живой факел: самосожжение Мусы Мамута: Сб. документов. — Нью-Йорк: Фонд “Крым”, 1986. — 136 с.
7. Губогло М. Н., Червонная С. М. Крымскотатарское национальное движение: в 4 т. — М., 1992. — Т. 1. История. Проблемы. Перспективы. — 330 с.
8. Бекирова Г. Крымскотатарская проблема в СССР (1944-1991). — Симферополь: Оджакъ, 2004. — 332 с.
9. Altan M. B. The Crimean Tatar National Movement and the American Diaspora: // www.iccrimea.org/scholarly/diaspora/html
10. Алтан М. Б. Кримськотатарська діаспора у кримськотатарському національному русі // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Мат. міжнар. наук. конф. (Київ, 13-14 травня 1994 р.). — К., 1995. — С. 140-146.
11. Altan M. B. Qirimtatar milli harekat? ve Aqsından bir baqis // Крымскотатарское национальное и правозащитное движение: истоки, эволюция: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящённой 60-летию М. Джемилева (г. Симферополь, 5-6 декабря 2003 года). — Симферополь: Доля, 2004. — С. 152-157.
12. Фазыл Р. Жизненный путь и правозащитная деятельность // Айше Сеитмуратова, 1937-1997 в честь 60-летия со дня рождения и 35-летия участия в общенародной борьбе за права крымскотатарского народа, за возвращение на свою ис-

торическую родину — Крым и активную правозащитную деятельность. — Симферополь, 1997. — С. 2-5.

13. Женщина, бросившая вызов империи зла // *Qirimnin sadıq qızları* = Верные дочери Крыма. — *Aqmescit: Osaq, 2004.* — S. 95-101.
14. Шендрикова С. П. Крымскотатарские женщины в национальном и правозащитном движении (на примере А. Сеитмуратовой) // Крымскотатарское национальное и правозащитное движение: истоки и эволюция: Мат. Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 60-летию М. Джемилева (г. Симферополь, 5-6 декабря 2003 года). — Симферополь: Доля, 2004. — С. 304-307.

Резюме

У статті розглядається та аналізується історіографічний матеріал, присвячений кримськотатарському національному руху у США.

Рецензент канд. філософ. наук, професор Г. В. Ангелов

УДК 358.758

І. Е. Карпенко, К. Т. Окладнікова

**АНАЛІЗ НЕОБХІДНОСТІ І ДОЦІЛЬНОСТІ ІСНУВАННЯ
В УКРАЇНІ ЗАКОНУ “ПРО ЗБРОЮ”**

Після розпаду СРСР пройшло багато років, але на протязі цього терміну ще й досі не прийнятий Закон України “Про зброю”.

Важливість існування цього Закону говорить сама за себе. З огляду на те, що закріплення законодавчого аспекту обігу зброї в Україні ще знаходиться на стадії розробки, спробуємо проаналізувати ще один погляд на необхідність і доцільність існування в Україні Закону “Про зброю”, а також на нові законодавчі підходи та загальні недоліки запропонованого Верховній Раді чергового законопроекту. Починаючи з 1998 року на розсуд депутатів Верховної Ради було запропоновано і винесено дев’ять законопроектів “Про зброю”. Але тільки на початку 2004 року законопроект за номером 1171-д досяг у законодавчому процесі найбільш позитивних результатів [1].

Верховна Рада 4 березня 2004 року прийняла цей законопроект в першому читанні. Проект Закону України “Про зброю № 1171-д” став компромісним варіантом, який поєднав в собі найбільш прийнятні положення решти проектів. Після того, як у квітні 2003 року проекти законів № № 1171 та 1171-2 знов не знайшли схвалення в парламенті, було прийняте рішення про об’єднання цих документів і внесення на голосування єдиного проекту Закону України “Про зброю”.

Сьогодні можна впевнено стверджувати, що процедура законодавчого регулювання обігу зброї в Україні майже ні на крок ні зрушила з місця. Майже всі пострадянські країни та країни СНД мають власні закони “про зброю”, а деякі вже в декількох редакціях. Так, наприклад:

- Росія — Закон Російської Федерації “Про зброю”, прийнятий у 1993 році (нині готується третя редакція);
- Білорусь — Закон “Про зброю”, прийнятий у 2001 році;
- Естонія — Закон “Про зброю”, прийнятий у 1996 році;
- Латвія — Закон “Про зброю”, прийнятий у 2002 році;

- Молдова — Закон “Про контроль над індивідуальною зброєю”, прийнятий у 1994 році;
- Азербайджан — Закон “Про службову та цивільну зброю”, прийнятий у 1997 році;
- Киргизія — Закон “Про зброю”, прийнятий у 1999 році;

У Грузії на сьогодні Закон відсутній, але громадяни мають право зберігати за місцем проживання короткоствольну нарізну зброю з метою самозахисту.

Таким чином попереднє схвалення проекту Закону України “Про зброю” в першому читанні — от і весь здобуток національного законодавства. І це незважаючи на те, що Комітет Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності спільно з Кабінетом Міністрів України допрацював зазначений законопроект, який був схвалений парламентом у першому читанні. На жаль, жодних змін у цьому напрямку не спостерігається, хоча, відповідно до регламенту Верховної Ради України, на доопрацювання законопроекту між першим і другим читанням надається всього два тижні [2].

Безперечно, що останні політичні події, а також складність і важливість самого законопроекту внесли певні корективи у питання його просування в парламенті. Але й можливо, що такий стан речей спричинений недосконалістю положень навіть допрацьованого проекту, в результаті чого виникають суттєві протиріччя, які заважають його остаточному прийняттю.

Метою запропонованого до розгляду документу є регулювання праввідносин, які виникають при обігу вогнепальної, пневматичної, травматичної та холодної зброї. Як зазначається у преамбулі вищевказаного законопроекту, він також спрямований на захист життя і здоров'я громадян, власності, охорону громадського порядку і громадської безпеки.

Що до самих положень законопроекту, то тут необхідно зазначити наступне:

В чинних законах про зброю перелічених вище країн-учасниць СНД спостерігається певна загальна схожість, а в деяких моментах і повна ідентичність змісту. Всі ці закони у перших своїх статтях дають визначення понять, які вживаються далі, по тексту закону. У цьому відношенні український законопроект є безперечним лідером за кількістю запропонованих визначень —

33 терміни (Росія — 12, Білорусь — 19). Таке термінологічне навантаження значно ускладнюватиме його практичне застосування, вивчення та роботу з цим нормативно-правовим актом. Закон Про зброю має вирішувати головне завдання — лаконічно, чітко визначати і регламентувати порядок придбання, володіння, зберігання, носіння та застосування зброї, а не перетворюватися в інформаційно-довідкову літературу з криміналістики [3].

Безперечним є те, що майже за кожним проектом у парламенті стоять політичні або бізнесові інтереси певних кіл. Тому й не прийняття Закону на протязі стількох років мабуть когось влаштовує. Проект Закону України “Про зброю” також не став винятком. Можливо, саме завдяки чийсь великій зацікавленості в такому документі поняття “підприємства, що мають особливі статутні завдання” у ст. 1 було поставлено на перше місце, відсунувши собою на друге місце чи не найголовніший термін — поняття “зброя”. Саме таким “особливим” підприємствам, у разі прийняття закону, буде дозволено володіння чи користування зброєю для виконання виробничих, охоронних або інших, пов’язаних з обігом зброї функцій (виробництво, реалізація тощо). Взагалі термінологія першої статті законопроекту розміщена у відверто хаотичному порядку. Не дотримуються ні порядок важливості, ні алфавітний принцип. Таке важливе визначення, як “застосування зброї” стоїть далеко після визначень антикварної зброї чи поняття реалізації зброї.

Поняття “зброя”, що наводиться в законопроекті, має занадто розширене та, як видається, надто перевантажене визначення: “зброя” — пристрої, прилади і предмети, спеціально виготовлені, конструктивно призначені і технічно придатні для ураження живої або іншої цілі, подачі звукового чи світлового сигналу, які не мають іншого виробничого чи господарсько-побутового призначення”.

Практично будь-якому законодавчому визначенню передує визначення наукове. Так, Великий енциклопедичний словник визначає зброю як “загальну назву приладів та засобів, що застосовуються для знищення живої сили противника, його техніки та споруд”. Юридична енциклопедія визначає, що зброя — це пристрої і засоби, які застосовуються у збройній боротьбі для нападу (наступу) або захисту (оборони) з метою ураження або знищення супротивника. Такого принципу визначення дотримуються законодавства більшості пострадянських країн.

“Зброя” — прилад або предмет, що призначений для пошкодження живого чи іншого об’єкта” (Естонія).

“Зброя” — пристрої та предмети, конструктивно призначені для ураження живої або іншої цілі, а також подачі сигналів піротехнічними речовинами” (Білорусь).

На особливу увагу у ст. 1 заслуговують такі цікаві поняття, як “бойова ручна стрілецька зброя” та “службово-штатна зброя” [4]:

- а) бойова ручна стрілецька зброя — це зброя, що перебуває на озброєнні Збройних Сил України та інших військових формувань і призначена для вирішення бойових та оперативно-службових завдань з метою забезпечення виконання покладених на них функцій;
- б) службово-штатна зброя — короткоствольна нарізна (крім автоматичної), довгоствольна нарізна (крім автоматичної), гладкоствольна довгоствольна зброя, нарізна мисливська, придбана в порядку, встановленому цим Законом та іншими законодавчими актами України, міністерствами, іншими центральними органами державної влади, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, що мають особливі статутні завдання, для озброєння особового складу охорони, своїх працівників, посадових осіб, яким згідно із законодавством та видом діяльності дозволено користуватися зброєю. Відповідно до першого визначення, такою зброєю (автоматичною), крім Збройних Сил, можуть користуватися ще внутрішні війська МВС України (військове формування). Тоді стає незрозумілим, куди відносити автоматичну зброю, яка знаходиться у віданні інших підрозділів МВС, СБУ, Державної прикордонної служби України та інших державних органів? Поняття службово-штатної зброї, на яку мають право міністерства та центральні органи влади, виключає можливість використання ними будь-якої автоматичної зброї.

Водночас, короткоствольна нарізна зброя (пістолети й револьвери), що віднесена до службово-штатної, сьогодні також знаходиться на озброєнні Збройних Сил України (наприклад, пістолет Макарова). На нашу думку, залишення цих понять у такому вигляді створюватиме значні проблеми практичного застосування Закону.

Певним виходом із цієї ситуації може стати викладення поняття “бойова ручна стрілецька зброя” в такій редакції:

“Бойова ручна стрілецька зброя — зброя, що перебуває на озброєнні Збройних Сил України, правоохоронних органів та інших військових формувань і призначена для вирішення бойових та оперативно-службових завдань з метою забезпечення виконання покладених на них функцій”.

Занадто складним вбачається визначення у проєкті бойових припасів — патрони до нарізної вогнепальної зброї різних калібрів, а також заряджені патрони для гладкоствольних мисливських рушниць, патрони, споряджені гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металними снарядами несмертельної дії, інші пристрої, конструктивно призначені й технічно придатні для пострілу зі зброї відповідного виду з метою ураження живої чи іншої цілі”. Прикладом більш вдалого та лаконічного визначення можна вважати таку дефініцію: “складова частина зброї, безпосередньо призначена для ураження живої або іншої цілі, а також виконання спеціальних задач (освітлення місцевості, задимлення тощо)”.

Певні запитання виникають також при ознайомленні з поняттям “обіг зброї”, яке охоплює виробництво, ремонт, реалізацію, придбання, користування, носіння, застосування, зберігання, облік, вилучення, знищення, колекціонування, експонування, нагородження, передачу, спадкування, дарування, перевезення, експорт, імпорт, ввезення, транзитне перевезення, вивезення з території України зброї та її основних частин.

Одразу після цього проєкт наводить детальні визначення б з наведених термінів (виробництво, реалізація, ремонт, зберігання, носіння та перевезення), незрозуміло з яких причин залишаючи поза увагою інші терміни.

Таким чином, ст. 1 розглядуваного законопроєкту занадто переобтяжена термінологією. Тому слід було б виключити з цієї статті детальні визначення виробництва, реалізації, ремонту, зберігання, носіння та перевезення зброї. Безперечно, вони детально розкривають поняття обігу зброї, і тому можуть бути визначені в наступних статтях законопроєкту. На підтвердження доцільності такого редагування говорить і сам проєкт, в якому у 18-25 статтях розкривається зміст інших понять (користування, застосування, носіння тощо).

Взагалі ж понятійний апарат ст. 1 законопроєкту має бути обов’язково переглянутий і детально допрацьований. Адже саме від

юридично вірного та вдалого визначення того чи іншого поняття врешті-решт залежатиме чітке і справедливе застосування Закону на практиці, в повсякденній діяльності та у взаємодії правоохоронців з особами, які мають зброю або вирішили її придбати.

Література

1. Проект Закону України “Про зброю” від 29.10.03 р. № 1171-д // www.zakon.rada.gov.ua.
2. Регламент Верховної Ради України // www.zakon.rada.gov.ua.
3. Про оперативно-службову діяльність органів внутрішніх справ України у 2007 році.: Звіт МВС перед українським народом: — К.: МВС України, 2008. — 16 с.
4. Плєскачєвський В. М. Экспетиза холодного оружия и некоторые процессуальные вопросы, связанные с ней // Вопросы судебной экспертизы. — Баку, 1996. — Сб. 3. — С. 116

Резюме

Автор проводит анализ юридических документов, относящихся к принятию Закона Украины “Об оружии”.

Рецензент доктор юрид. наук, профессор И. Н. Пахомов

УДК

И. М. Токарь

ОПЫТ СПЕЦИАЛИЗИРОВАННОЙ ПОДГОТОВКИ ШКОЛЬНИКОВ С ПОВЫШЕННЫМИ ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИМИ СПОСОБНОСТЯМИ В УКРАИНЕ

Проблема своевременного выявления знаний и усиления подготовки школьников с повышенными способностями к математике и физике, с целью улучшения качества подготовки специалистов и научных кадров, остается актуальной, в особенности в настоящее время в связи с ускорением научно-технического прогресса и растущими потребностями общества.

Автор настоящей статьи в работе “Опыт работы в специализированных физико-математических школах в республиках бывшего Советского Союза” провел исследования, посвященные опыту специализированной подготовки школьников в различных странах, в том числе в России, Украине. В работе автором про-

анализированы условия, методы и результаты специализированной подготовки учеников и даны рекомендации по совершенствованию их подготовки.

В частности, большое внимание уделено Киевскому физико-математическому интернату. Было проведено большое количество персональных интервью, налажена переписка с администрацией, учителями и бывшими учениками Киевского интерната. Это особенно важно в связи с тем, что опыт работы аналогичных интернатов при университетах Москвы, Ленинграда и Новосибирска был широко известен и неоднократно исследован. К сожалению, по Киевскому физико-математическому интернату, фактически даже не были сохранены официальные документы, связанные с его открытием.

Открытие интерната. Киевский физико-математический интернат был открыт 2-го ноября 1963 года. Одновременно были открыты физико-математические интернаты в Москве, Ленинграде и Новосибирске. Разрешение на открытие Киевского интерната было включено в резолюцию 905 “об организации специализированных физико-математических и химико-биологических школ”, подписанных председателем Совета Министров СССР. Украинский физик, академик А. А. Шишковский был членом группы научной элиты, которой принадлежит заслуга по открытию специализированных физико-математических интернатов (из персональной корреспонденции с преподавателем А. Г. Савченко).

Очень важно понимать, что Киевский интернат был единственным из четырех специальных физико-математических интернатов страны, расположенным за пределами Российской Федерации. Остальные три интерната были присоединены к трем наиболее престижным университетам Советского Союза: Московскому университету, Ленинградскому университету и Новосибирскому университету.

Основная задача Киевского интерната была та же, что и у остальных трех. А именно: предоставить математически одаренным школьникам из отдаленных районов страны (в данном случае Украины), самое высокое качество математического и физического образования, недоступного в других школах.

Правила приема. Министерство образования Украины поддерживало процесс приема в Киевский интернат в течение первых двадцати лет его существования. Каждый год оно рассы-

лало циркуляры во все отдаленные районы республики позволяющие пригласить лучших учеников по математике и физике в районных центрах на два-три дня для собеседования и экзаменов. Среди критериев, необходимых для поступления в математический интернат, были как отличные школьные оценки, так и успешное участие в районных, городских и областных олимпиадах по физике и математике. Документы, рассылаемые в районные центры, разъясняли тот факт, что лучшие ученики будут экзаменоваться для поступления в специализированный интернат при Киевском университете и предоставляли детальные инструкции для поступающих.

Преподаватели интерната. Также как и в других физико-математических интернатах, в Киевском интернате работало небольшое количество постоянных преподавателей и большое количество профессоров из Киевского университета и других научных организаций Киева. В. А. Вышенский, профессор кафедры общей алгебры Киевского университета преподавал в университете с 1960 года. В дополнение к этому, он преподавал в Киевском интернате с 1964 по 1984 годы, где вел семинары и кружки.

Академик П. И. Ярдено, специализирующийся в теории вероятности и преподававший в Киевском университете, не только читал лекции по теории вероятности ученикам интерната, но и вел там же различные семинары. Академик Ярдено принимал активное участие в разработке учебников для интерната и являлся одним из организаторов обще украинских физико-математической олимпиады.

Состав преподавателей Киевского интерната оставался стабильным. Многие преподаватели работали там годами и даже десятилетиями. Один из первых директоров интерната М. Я. Каем и после выхода на пенсию много лет продолжал быть активно вовлеченным в жизнь учеников, участвовал в профессиональном развитии преподавателей и административной работе интерната.

Учащиеся интерната. Основной целью Киевского физико-математического интерната, как и трех других интернатов страны, было предоставление специализированного физико-математического образования одаренным школьникам из отдаленных районов, где такое образование было недоступно. Несмотря на то, что прием учащихся в Киевский интернат был ориентирован на набор одаренных учеников из глубинки, небольшое количество

учащихся принималось и из Киева. До реорганизации интерната в физико-математический лицей в 1992 году из Киева принимали в интернат ежегодно всего три-четыре школьника. Большинство одаренных школьников, живущих в Киеве, принимали в специальную физико-математическую школу № 145.

Набор школьников в Киевский физико-математический интернат проводился ежегодно. Поступление в интернат было сложным и крайне конкурентным. Однако подготовка школьников из различных районов Украины была очень разная. Обычно прием занимал около шести месяцев для того, чтобы выровнять уровень знаний учеников (сведения из персональной переписки с профессором В. А. Вышинским). В течение первого полугодия некоторые учащиеся уходили из интерната потому, что не могли справиться с академической или психологической нагрузкой. В Киевском интернате была практика, необычная для других специализированных интернатов. Здесь на место ушедшего ученика, брали одаренных школьников, согласных начать занятия в течение учебного года. Было возможно получить приглашение начать занятия в интернате вплоть до декабря, чтобы заменить выбывших учеников. Это правило возникло в начале 1980-х годов, когда правительство стало сокращать фонды интерната и тогда количество выделенных денег стало зависеть от количества учащихся в интернате.

Выпускники Киевского интерната всегда успешно поступали в лучшие университеты и институты страны. По сравнению с тремя другими университетами, в которых были физико-математические интернаты (Московским, Ленинградским и Новосибирским), Киевский не обладал такой же мощной поддержкой из центра. Но выпускники Киевского интерната были насколько хорошо образованы, что составляли весомую конкуренцию выпускникам из трех вышеперечисленных интернатов при поступлении даже в те же университеты Москвы, Ленинграда и Новосибирска, где были свои физико-математические интернаты. Каждый год от тридцати до пятидесяти выпускников Киевского интерната успешно сдавали экзамены и поступали в эти университеты. Для выпускного класса приблизительно состоявшего из 100-110 человек, такая пропорция была признаком очень большого успеха. Остальные выпускники продолжали свое образование в других лучших ВУЗах страны и, в первую очередь, в Ки-

евском университете. Многие выпускники Киевского интерната добились значительных успехов в академической и научной деятельности. На сегодняшний день только в Киевском университете работает более 90 выпускников интерната.

Обобщая приведенное автором исследование, можно утверждать, что полувековой украинский опыт подготовки одаренных детей существенно обогатил и дополнил аналогичный российский и мировой опыт, доказал свою самостоятельность и эффективность, а также проявил некоторые особенности и самобытность. Более подробно с материалами по изложенной тематике можно ознакомиться в работах автора [1, 2].

Литература

1. Tokar I. M. Schools for mathematically gifted children in the former Soviet Union. — New York: Columbia University Press, 1999.
2. Tokar I. M. Historical essays on topics of international education. — Teachers College Publishing, 2002.

Резюме

Автор розглядає організаційну та методичну систему підготовки школярів у Київському інтернаті у 1960-х - 1980-х роках.

Рецензент доктор физ.-мат. наук, профессор Н. Д. Василенко

БІБЛІОГРАФІЯ

ЕЩЕ РАЗ ОБ УКРАИНСКО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Отношения Украины и Российской Федерации в силу их масштабной актуальности приковывают внимание политиков, общественных деятелей, ученых. Вышла книга известного историка и публициста Р. А. Медведева, посвященная непосредственно сегодняшней Украине*). Естественно, автор рассматривает затрагиваемые проблемы в том числе с позиций украинско-российских отношений.

Книга построена таким образом: в ней делаются попытки в мозаичном ключе представить нынешнюю Украину во всех сферах государственной и общественной жизни. Об этом говорят названия глав: “Национально-исторические области государства”, “Экономика страны (по регионам)”, “Религиозный раскол”, “Лингвистические войны на Украине”, “Украина и внешний мир”. Автор стремился, прежде всего, к объективному изложению известных проблем, которые переживает Украина, хотя его личная позиция (на которую он, разумеется, имеет право) видна. Главное, что постоянно подчеркивается, — украинские трудности базируются на определенном противостоянии политических, социальных, религиозных сил. Видимо, это стало основанием для общего названия книги — “Расколота Украина”.

В то же время трудно не согласиться с Роем Медведевым, который проводит анализ исторических особенностей становления украинской государственности, представляя различные национальные регионы страны. При этом автор книги подчеркивает, что крупные регионы Украины имеют “не только географические или экономические отличия, но и разную историю, культурные и национальные особенности, различную политическую ориентацию” (с. 11). Эти вопросы давно представляют значительную тематику исследований как украинских, так и российских ученых. Однако и Р. Медведев дает свою характеристику таким регионам, как Галиция, Слободская Украина (Слободжанщина),

* Медведев Р. Расколота Украина. — М.: Институт экономических стратегий, Международная академия исследований будущего, 2007. — 176 с.

Малороссия, донецкий регион, Крым. Всего же, считает автор книги, в Украине можно говорить о 12 различных регионах.

Особый акцент сделан на проблеме религиозного противостояния, имеющегося и, к сожалению, не затухающего на украинской земле. Достаточно сказать, что только православных церквей, имеющих самую значительную по численности паству, в Украине три. Справедливо отметить, что разрушить Советский Союз оказалось куда проще, чем расколоть единство Русской Православной Церкви. Проблема раскола в православии существует почти два десятка лет и пока о его завершении говорить трудно.

Кроме православия в Украине достаточно активно развивается греко-католическая церковь, в немалой степени противостоящая УПЦ, как Московского, так и Киевского патриархата. Добавим, что в стране функционируют другие конфессии, а также десятки различных сект, в том числе запрещенных украинским законодательством.

Достаточно интересно написана глава, в которой исследуется вопрос о языках — украинском и русском, на которых говорят практически все граждане Украины. Р. Медведев подчеркивает: сложность языковой проблемы заключается в том, что “долгие годы, а в последнее время особенно, многие политики и политически ангажированные исследователи истолковывали его [вопрос о языках — Авт.] совершенно по-разному, исходя не из исторической правды, а из своекорыстных целей” (с. 95). Делая исторический экскурс, автор книги рисует картину развития взаимоотношений в языковом поле, имевшуюся в Украине. Лингвистические проблемы сегодня усиливают раскол в украинском обществе, превращаясь в проблему политического характера. И в этом нельзя не согласиться с Р. Медведевым.

В книге затрагивается и проблема о голоде 1932-1933 годов, о деятельности С. Бендеры и его сподвижников по ОУН-УПА, об исторических персонажах — И. Мазепе, С. Петлюре и других. Здесь переплетаются многие вещи, определяющие позиции ряда политических и общественных деятелей Украины, чьи взгляды, а главное действие в полной мере противоречат пониманию и восприятию событий прошлого не только российской элиты, но и многих граждан Российской Федерации. Р. Медведев отмечает и искажение исторической действительности, получившей “прописку” в ряде школьных и вузовских украинских учебников.

Тем не менее, книга представляет интерес не только как политологическое исследование. В ней поставлено больше вопросов, чем дано ответов. Но главное все же в том, что российский автор считает: в украинско-российских отношениях наступят лучшие времена. Не случайно, что в эпиграф книги внесены слова Т. Г. Шевченко: “И свет ясный, невечерний Тихо засияет. Обнимитесь, братья мои. Прошу, умоляю”.

*В. Н. Соколов,
доктор исторических наук, профессор*

НАШИ АВТОРЫ

- Алексеенко Любовь, преподаватель каф. РЭ и экологии ОГЭУ (Одесса)
- Анасийчук Анна, студент ОГЭУ (Одесса)
- Билошицкий Сергей, канд. истор. наук, докторант Ин-та полит. и этнополит. исследований им. И. Ф. Кураса (Хмельницкий)
- Васильев Александр, канд. физ.-мат. наук, доцент каф. оптимального управления и эконом. кибернетики Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Васильева Наталья, канд. физ.-мат. наук, доцент каф. высшей математики Гос. академии строительства и архитектуры (Одесса)
- Гринько Александра, аспирант Гос. гуманитарного ун-та (Мариуполь)
- Деркач Оксана, аспирант каф. междунар. отношений Нац. ун-та им. Ю. Федковича (Черновцы)
- Добродум Ольга, канд. полит. наук, доцент каф. политологии ОГЭУ (Одесса)
- Доронин Александр, канд. полит. наук, соискатель каф. полит. наук южноукраинского педагог. ун-та им. К. Д. Ушинского (Одесса)
- Зварич Игорь, канд. эконом. наук, доцент, докторант Ин-та политич. и этнополитич. исследований им. И. Ф. Кураса (Киев)
- Зинковская Анна, аспирант Гос. гуманит. ун-та (Мариуполь)
- Кальян Сергей, канд. истор. наук, доцент каф. философии и социологии Гос. аграрн. сельскохозяйственной академии (Полтава)
- Карпенко Игорь, нач. сектора баллистических трассологических экспертиз НИЭКЦ при ГУМС Украины в Одесской области (Одесса)
- Картелян Алена, аспирант каф. новой и новейшей истории Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Крутий Юрий, канд. физ.-мат. наук, доцент каф. прикладной и вычисл. математики и САПР Гос. академии строительства и архитектуры (Одесса)

- Лаврик Татьяна, студент ОГЭУ (Одесса)
- Лебедева Вера, аспирант каф. экономики и управления туризмом ОГЭУ (Одесса)
- Марченко Елена, канд. истор. наук, доцент, зав. каф. истории и общих дисциплин Первомайского ин-та Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Первомайск)
- Мудеревич Виктор, аспирант каф. этнологии, античной и средневековой истории Нац. ун-та им. Ю. Федковича (Черновцы)
- Ненно Ирина, старш. преподаватель каф. экономики и управления Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Оверчук О., соискатель каф. международных отношений Нац. ун-та им. Ю. Федковича (Черновцы)
- Окладникова Камила, соискатель каф. правоведения ОГЭУ (Одесса)
- Остащук Вера, аспирант каф. истории и этнографии Украины Нац. политехн. ун-та (Одесса)
- Рудик Денис, студент ОГЭУ (Одесса)
- Седайметов Э., старш. преподаватель каф. истории Крымского инженерно-педагогического ун-та (Симферополь)
- Соколов Вячеслав, доктор истор. наук, профессор каф. политологии ОГЭУ (Одесса)
- Токарь Инна, доктор математики, препод. системы университетов (Лос-Анжелес, США)
- Тхоржевская Татьяна, канд. истор. наук, доцент каф. истории и этнографии Украины Нац. политехн. ун-та (Одесса)
- Юрийчук Евгения, канд. истор. наук, доцент каф. политологии и гос. управления Нац. ун-та им. Ю. Федковича (Черновцы)

СОДЕРЖАНИЕ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

- А. Б. Васильев, Н. С. Васильева, Ю. С. Крутий**
О методах количественного анализа рисков инвестиционных проектов 3
- І. М. Нєнко**
Економіко-математична модель інвестування фінансових ресурсів страховика 13
- Г. В. Анасічук**
Напрями і шляхи удосконалення митно-тарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності України 26
- В. В. Лебедєва**
Формування моделі антикризового управління підприємствами санаторно-курортного комплексу 34
- Л. П. Алексеєнко, Д. Н. Рудік**
Основні аспекти підвищення конкурентоспроможності України в сучасних умовах 41
- Т. М. Лаврик**
Форми фінансування ЗЕД українськими банками 45

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

- О. І. Гринько**
Регіони Європи і зони інтеграційного тяжіння 53
- С. В. Білошицький**
Проблеми ствердження конституційного лібералізму в сучасних ліберально-демократичних суспільствах 59
- С. Е. Кальян**
Єврейська громада України в політичному процесі другої половини ХІХ - на початку ХХ ст.: вклад у розробку проблеми сучасних російських та українських дослідників 72

<i>А. В. Зинковская</i>	
Программа новых лейбористов “Третий путь” как одно из направлений современной социал-демократии	83
<i>І. Т. Зварич</i>	
Інституціоналізація етнополітичного менеджменту в сучасній Україні	88
<i>О. В. Оверчук</i>	
Культурний контекст інтеграції Великої Британії в європейське інформаційне суспільство	102
<i>Є. П. Юрійчук</i>	
Євроінтеграційні критерії виборів та референдумів в Україні	108
<i>О. К. Деркач</i>	
Проблеми та перспективи розвитку екологічної політики в Україні на початку ХХІ ст.	118
<i>А. Д. Доронин</i>	
Роль “третього сектора” в соціально-політичній житті сучасного суспільства	129
<i>ІСТОРИЧНІ НАУКИ</i>	
<i>В. Мудеревич</i>	
Духовні та сакральні складові християнського паломництва ХІ-ХІІ ст.	138
<i>В. І. Остащук</i>	
Реалізація ідеологічної політики румунської окупаційної влади (1941-1944 роки)	154
<i>О. М. Марченко</i>	
Відомості про заштатні міста і містечка Херсонської губернії та їх населення на сторінках статистичних видань	161
<i>О. Д. Картелян</i>	
Рішельєвський ліцей у житті О. Г. Тройницького	170

О. В. Добродум

Дж. Буш - младший в Рунете и его героизация и дегероизация (некоторые исторические аспекты) 177

Т. В. Тхоржевська

Про зміни в структурі етнічних стереотипів мешканців Одеси останньої третини ХХ - початку ХХІ ст. 186

Э. Х. Сейдаметов

Крымскотатарское национальное движение в США: историография вопроса 192

НОТАТКИ

І. Е. Карпенко, К. Т. Окладнікова

Аналіз необхідності і доцільності існування в Україні Закону “Про зброю” 199

И. М. Токаръ

Опыт специализированной подготовки школьников с повышенными физико-математическими способностями в Украине 204

БІБЛІОГРАФІЯ

Еще раз об украинско-российских отношениях 209

НАШИ АВТОРЫ 212